

‘Hier is het svvaerd des Heeren, en Gustavi [Adolphi]’

Een retorische analyse van het propagandistische
discours in woord en beeld in Hulsius’ *Den
Onderganck des Roomschen Arents door den Noordschen
Leeuw*

Casper Stouthuysen

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Westerse Literatuur

Promotor: prof. dr. Marc Van Vaek

Academiejaar 2019-2020

209.832 tekens

Ik verklaar me akkoord met de code of conduct van de faculteit Letteren voor
geloofwaardig auteurschap

Voorwoord

Dat 2020 tot nu toe al een opmerkelijk jaar is geweest, mag gerust een understatement genoemd worden. Het coronavirus bracht het dagdagelijkse leven in honderden landen wereldwijd tot stilstand. In België werden begin maart een hele reeks maatregelen afgekondigd die tot doel hadden de verdere verspreiding van het virus in te dijken. Zo werd er besloten om onder andere de cafés en de niet-essentiële winkels te sluiten. Ook de universitaire faculteiten en de bibliotheken sloten hun deuren tot het einde van het academiejaar. Hierdoor was het niet langer mogelijk om eigenhandig secundaire literatuur door te nemen of om een dag stevig door te werken in de bibliotheek. Het schrijven van een masterpaper, wat in normale omstandigheden al geen sinecure is, werd op die manier net dat tikkeltje moeilijker.

Ondanks de complicaties die de quarantaineperiode met zich meebracht, werd het schrijfproces toch enigszins vereenvoudigd door bepaalde personen die me tijdens dit academiejaar met hun goede raad hebben bijgestaan en die ik daarvoor hartelijk zou willen bedanken. Ten eerste gaat mijn dankbaarheid uit naar mijn promotor professor doctor Marc Van Vaeck voor de bereidwilligheid die hij toonde om mee te gaan in een analyse van Hulsius' *Den Onderganck*. Ook voor zijn advies en ondersteuning ben ik hem uiterst dankbaar. Daarnaast ben ik de leden van het NL-Lab, in het bijzonder doctor Helmer Helmers, zeer erkentelijk voor de bijzonder interessante periode die ik bij hen heb mogen doorbrengen, alsook voor hun nuttige opmerkingen en aanbevelingen. Ten slotte wil ik nog graag mijn vrienden (de groep Nederlands-Duits en de mannen van Chiro Rillaar), alsook mijn ouders en zus bedanken voor hun onvoorwaardelijke steun.

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	4
2. Biografie van Hulsius	8
3. <i>Emblemata Sacra</i>	11
4. <i>Den Onderganck des Roomschen Arents door den Noordschen Leem</i>	18
4.1. Achtergrond	18
4.1.1. Historisch kader.....	18
4.1.2. Literaire achtergrond: auteurs als opiniemakers	21
4.2. Formele en retorische analyse.....	24
4.2.1. Macroniveau.....	24
4.2.2. Microniveau.....	30
4.2.2.1 Embleem drie	30
4.2.2.2 Embleem negen.....	36
4.2.2.3 Embleem dertien.....	42
4.2.2.4 Embleem vijftien.....	48
4.2.2.5 Embleem zesentwintig.....	52
4.3. <i>Den Onderganck</i> als transnationaal propagandawerk.....	60
5. Conclusie.....	64
6. Bijlagen	68
7. Bibliografie.....	139
8. Samenvatting	148

1. Inleiding

In het jaar 2014 verscheen een zeventiende volume in de academische serie *Glasgow Emblem Studies*, met als titel *The Art of Persuasion: Emblems and Propaganda*. Het boek bestaat uit negen studies die gepresenteerd werden op de negende internationale conferentie van de Society for Emblem Studies in 2011 te Glasgow. In de inleiding onderkennen de redacteurs, de filologen McCall Probes en Mödersheim, de persuasieve en ook wel ‘propagandistische capaciteiten’ van emblemen en emblembundels:

Emblems in emblem books and in visual culture were designed to instruct and moralise, with ethical and religious content, often expressing viewpoints even to the extent of confessional as well as political propaganda, in particular during the times of confessional controversy and wars since the mid-16th century. [...] Emblems in visual culture [...] may carry programmatic and propagandistic statements, relating intrinsic meaning associated with certain political, social, and moral values, denoting religious and political affiliations or demarcations of class, status, political partisanship in the public space. (McCall Probes e.a. 2014, V)

Zoals McCall Probes en Mödersheim aangeven, vormden periodes van ‘confessional controversy and wars’ een uitstekende voedingsbodem voor emblematische werken met een uitgesproken polemisch karakter (McCall Probes e.a. 2014, V). Hoewel het vroegmoderne Europa geplaagd werd door ontelbare strubbelingen, al dan niet van religieuze, politieke of economische aard (of een mengeling van de drie), toch is er een conflict dat meer dan alle andere confrontaties zijn stempel heeft gedrukt op de Europese geschiedenis, namelijk de Dertigjarige Oorlog. Tussen 1618 en 1648 waren vrijwel alle Europese staten in meer of mindere mate in een bloedige strijd verwickeld. Het Heilig Roomse Rijk vormde de voornaamste arena waarbinnen legers van allerlei nationaliteiten zich mengden in een geschil dat de politieke en de religieuze kaart van Europa volledig door elkaar zou schudden. De geografische omvang, alsook de enorme menselijke en materiële kostprijs van het conflict waren ongezien voor die tijd (Wilson 2009, 4). Het mag derhalve niet als een verrassing komen dat een overweldigende gebeurtenis als de Dertigjarige Oorlog een grote weerslag had op de productie van polemische geschriften in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

Centraal in deze masterpaper staat de bundel *Den Onderganck des Roomschen Arents door den Noordschen Leeuw* van de hand van de overleden predikant en schrijver Bartholomaeus Hulsius (°1601-†ca. 1635). De bundel werd in het jaar 1642, zo’n zeven jaar na de dood van de auteur, uitgegeven door Crispijn de Passe de Jonge (°1594-†1670) te Amsterdam. *Den Onderganck* bevat negentwintig emblemen die zijn opgesplitst in twee delen van respectievelijk vierentwintig en vijf emblemen. Het embleemboek verhaalt over de interventie van de Zweedse koning Gustav II Adolf (°1594-†1632) en zijn troepen in het Heilig Roomse Rijk tijdens de Dertigjarige Oorlog. Op het eerste gezicht schijnt het werk een loflied te zijn op de militaire campagne van

koning Gustav, maar tegelijk bezit de bundel ook een uitgesproken confessioneel karakter. De tekst bezingt niet louter de krijgsverrichtingen van de Zweedse vorst, maar hij propageert ook op een vurige wijze de overwinning van het protestantse geloof op het rooms-katholicisme. *Den Onderganck* is aldus een eigenzinnig en polemisch embleemboek, dat een bijzondere positie lijkt in te nemen binnen een traditie van protestantse propagandaliteratuur in de vroegmoderne periode.

Hoewel Hulsius' eerste werk – de *Emblemata Sacra* – al enkele malen het onderwerp uitmaakte van een wetenschappelijke studie met betrekking tot de religieuze emblematiek, toch is er in het literaire onderzoek slechts zeer beperkt aandacht besteed aan *Den Onderganck*. Een eerste aanzet tot gedegen academisch onderzoek van het werk werd gegeven door de neerlandicus Ter Haar (Ter Haar 1998).¹ In 1998 presenteerde hij tijdens het *Jesuitsymposium* aan de Ludwig-Maximilians Universität te München een paper waarin de twee bekende geschriften van Hulsius, de *Emblemata Sacra* en *Den Onderganck*, besproken werden. Hoewel het onderzoek van Ter Haar weinig gedetailleerd is en eerder beperkt in omvang, toch bevat het enkele belangrijke inzichten met betrekking tot *Den Onderganck*. Zo argumenteert Ter Haar dat Hulsius reeds voor of in het jaar 1635 overleden moet zijn, wijst hij op het belang van de Bijbel (en dan voornamelijk het Oude Testament) als inspiratiebron en merkt hij op dat in de *picturae* herhaaldelijk meerdere emblematische motieven gecombineerd worden (Ter Haar 1998, 1, 5-6).

In 2000 verscheen een diepgaande analyse van *Den Onderganck* gemaakt door de kunsthistoricus McKeown, getiteld 'A Reformed and Godly Leader: Bartholomaeus Hulsius's Typological Emblems in Praise of Gustavus Adolphus' (McKeown 2000). In deze studie heeft McKeown zich voornamelijk gericht op de typologische elementen die Hulsius benut heeft in zijn beeldvorming van Gustav Adolf. Daarnaast stelt McKeown vast dat de bundel aanleunt bij de polemische geschriften uit de vroegmoderne periode: 'In some senses, *Den Onderganck* shares similarities with many books and pamphlets of the period in its political propaganda and sharp delineation of the vices of the enemy' (McKeown 2000, 99). Bij deze analyse moeten er twee zaken opgemerkt worden. Ten eerste besteedt McKeown uitsluitend aandacht aan enkele emblemen uit het eerste deel van de bundel terwijl hij het tweede deel volledig links laat liggen. Ten tweede ligt de focus van de studie voornamelijk op de *picturae*. Op de functie van de tekstuele componenten van de emblemen (het *motto*, de *subscriptio* en de prozacommentaar) wordt slechts zelden dieper ingegaan.

Vrij recent nog, in 2018, heeft de literatuurwetenschapper Chovanec in zijn artikel 'The German Liberty in England and the Dutch Republic: On the Pan-Protestant Literary Field and the Circulation of a Loaded Epithet' gewezen op het transnationale karakter van *Den Onderganck* (Chovanec 2018). Chovanec stelt dat Hulsius in zijn bundel teruggrijpt naar bepaalde literaire technieken die kenmerkend waren voor pro-

---

¹ Met dank aan Simon McKeown die me een afschrift van de paper van Ter Haar bezorgde (McKeown 2000, 71).

Zweedse propagandageschriften, zoals het gebruik van de Bijbelse geschiedenis. Hierdoor sluit *Den Onderganck* aan bij een Europees, pan-protestants literair veld (Chovanec 2018, 415).

In deze masterpaper wordt er voortgebouwd op de bevindingen van Ter Haar, McKeown en Chovanec. Er wordt getracht om meer inzichten te verwerven in de eigenheid van Hulsius' embleemboek *Den Onderganck*. De klemtoon van de analyse ligt voornamelijk op het polemische karakter van de bundel. Mijn onderzoeksvraag valt uiteen in twee segmenten. Ten eerste heeft deze studie tot doel om na te gaan op welke wijze het propagandistische discours van Hulsius tot stand komt in het samenspel van *motto, pictura, subscriptio* en prozacommentaar. Ten tweede wordt er aandacht besteed aan de manier waarop *Den Onderganck* een positie inneemt binnen het genre van de protestantse propagandaliteratuur.

De analyse spreidt zich uit over vijf emblemen uit *Den Onderganck*, namelijk embleem drie, negen, dertien, vijftien en zesentwintig (respectievelijk vier emblemen uit deel een en een embleem uit deel twee). De emblemen werden geselecteerd omdat ze mijns inziens als representatieve casussen gelden voor de wijze waarop Hulsius zijn emblemen een polemische lading geeft. De onderzoeksmethode die in deze masterpaper gehanteerd wordt, bestaat uit het maken van een beschrijving van de emblemen. Vervolgens worden de emblematische componenten (*motto, pictura, subscriptio* en prozacommentaar) becommentarieerd met bijzondere aandacht voor hun retorische eigenschappen. Achteraan deze masterpaper werden scans van de besproken emblematische componenten toegevoegd als bijlage ter verduidelijking van de analyses. Zowel *Den Onderganck* als de *Emblemata Sacra* kunnen in hun geheel digitaal opgevraagd worden via respectievelijk de onlinebibliotheek Archive.org en de onlinebibliotheek van de universiteit van Utrecht.² Naast de afbeeldingen werd in de bijlagen eveneens een beknopte weergave van de formele opbouw van *Den Onderganck* opgenomen. Voor de woordverklaringen bij de teksten werd gebruik gemaakt van de Geïntegreerde Taalbank (aangeduid met de afkorting GTB), en in het bijzonder van het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) alsook het Vroegmiddelnederlands Woordenboek (VMNW). Wanneer een poëziefragment geciteerd wordt dat uit meerdere verzen bestaat, dan worden de regeleindes aangeduid met een dubbele schuine streep. De Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV). Verwijzingen naar een Bijbelboek worden aangeduid met de gangbare afkorting van het betreffende boek gevolgd door het hoofdstuknummer en het versnummer.

Het tweede hoofdstuk van deze masterpaper bevat een beknopte beschrijving van het leven en het werk van Bartholomaeus Hulsius. In het daaropvolgende hoofdstuk wordt kort ingegaan op het eerste werk van Hulsius, de *Emblemata Sacra*. Het vierde hoofdstuk focust zich op het centrale studieobject van dit onderzoek,

---

² Het webadres waarop zowel *Den Onderganck* als de *Emblemata Sacra* opgevraagd kunnen worden, is achteraan deze masterproef opgenomen in de bibliografie, respectievelijk onder de verwijzing Hulsius 1642 en Hulsius 1631.

namelijk de embleembundel *Den Onderganck*. Dit kapittel valt uiteen in drie delen. In de eerste paragraaf wordt zowel de historische als de literaire achtergrond van de bundel uit de doeken gedaan, terwijl paragraaf twee bestaat uit een formele en retorische analyse van Hulsius' tweede embleemboek. Vóór de analyse van elk geselecteerd embleem uit *Den Onderganck* wordt er ingegaan op het betoog van de tussenliggende emblemen zodat de structuur van de gehele bundel niet verloren gaat. Daarnaast wordt er ook aandacht besteed aan de mogelijke verbanden tussen deze emblemen en andere emblemen of teksten. In de derde en laatste paragraaf van hoofdstuk 4 ligt de nadruk op de wijze waarop *Den Onderganck* aansluit bij een internationale, pan-protestantse propagandatraditie. Ten slotte worden de resultaten die voortvloeien uit de analyse van de emblemen gebundeld in de conclusie die deze masterpaper besluit.

2. Biografie van Hulsius

De hoeveelheid informatie omtrent Hulsius die in de biografische woordenboeken vermeld staat, is eerder schaars en in grote mate repetitief.³ Bartholomaeus Hulsius werd in het jaar 1601 geboren onder de naam Bartholomeus van Hulsen in de Duitse stad Frankfurt-am-Main. Zijn ouders waren oorspronkelijk inwoners van de Zuidelijke Nederlanden die later emigreerden naar Duitsland. Zijn vader was naar alle waarschijnlijkheid Levinus Hulsius (°1550-†1606), een bekende graveur en uitgever die destijds veel aanzien genoot. De protestantse Levinus werd geboren in de katholieke stad Gent, waarna hij in 1590 verhuisde naar Neurenberg om daar een drukkerij te stichten.⁴ Tien jaar later zou hij zich in Frankfurt vestigen waar hij tot zijn dood in 1606 verbleef (McKeown 2000, 68-69). In deze stad vonden veel mensen die op de vlucht waren voor religieus geweld een veilig onderkomen, waaronder gereformeerden uit de Lage Landen en Frankrijk. De geborgenheid die Frankfurt te bieden had, was niet de enige reden waarom het gezin Hulsius zich destijds tot deze stad aangetrokken voelde. Ook het economische potentieel van de stad moet een sterke aantrekkingskracht hebben uitgeoefend op Levinus. Frankfurt was immers het centrum van de Duitse handel in drukwerk en daar speelde hij handig op in (Müller 2017, 4). Bijzonder succesvol waren zijn Duits-Franse en Duits-Italiaanse woordenboeken, alsook zijn Duitse vertalingen van Nederlandse scheeps- en ontdekkingsberichten (Vierhaus e.a. 2006, 200). Na zijn dood zou zijn zoon Friedrich Hulsius (°1580-†1635/1660), broer van Bartholomaeus, de uitgeverij overnemen. Friedrich was, naast een bevestigd graveur van koperplaten, een uitgever gespecialiseerd in het publiceren van devotieele literatuur (Grieb 2007, 711). Hij verzorgde de publicatie van Duitse vertalingen van geschriften van verschillende, uit Engeland afkomstige, puriteinse auteurs. Deze werken waren immens populair bij de piëtistische gemeenschap te Frankfurt (Müller 2017, 11-12). Naast zijn vader en zijn broer was er nog een ander lid van de familie Hulsius dat zich in het intellectuele milieu van zijn tijd bewoog. Een van Bartholomaeus' neven was met name Antonius Hulsius (°1615-†1685), een vermaard hoogleraar in de godgeleerdheid en de Hebreeuwse taal- en letterkunde.⁵ Vanaf 1644 was hij verbonden aan de Illustere School te Breda als hoogleraar Hebreeuws. Tegelijkertijd was hij actief als prediker binnen de Waalse kerk, een religieuze stroming gelieerd aan het calvinisme. Vanaf 1668 vervulde hij aan het Statencollege te Leiden, naast een bestuurlijke rol, de functie van hoogleraar in de theologie. Acht jaar later nam hij ook de positie van hoogleraar Hebreeuws aan. Daarnaast was hij, als hevige aanhanger van de rechtzinnige protestantse leer, sterk gekant tegen de verschillende

---

³ Bepaalde biografische gegevens omtrent Bartholomaeus Hulsius zijn terug te vinden in Witsen Geysbeek 1822, 429-430; Frederiks e.a. 1891, 380; Molhuysen e.a. 1930, 889; De Bie e.a. 1931, 419-421 en Van der Aa e.a. 1969, 449.

⁴ Levinus Hulsius was hier tevens werkzaam als leerkracht Frans, notaris, schrijver en als verkoper van mathematisch-astronomische apparatuur (Vierhaus e.a. 2006, 200). Voor meer informatie omtrent Levinus en Friedrich Hulsius zie Grieb 2007, 711; alsook *Allgemeine Deutsche Biographie* 1881, 335.

⁵ Voor meer informatie omtrent Antonius Hulsius zie Nauta 1983, 266-269.

heterodoxe invloeden die voet aan wal kregen in het Statencollege (De Bie e.a. 1931, 421).⁶ Men kan dus stellen dat Bartholomaeus Hulsius afkomstig was uit een begaafde familie. In het jaar 1621, op twintigjarige leeftijd, schreef Hulsius zich in als theologiestudent aan de universiteit van Leiden (McKeown 2000, 69; Molhuysen e.a. 1930, 889). Tijdens zijn studieperiode werd hij financieel ondersteund door een calvinistische Nederlandse gemeenschap te Londen, de Austin Friars genaamd.⁷ Hulsius ontving van 1621 tot 1623 jaarlijks een toelage van zestien pond. Tussen 1623 en 1624 zou dit bedrag oplopen tot twintig pond (Grell 1989, 137-138, 283).⁸ In 1625 werd hij bevorderd tot proponent.⁹ Het jaar daarop trok Hulsius naar de Austin Friars in Londen. Mogelijk had de gemeenschap om een eigen leerkracht verzocht met als doel hen te begeleiden in hun godsdienstoefeningen en hadden ze voor het vervullen van deze taak de jonge Hulsius op het oog (De Bie e.a. 1931, 420). Een andere optie is dat hij naar Londen trok om de kerkgemeenschap te overtuigen van zijn vaardigheden als prediker. Wat de ware toedracht van zijn reis naar Londen ook moge zijn, het kerkbestuur achtte het beter dat hij naar de Republiek terugkeerde om aldaar de ontwikkelingen af te wachten (Grell 1989, 138).¹⁰ Uiteindelijk zou hij een jaar verblijven bij de Nederlandse protestantse gemeente in Londen zonder dat hij daadwerkelijk tot predikant benoemd werd (Stronks 2009, 42). Omstreeks het einde van 1627 of het begin van 1628 kreeg hij de opdracht zich te vestigen in de provincie Zuid-Holland, als predikant voor de kerkelijke gemeente van Zuid-Beijerland. Hulsius' eerste bekende publicatie, de emblemenbundel *Emblemata Sacra*, werd enkele jaren later, in 1631, gedrukt (in hoofdstuk 3 wordt dieper ingegaan op dit werk). In het jaar 1635 verkreeg Bartholomaeus Hulsius zijn emeritaat (De Bie e.a. 1931, 420). Binnen de verschillende biografische woordenboeken bestaat er geen consensus over de reden voor deze vroege toekenning: Hulsius was toen immers nog geen veertig jaar. Van der Aa e.a. en Frederiks e.a. wijzen op Hulsius' zwakke gezondheid, terwijl De Bie e.a. schrijven dat Hulsius leed aan krankzinnigheid (Van der Aa e.a. 1969, 449; Frederiks e.a. 1891, 380; De Bie e.a. 1931, 420). Ook over het exacte sterfjaar van Hulsius tast men in het duister. Zowel De Bie e.a., als Molhuysen e.a. en Witsen Geysbeek hebben erop gewezen dat Hulsius gestorven moet zijn vóór de publicatie van *Den Onderganck* in 1642 (De Bie e.a. 1931, 420; Molhuysen e.a. 1930, 889; Witsen Geysbeek 1822, 429). Meer recent heeft Ter Haar geopperd dat de sterfdatum van Hulsius zo'n zeven jaar vroeger moet zijn geweest, en dus reeds in 1635. In zijn Hulsiusstudie beargumenteert

⁶ Antonius stond in het bijzonder zeer sceptisch ten opzichte van de filosofie van Descartes (°1596-†1650) (De Bie e.a. 1931, 421).

⁷ Deze kerkgemeenschap werd in 1550 gesticht door Waalse en Nederlandse protestanten die op de vlucht waren voor het toenemende religieuze geweld in de Lage Landen onder Karel V (°1500-†1558). Engeland was voor veel emigranten een logische keuze aangezien het land sinds de troonsbestijging van Edward VI (°1537-†1553) het protestantse geloof een warm hart toedroeg. In het bijzonder Londen, dat steeds meer aan economisch belang won, oefende een grote aantrekkingskracht uit op de gevluchte protestantse handelaars, arbeiders en tapijtwevers (De Bie e.a. 1931, 420; Grell 1989, 9).

⁸ In dit opzicht is het belangrijk op te merken dat Hulsius een neefje was van een van de predikanten van de gemeenschap, namelijk Simon Ruytinck (°onbekend-†1621) (Grell 1989, 137).

⁹ GTB WNT, Sv *proponent*: een protestantse student in de theologie, die na het succesvol afleggen van een kerkelijk examen tot predikant benoemd kan worden.

¹⁰ Wat deze 'ontwikkelingen' nu net inhouden, specificeert Grell niet, maar mogelijk worden hiermee de spanningen tussen de arminianen en de gomaristen binnen de Republiek aangeduid.

hij deze stelling door te wijzen op de volgende zin in het voorwerk van *Den Onderganck*: ‘Hier zyn noch by ghevoeght de Victorien der Croon Sweden, sedert de doodt des Autheurs vercreghen.’ (Hulsius 1642, fol. *[1]r). Het addendum (beginnende vanaf fol. L1v) waar deze zin naar verwijst, bevat beschrijvingen van historische gebeurtenissen uit de periode tussen 1635 en 1640 waardoor het jaar 1635 fungeert als een terminus ante quem (Ter Haar 1998, 1). Het tweede gekende werk van Hulsius’ hand, eveneens een embleembundel getiteld *Den Onderganck des Roomschen Arents door den Noordschen Leeuw*, verschijnt in 1642 en dus minstens zeven jaar na de dood van de auteur.

3. *Emblemata Sacra*

Op dit ogenblik zijn twee literaire werken van Hulsius' hand bekend gebleven.

Het eerste werk is de embleembundel getiteld *Emblemata Sacra, Dat is, Eenighe Geestelicke Sinnebeelden, met nievve Ghedichten, Schrifftuerlycke Spreucken, ende Bedenckingen, Daerin Verscheydene Leerstukken cortelyck tot Stichtinghe van alle Menschen, met aenghenaem vermaeck vworden, verhandelt, Door B. H.* (zie afb. 1).¹¹ De bundel is verschenen in het jaar 1631. De titelpagina geeft meer informatie over de inhoud prijs. Het werk bevat 'Geestelicke Sinnebeelden, met nievve Ghedichten, Schrifftuerlycke Spreucken, ende Bedenckingen' (Hulsius 1631, fol. [π1]r). De religieuze toon van het werk valt reeds af te leiden uit de hoofdtitel *Emblemata Sacra*, maar wordt ook benadrukt in het eerste lid van de ondertitel: 'Geestelicke Sinnebeelden'. De emblemen zijn inderdaad religieus georiënteerd, maar doen tevens een aanspraak op het verstandelijk vermogen van het publiek. Verder in dit hoofdstuk zal nog blijken dat de *Emblemata Sacra* voornamelijk een meditatieve functie vervult. De lezer wordt aangespoord om actief te reflecteren over de ziel en over zijn relatie met God. De zinnebeelden worden begeleid door gedichten en door spreuken die ontleend werden aan de Bijbel ('Schriftuerlycke Spreucken'), en er zijn ook de bedenkingen van de auteur.¹² Het apart vermelden op het titelblad van de 'Sinnebeelden' enerzijds, en de gedichten, spreuken en bedenkingen anderzijds, wijst erop dat met het woord 'Sinnebeeld' niet zozeer de – in het embleemgenre vaak verwachte – coherente trits van *motto*, *pictura* en *subscriptio* bedoeld wordt.¹³ 'Sinnebeeld' verwijst bij Hulsius naar de *pictura* en het net daarboven geplaatste distichon. Het tweede deel van de ondertitel, 'Verscheydene Leerstukken cortelyck tot Stichtinghe van alle Menschen, met aenghenaem vermaeck vworden, verhandelt', heeft betrekking op de functie van het werk (Hulsius 1631, fol. [π1]r). Meteen springt daarbij de religieus-stichtende doelstelling van de bundel in het oog. Het werk is opgebouwd uit geloofspunten ('Leerstukken') die dienen ter godsdienstige of zedelijke verheffing ('Stichtinghe') van een groot publiek ('alle Menschen').¹⁴ Vanuit deze belerende optiek is het woord 'cortelyck' dan ook niet zonder betekenis. De neerlandicus Grootes heeft opgemerkt dat in het embleem tekst en beeld samenwerken, terwijl de essentie van de boodschap samengevat wordt in een eenvoudig te memoriseren aforisme, het *motto*. Op die manier kunnen uitgebreide verhandelingen in een beknopte en eenvoudige vorm gepresenteerd worden aan het publiek (Grootes 1986, 148-149). Echter, de bundel bezit naast een didactische component ook een recreatieve dimensie die gevat wordt met de woorden 'aenghenaem vermaeck'. In de opdracht van het werk, de *Dedicatie*, presenteert de auteur zijn visie op het embleemgenre:

---

¹¹ Ter vereenvoudiging wordt de titel van het werk afgekort tot *Emblemata Sacra*.

¹² GTB WNT, Sv *schrijftuurlijk*: I aan de Heilige Schrift ontleend.

¹³ In zijn meest conventionele vorm is het embleem opgebouwd uit drie onderdelen, namelijk het *motto* (opschrift), de *pictura* (afbeelding) en de *subscriptio* (epigram). Voor meer informatie omtrent het embleemgenre in de Nederlanden kan nog steeds de studie van Porteman geraadpleegd worden (Porteman 1977).

¹⁴ GTB WNT, Sv *leerstuk*: I geloofspunt, dogma; GTB WNT, Sv *stichting*: II godsdienstige of zedelijke opbouw of verheffing.

Soodaenighe *oblectamenta* of vermaekelykheden, als daer Seneca van spreeckt, syn *d' Emblemata*, of Sinnebeelden, de Outheyt en Weyrdigheyt vvaervan, mitsgaeders oock t'vermaeck en nuttigheyt U.E. ghenoghsaem¹⁵ is bekennt: vvesende niet anders, als een levende Tafreel, en spreckende Beeld alst' vware, daer onder een slechte Figure, veelderhanden schoone Leeringhen, aerdichlyck en met sonderlyck¹⁶ profyt connen vvorden [voorghestelt]. De Schrifftuere (om soo veel ander Schryvens voor te gaen) ghebruyckte menighmael selfs. (Hulsius 1631, fol. *2v; regel 30-38)

Het embleem is een levend tafereel, een stom beeld dat toch spreekt. Zinnebeelden bevatten een les, maar deze educatieve boodschap wordt verwerkt in een aangename vorm. Lering en ontspanning vormen aldus een harmonisch geheel. Hulsius' definitie van het embleem lijkt sterk beïnvloed te zijn door Jacob Cats' (°1577-†1660) beschrijving van het embleemgenre in de *Voor-reden van zijn Sinne- en minnebeelden* (1618) (Stronks 2009, 45), zoals blijken mag uit volgend citaat:

Maer soo my yemant vraeght wat *Emblemata* in der daet zijn? dien sal ich antwoorden, dattet zijn stomme beelden, ende nochtans sprekende: [...] belacchelijcke dingen, ende nochtans niet sonder wijsheydt [...]; geen onbequaem middel (naer ons gevoelen) om alle leersame verstanden, met een sekere vermakelijckheyt, in te leyden, ende als uyt te locken tot veelderley goede bedenckingen. (Cats e.a. 1996, 7; regel 8-16)

Daarnaast wordt de autoriteit en de waardigheid van het embleemgenre bevestigd door de mededeling dat zelfs de Heilige Schrift zich regelmatig heeft bediend van emblemen. Hulsius geeft enkele voorbeelden, onder welke het oudtestamentische verhaal van Daniël, een Israëlitische banneling aan het Babylonische hof, en de Babylonische koning Nebukadnessar (Dan. 4. 1-4, 24). De koning zag op een nacht een visioen, 't Sinnebeeld van eenen Boom, onder vviens tacken dat al de Voghelen, en Ghedierten schaduvv en ruste vinden' (Hulsius 1631, fol. *2v; regel 49-51). Daar hij zelf niet in staat was het visioen te duiden, verzamelde Nebukadnessar de wijzen van Babylon in de hoop dat zij zijn droom zouden kunnen toelichten. Uiteindelijk was het Daniël die het beeld dat de koning had gezien, wist te verklaren. De boom was een metafoor voor koning Nebukadnessar terwijl de dieren stonden voor de burgers die onder zijn heerschappij leefden. Op die manier wordt er in de Bijbel in zekere zin ook gebruik gemaakt van metaforen of gelijkenissen, net als in de emblematiek.

Samengevat zou men kunnen stellen dat de functie van de *Emblemata Sacra* erin bestaat om bepaalde inzichten omtrent het geloof beschikbaar te stellen, in een beknopte vorm, ter godsdienstige verheffing van het publiek, en dat alles op een wijze die door datzelfde publiek als gemakkelijk wordt ervaren.

---

¹⁵ GTB MNW, Sv *genoechsamr.* II voldoende

¹⁶ GTB VMNW, Sv *sonderlijc.* I afwijkend; II bijzonder

De *Emblemata Sacra* omvat veertig genummerde emblemen, waarvan de meeste voorzien zijn van een *motto* bestaande uit een of meerdere Bijbelcitaten ('Schriftuerlycke Spreucken' die als analogie functioneren), gevolgd door een tweeregelig epigram (zie afb. 2 ter illustratie). Waar de Bijbelcitaten in de meeste gevallen slechts een eerste aanwijzing zijn, wordt het thema van het embleem meer expliciet geïntroduceerd door het eigenlijke *motto*, met name het distichon. Onder dit *motto* staan de *picturae* gedrukt, telkens in een cirkelvormige cartouche. De elementen die in de disticha vermeld staan, worden in de meeste gevallen op emblematische wijze verwerkt in de *picturae*. Op de *pictura* volgt dan een gedicht ('nievve Ghedichten') waarvan de omvang varieert van vier tot elf strofen. Het aantal strofen neemt geleidelijk toe naarmate de bundel vordert. Elke strofe omvat vier alexandrijnen volgens het rijmschema *abba*. In de kantlijn staan verwijzingen te lezen naar Bijbelteksten waarvan Hulsius zich bij het schrijven van de prozacommentaar heeft bediend. Het volledige embleem, zijnde *motto*, *pictura* en *subscriptio*, wordt afgesloten met enkele 'Aenmerckingen' ('Bedenckingen') in proza (Ter Haar 1998, 1). In deze aanmerkingen zit een zekere structuur. Enerzijds zijn er aanmerkingen die betrekking hebben op het gehele embleem. Anderzijds worden er bij bepaalde emblemen dichtregels of strofes uit de *subscriptio* uitgelicht door middel van letters in de marge, die dan in de aanmerkingen geduid worden of waarbij Hulsius de gebruikte analogieën verklaart en onderbouwt met verwijzingen naar *auctoritates* zoals Bijbelse geschriften en de werken van klassieke auteurs.

De veertig *picturae* in de *Emblemata Sacra* heeft Hulsius overgenomen uit een reeds bestaand embleemboek dat in Heidelberg werd gepubliceerd, met name de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* (1619) van Julius Zingref (°1591-†1635). De getalenteerde graveur, tekenaar en uitgever Matthäus Merian de Oude (°1593-†1650) verzorgde de honderd koperplaten in dit werk (Stronks 2011A, 118).¹⁷ Zingrefs embleembundel was zowel politiek, als religieus van strekking. In de bundel steekt de Duitse dichter-uitgever Zingref de loftrompet over het bestuur van Frederik V (°1596-†1632), keurvorst van de Palts en tevens de kleinzoon van Willem van Oranje (°1533-†1584), met de intentie hem tot leider van de protestanten te verheffen (Both e.a. 2010, 89).¹⁸ Hulsius selecteerde voor zijn *Emblemata Sacra* veertig afbeeldingen van scènes uit het dagelijkse leven, landschappen en allegorische *picturae* uit de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* en rangschikte deze in een geheel verschillende volgorde. Hij vermeed de gewelddadige *picturae* die Zingref benutte om zijn politieke boodschap uit te dragen, zoals bijvoorbeeld het opjagen van een leeuw (embleem V), het gevecht tussen een beer en een stier (embleem XIV) of de beschieting van een stad (embleem XV). Deze *picturae*

¹⁷ Voor meer informatie omtrent Matthäus Merian de Oude zie Grieb 2007, 1007; alsook *Allgemeine Deutsche Biographie* 1885, 422-424. Voor meer informatie omtrent Julius Zingref zie Dünnhaupt 1993, 4356-4372.

¹⁸ Frederik V werd in 1619 tot koning van Bohemen gekroond nadat de Boheemse edelen in opstand waren gekomen tegen de rechtmatige vorst, de katholieke Ferdinand II. Frederiks protestantse legers werden echter reeds op acht november 1620 verslagen door de keizerlijke troepen, waardoor hij zich gedwongen zag te vluchten. Zijn korte regeerperiode leverde hem de naam *de Winterkoning* op, omdat hij de Boheemse troon slechts een volledige winter bezet heeft (Wilson 2009, 284, 304, 314). In paragraaf 4.1.1. van deze masterpaper wordt dieper ingegaan op Frederik V en Ferdinand II.

stonden immers haaks op de religieus meditatieve functie van de *Emblemata Sacra* (Stronks 2011A, 118). Naast het gebruik van een flink aantal dezelfde *picturae*, zijn de bundel van Zinzgref en die van Hulsius eerder verschillende qua opbouw. Zinzgrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* bevatte zoals reeds gezegd honderd emblemen. Elk embleem bestaat uit een Latijns *motto*, gevolgd door een *pictura* in een cirkelvormige cartouche en een afsluitende *scriptio*, een frans kwatrijn met het rijmschema *abba*. *Motto*, *pictura* en *scriptio* worden bij Zinzgref aan het eind afgesloten door een Latijns prozacommentaar op de eerstvolgende bladzijde (een uitzondering hierop is embleem C waarbij de prozatekst vier bladzijden beslaat), terwijl Hulsius zijn ‘Aenmerckingen’ in het Nederlands schrijft.

De toon van Hulsius’ embleembundel is, zoals de titel laat vermoeden, hoofdzakelijk confessioneel van aard. De *Emblemata Sacra* hebben tot doel om het leespubliek meer inzichten te verschaffen in de relatie tussen de mens en zijn Schepper. Tevens trekt Hulsius fel van leer tegen het arminianisme. Dat is in zijn ogen ‘als een Vier ghevloghen overal, ende heeft alles in Brandt ghesteken: is als een Cancker’ (embleem VI; Hulsius 1631, fol. C2r; regel 33-34). Ook de domme menigte, die zich als gehoorzame schapen laat leiden door de leugenachtige papisten, krijgt het zwaar te verduren (embleem XXXVI). Tegelijkertijd wordt er in de *scriptiones* gewag gemaakt van enkele historische feiten. Dat heeft tot gevolg dat de bundel naast een religieuze, ook een politieke lading krijgt. In embleem XXXIX beschrijft Hulsius, behalve het Engelse Buskruitverraad in 1605 – waarbij katholieken een aanslag beraamden op het Engelse parlement – en het bloedbad dat zich voltrok tijdens de Bartholomeusnacht te Parijs in 1572, een rist aan onlusten gepleegd door de Spaanse bezetters: de gruwelijke behandeling van de indianen in West-Indië; de Spaanse furie die verschillende steden, waaronder Antwerpen, enorme schade berokkende; en in het bijzonder de Bloedraad onder leiding van de hertog van Alva (°1507-†1582) (Ter Haar 1998, 2).¹⁹ Aan de hand van deze gebeurtenissen tracht de auteur zijn lezers te overtuigen van het wrede en bloeddorstige karakter van de Spanjaarden.

Met zijn polemische bundel neemt Hulsius positie in binnen een politiek dispuut dat in die jaren verdeeldheid zaaide bij de gehele bevolking van de Republiek. Na het verlies van de steden Wesel en ’s-Hertogenbosch aan de Staatse troepen in 1629 bood de Spaanse koning Filips IV (°1605-†1665) de Staten-Generaal aan om te onderhandelen over een langdurige wapenstilstand, maar de theologisch-politieke scheiding die zo kenmerkend was voor de Nederlandse maatschappij tijdens de Gouden Eeuw bemoeilijkte deze onderhandelingen aanzienlijk. Aan de ene zijde bevonden zich de contraremonstranten die een

---

¹⁹ Het buskruitverraad op vijf november 1605 was een poging van enkele rooms-katholieken om het Engelse parlement, met inbegrip van de aanwezige parlementsleden, koning James I van Engeland (°1566-†1625) en enkele leden van de koninklijke familie, op te blazen. Het doel van de samenzweerders was om de Engelse staat te destabiliseren zodat de katholieken de macht zouden kunnen grijpen (Britannica Academic, A). De Bartholomeusnacht was een genocide die plaatsvond in de nacht van vierentwintig op vijfentwintig augustus 1572 te Parijs. In die nacht werden duizenden Franse hugenoten om het leven gebracht door rooms-katholieke edelen en Parijse burgers. De onlusten ten opzichte van de protestantse hugenoten verspreidden zich uiteindelijk doorheen heel Frankrijk en hielden aan tot het begin van oktober (Britannica Academic, B).

mogelijke wapenstilstand resoluut afwezen, de zogenaamde anti-trevisten. Daartegenover stond een remonstrants blok dat het Spaanse voorstel wel genegen was, de trevisten. De verdeeldheid binnen de Staten-Generaal tussen deze twee facties maakte dat de discussie over een potentiële wapenstilstand in een patstelling verzeilde (Israel 1995, 507-509). In de *Emblemata Sacra* komt Hulsius naar voor als een gepassioneerde anti-trevist die zijn landgenoten waarschuwt voor de geveinsde vredelievendheid van de Spanjaarden die in feite een list zou zijn. Of zoals Hulsius het zelf verwoordt: ‘Een Wolf, al comt hy ghecleet, als een Schaep, is daerom niet verandert’ (Hulsius 1631, fol. T2r; regel 26-27).

Hulsius moet tijdens het schrijven van de *Emblemata Sacra* zijn Londense avonturen indachtig zijn geweest. In de *Dedicatie* draagt hij het werk immers op aan:

de Eervveerdighe, Godsalige, Gheleerde, Wyse, en Voorsienighe Heeren, ende seer weerde Broederen in Jesv Christo, den Leeraeren ende ghetrouvve Herderen, mitsgaeders den Ouderlinghen, en opsienderen van de Nederduytsche Ghemeynte Christi tot London. (Hulsius 1631, fol. *2r)²⁰

De naam van de drukker en/of de uitgever wordt niet vermeld op de titelpagina, noch elders in het werk. Wel moet het onderdeel waarmee de bundel opent, ‘Noodighe waerschouwinghe tot den E. Leser.’ (beginnende vanaf fol. *[1]r), aan de drukker worden toegeschreven (Stronks 2009, 43). In deze tekst wordt de lezer gewaarschuwd voor een hele rist aan errata die in het werk geslopen zijn. De auteur van de waarschuwing geeft als oorzaak aan dat Hulsius niet in de gelegenheid was de proefdrukken na te lezen, waardoor de fouten niet tijdig verbeterd konden worden. De drukker moet dus werkzaam zijn geweest op een plaats die zich niet in de onmiddellijke omgeving van Hulsius bevond, wellicht ergens in Duitsland (Stronks 2011A, 121):

DE E.gunstighe Leser sy ghewaerschout, dat dit wercxken ghedruckt is ter plaetse daert van den Autheur, overmidts de verte ende ongelegentheydt, niet en heeft connen oversien nochte verbeteret werden. Ende sal dies halven de druckfouten, die hier en daertegens sijnen danck begaen zijn ten besten duyden ende self verbeteren. (Hulsius 1631, fol. *[1]r; regel 1-4)

Daarnaast staat er aan het slot van de ‘waerschouwinghe’ ook te lezen dat de ‘oversettinghe der Latijnsche versen in Nederlantsch dicht’ van de hand van de drukker is (Hulsius 1631, fol. *[1]v; regel 56-58). De onbekende drukker beheerste dus, naast het Nederlands, ook het Latijn en moet bijgevolg een scholing genoten hebben (Stronks 2009, 43). Op basis van deze inzichten, in combinatie met een onderzoek naar het gebruikte papier, het lettertype en de geornamenteerde initialen wijst de letterkundige Stronks in de richting van de Duitser Lucas Jennis (°1590-†1630/1631) als uitgever van de *Emblemata Sacra* (Stronks 2011B, 278-279).²¹ Jennis was een calvinistische uitgever die werkzaam was te Frankfurt. Hij beheerde een hybride fonds

²⁰ De Austin Friars bedankten Hulsius voor dit werk door hem een bedrag van vijf pond toe te kennen (Grell 1989, 138).

²¹ Stronks stelt dat het mogelijk is dat het ontbreken van een vermelding van Jennis als drukker van het werk samenhangt met zijn dood in 1631, het jaar waarin de *Emblemata Sacra* gepubliceerd werd (Both e.a. 2010, 89). Jennis gebruikte voor de *Emblemata Sacra*

dat onder andere bestond uit religieuze embleembundels van katholieke, lutherse en gereformeerde strekking. Het feit dat Jennis werken van verschillende gezindten uitgaf, hoeft niet als problematisch beschouwd te worden. In de landen die grensden aan de Republiek begonnen katholieke en protestantse literaire tradities immers langzaam te versmelten en elkaar te beïnvloeden (Both e.a. 2010, 74).²²

Hoewel de bundel *Emblemata Sacra* in de literatuurgeschiedenis slechts beperkte aandacht heeft gekregen, toch is het werk allesbehalve onbelangrijk. Porteman en Smits-Veldt noemen de bundel '[h]et eerste echt confessioneel georiënteerde gereformeerde embleemboek – met opvallende politiek-vaderlandse accenten' in de Nederlandse Republiek (Porteman e.a. 2008, 484). Nochtans hadden reeds enkele jaren voor Hulsius verscheidene auteurs de moeite genomen om de religieuze emblematiek ingang te laten vinden bij de protestantse gemeenschap in de Nederlandse Republiek. Zowel Jacob Cats met zijn *Sinne- en minnebeelden* (1618), als Johan de Brune (°1588-†1658) met *Emblemata of zinne-werck* (1624) trachtten om met behulp van seculiere afbeeldingen – meer bepaald van handelingen uit het dagelijkse leven – religieuze lessen aan te bieden aan de lezers (Stronks 2011A, 72-79). De populariteit die Cats met zijn bundel verwierf, vloeide eerder voort uit de moralistische emblemen dan uit de religieuze.²³ Een derde auteur, Zacharias Heyns (°1566-†1638), verwerkte in zijn *Emblemes Chrestiennes et Morales*, verschenen in 1625, elementen uit de katholieke iconografie in een poging om het religieuze embleem aan het protestantse publiek voor te stellen. Echter, al deze inspanningen vonden weinig navolging aangezien men in de Republiek de gewoonte had ontwikkeld om geen religieuze emblemen in te zetten ter stichting van de protestanten (Stronks 2011B, 277-278).

Met het gebruik van voorstellingen die stammen uit het dagelijkse leven, knoopt Hulsius aan bij de voorbeelden gegeven door Cats en De Brune, maar hij voerde ook enkele innovaties door. Stronks benadrukt dat, anders dan zijn voorgangers, Hulsius in zijn bundel ook prenten opnam waarop landschappen en motieven uit de natuur werden afgebeeld. Ten tweede heeft Hulsius' werk meer nadrukkelijk een meditatieve functie, terwijl bij Cats en De Brune de *picturae* in eerste instantie dienden als startpunten voor stichtelijke moralisaties, als een manier om het gedrag van de lezer te beïnvloeden. De afbeeldingen in de *Emblemata Sacra* fungeerden voor het publiek als meditatieve hulpmiddelen. Ze vormden een aanzet tot reflectie over de eigen ziel en de relatie met God, om uiteindelijk de kennis van de lezer omtrent de Heer te vergroten (cf. embleem

---

immers een reeks geornamenteerde initialen die hij reeds in de bundel *Emblemes Nouveaux* (1617) van Andreas Friedrich (°onbekend-†onbekend) had verwerkt (Stronks 2011B, 279). Anders dan Stronks, plaatst Müller het overlijden van Jennis niet in 1631 maar een jaar vroeger, in 1630 (Müller 2017, 12).

²² Stronks betoogt dat in de Nederlandse Republiek niet alle cultuurvormen dezelfde snelheid van versmelting kenden. Terwijl in de naburige landen protestantse en katholieke geïllustreerde literatuur door elkaar aangetrokken werden, bleef er in de Republiek vanaf het einde van de zestiende eeuw tot het einde van de zeventiende eeuw een kloof bestaan tussen de twee visuele religieuze stromingen (Both e.a. 2010, 74). Dietz nuanceert deze opvatting door te stellen dat de geïllustreerde religieuze literatuur van verschillende confessies wel kon versmelten en dat deze transfusie werkte volgens een indirect (d.w.z. zonder direct contact tussen andersgelovigen) en een internationaal uitwisselingsmechanisme (Dietz 2012, 303-304).

²³ Later in zijn leven, na zijn pensionering in 1651, kregen Cats' geschriften, de zogenaamde 'Sorghvlietse werken', een sterk religieus, piëtistisch karakter en werden ze gekenmerkt door een grote rol voor de *occasional meditation* (Porteman 1992, 70-73). Zie ook de studie van Porteman e.a. (Porteman e.a. 2008, 327, 666-668).

XXXIV) (Stronks 2009, 42, 45-46; Stronks 2011A, 123). Het is net dit meditatieve karakter dat Hulsius' werk tot het eerste confessioneel georiënteerde, gereformeerde embleemboek in de Nederlandse Republiek maakte.

Hulsius was een eerste Nederlandstalige exponent van een literaire traditie die reeds stevig gevestigd was in de buurlanden van de Republiek, met name in Engeland en Duitsland. Het lijkt plausibel dat Hulsius tijdens zijn verblijf te Londen in contact is gekomen met geschriften behorende tot het genre van de *occasional meditation*.²⁴ Dit genre was gegroeid uit protestantse vertalingen van katholieke meditatieve teksten (Stronks 2011A, 128). In de *occasional meditation*-literatuur werden '[o]bjecten en ervaringen [geïnterpreteerd] als schaduwen van God, als rijke bronnen van morele lessen en als Gods symbolische informatiedragers; steeds vanuit de overtuiging dat God zelf in Zijn schepping aanwezig was' (Dietz 2012, 186). Een visuele component fungeerde als aanzet voor persoonlijke religieuze reflecties (Dietz 2012, 186). Tevens hechtten de Engelse protestanten veel belang aan het innerlijk gebed (Stronks 2011A, 128). Een tweede buitenlandse invloed kan gevonden worden in het werk van de uit Duitsland afkomstige, lutherse theoloog Daniel Cramer (°1568-†1637), getiteld *Emblemata Sacra* (1624). Niet alleen heeft Hulsius de titel van Cramers werk overgenomen. Ook zijn titelgravure vertoont opvallend veel gelijkenissen met de prent op het titelblad van Cramers bundel. Mogelijk heeft Cramers *Emblemata Sacra* Hulsius geïnspireerd om zijn eigen meditatieve inzichten te verrijken met beeldende elementen (Stronks 2011A, 118, 129).²⁵ Hulsius' werk kende uiteindelijk slechts weinig succes. Een oorzaak hiervoor kan gevonden worden in het feit dat de Nederlandse Gereformeerde Kerk tussen 1630 en 1650 steeds meer tegenstand begon te bieden aan het gebruik van emblematische afbeeldingen in een religieuze context (Stronks 2011A, 117, 129). Aan protestantse zijde ontstond immers de vrees dat de lezers van religieuze emblematiek niet in staat waren om de emblemata correct te interpreteren, om het zichtbare aan de onzichtbare betekenis te koppelen. De achterliggende gedachte was dat afbeeldingen nu eenmaal inherent misleidend, dubbelzinnig en dus niet volledig betrouwbaar waren (Stronks 2011A, 78).²⁶

---

²⁴ Voor meer informatie omtrent het genre van de *occasional meditation* kan de studie van Dietz geraadpleegd worden (Dietz 2012, 186-201).

²⁵ Voor meer informatie omtrent Cramers emblemata kan de studie van Mödersheim geraadpleegd worden (Mödersheim e.a. 1994).

²⁶ De katholieken stonden om dezelfde reden sceptisch tegenover het gebruik van religieuze afbeeldingen. Hun reactie was echter het tegenovergestelde van die van de protestanten. Katholieke religieuze afbeeldingen namen de vorm aan van ingewikkelde allegorieën waarin alle achterliggende betekenissen afgebeeld werden zodat er geen misinterpretatie zou kunnen ontstaan (Stronks 2011A, 78).

4. *Den Onderganck des Roomschen Arents door den Noordschen Leeuw*

4.1. Achtergrond

4.1.1. Historisch kader

Hulsius' emblemenbundel *Den Onderganck* situeert zich tegen de achtergrond van de militaire campagne van de Zweedse koning Gustav II Adolf (°1594-†1632) in het Heilig Roomse Rijk tussen 1630 en 1632. De Zweedse interventie maakte slechts een klein deel uit van een van de meest traumatische gebeurtenissen in de geschiedenis van het vroegmoderne Europa: de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Het Europa van de zeventiende eeuw was een woelige broeihaard van allerlei politieke, religieuze en economische spanningen.²⁷ De rol van lont in het kruitvat, dé *casus belli* van de Dertigjarige Oorlog, schrijft men traditioneel toe aan de Defenestratie van Praag die plaatsvond op drieëntwintig mei 1618. Op die dag werden twee katholieke raadgevers van Ferdinand van Oostenrijk (°1578-†1637), die een jaar later als Ferdinand II tot keizer van het Heilig Roomse Rijk werd gekroond, samen met een secretaris door een woeste menigte van protestantse edelen uit een raam van de oude Praagse koningsburcht geworpen (Harrison e.a. 2018, 90-94). Aan de basis van deze actie lag een groeiend gevoel van onzekerheid binnen de grote groep protestantse inwoners van Bohemen, voornamelijk edellieden. Het Boheemse volk zag de waardevolle geloofsvrijheid, die in 1609 door keizer Rudolf II (°1552-†1612) werd gegarandeerd, in het gedrang komen toen bleek dat de kinderloze keizer Matthias (°1557-†1619) in 1617 de kroon van Bohemen aan Ferdinand van Oostenrijk had aangeboden. Ferdinand toonde zich een veel minder irenische vorst dan zijn voorganger. Zijn jezuitische opvoeding maakte dat hij het katholieke réveil een warm hart toedroeg. De Bohemers wendden zich voor militaire steun tot de Protestantse Unie, een in 1608 gestichte groepering van protestantse vorsten die tot doel had om tegenstand te bieden aan de groeiende invloed van de roomse kerk in het Duitse rijk. Ferdinand op zijn beurt vond steun bij de Katholieke Liga (opgericht in 1609). Deze alliantie van katholieke vorsten, als antwoord op de Protestantse Unie, verdedigde dan weer de katholieke belangen in het rijk (Elliott 1998, 24-25). Het conflict tussen de Boheemse protestanten (onder leiding van Frederik V van de Palts) en de Habsburger Ferdinand II groeide uit tot de Boheemse Oorlog (1618-1620). Uiteindelijk zou het Habsburgse leger van Ferdinand in 1621 de rust in Bohemen weten te herstellen. Toch was het conflict in het Duitse rijk hiermee niet van de baan. De verslagen vorst Frederik V, die zich door de Habsburgse overwinning vernederd voelde, was vastbesloten om de strijd voort te zetten. Dit vormde het startschot voor de tweede fase van de Dertigjarige Oorlog, de oorlog om de Palts (1621-1625) (Harrison e.a. 2018, 101, 115-118).

---

²⁷ Meer informatie omtrent de voorgeschiedenis van de Dertigjarige Oorlog o.m. bij Harrison e.a. 2018, 41-84 en Wilson 2009, 12-266.

In de jaren die volgden, zouden steeds meer staten en volkeren zich mengen in de strijd binnen het Heilig Roomse Rijk. In 1625 nam de Deense koning Christian IV (°1577-†1648) de handschoen op tegen Ferdinand II. Diens militaire avontuur, dat hoofdzakelijk tot doel had om de Deense economische positie in Saksen te versterken en niet zozeer de onderdrukte Duitse protestanten te bevrijden, eindigde vier jaar later in mineur voor de Denen met de ondertekening van de vrede van Lübeck (Wilson 2009, 387, 423). In 1630, een jaar na de overgave van Christian IV, werd een nieuwe fase van het conflict ingeluid. Het gedisciplineerde en ervaren Zweedse leger onder leiding van koning Gustav II Adolf betrad het Europese strijdtoneel. In een wijdverspreid propagandistisch manifest rechtvaardigde de Zweedse koning de redenen voor zijn interventie. Het werk verscheen in juni 1630 in twee talen: Duits en Latijn. Nog vóór het einde van het jaar circuleerden er van het manifest niet minder dan drieëntwintig edities in vijf talen: vijf in het Latijn, veertien in het Duits, twee in het Nederlands, een in het Frans en ten slotte nog een in het Engels. Het was daarmee het meest verspreide werk in die tijd (Wilson 2009, 462; Parker e.a. 1997, 109; Piirimäe 2002, 504). De koning beklagde er zich in zijn manifest over dat zijn brieven naar verschillende andere vorsten onderschept en geopend zijn geweest, om vervolgens onjuist ontcijferd en geïnterpreteerd te worden. Daarnaast was zijn militaire tussenkomst een reactie op de Habsburgse vijandigheden ten opzichte van het Zweedse rijk. Zo was Gustav niet opgezet met de steun van de Habsburgse keizer Ferdinand II aan zijn (roomsgezinde) neef koning Sigismund III (°1566-†1632) tijdens de Zweeds-Poolse oorlog (1600-1629). Ook zouden de Habsburgse plannen om een keizerlijke vloot op te richten in de Oostzee de Zweedse commerciële belangen in gevaar brengen (Piirimäe 2002, 506). Een laatste argument voor de invasie, dat slechts aan het einde van het manifest kort vermeld wordt, is het gegeven dat de keizer zich schuldig zou maken aan het verdrukken van de Duitse vrijheden. In geen geval werd de Zweedse inmenging in de oorlog voorgesteld als een protestantse poging om het katholicisme te verdrijven (Parker e.a. 1997, 109-110; Harrison e.a. 2018, 232-233). Tevergeefs, tijdens de Dertigjarige Oorlog domineerde al snel een bepaalde visie ten opzichte van de Zweedse koning: de lutherse vorst Gustav zou namelijk de protestantse gelovigen die in Duitsland onderdrukt werden door de rooms-katholieke tiran Ferdinand II, komen verlossen (Harrison e.a. 2018, 233). Tussen 1630 en 1632 veroverden de Zweedse troepen, in samenwerking met hun protestantse bondgenoten in Duitsland, grote delen van het Heilig Roomse Rijk op het keizerlijke leger. In het jaar 1632 werd de Zweedse opmars evenwel tot stilstand gebracht. De grote koning Gustav II Adolf sneuvelde op het slagveld van Lützen. De veldslag eindigde dan wel in een protestantse overwinning, toch luidde deze gebeurtenis het einde in van de Zweedse dominantie in Duitsland. De protestantse veldheren, die zich voorheen altijd hadden onderworpen aan het gezag van Gustav, zagen nu hun kans schoon om het leiderschap naar zich toe te trekken. Hierdoor was er van eenheid binnen de protestantse gelederen geen sprake meer en werd het onmogelijk om gezamenlijk weerwerk te bieden aan de troepen van Ferdinand II (Harrison e.a. 2018, 285). De Zweedse dreiging eindigde in 1634 met de slag bij Nördlingen. Het gevecht resulteerde in een verpletterende keizerlijke overwinning op de Zweedse

troepen waardoor de laatstgenoemden gedwongen werden zich terug te trekken tot in het veiligere Noord- en Midden-Duitsland. De heerschappij van de Zweden was gebroken en ze zouden in het verdere verloop van de Dertigjarige Oorlog slechts een ondergeschikte rol spelen (Harrison e.a. 2018, 327). Gesterkt door de overwinning bij Nördlingen wist Ferdinand II in 1635 een vredesverdrag te bewerkstelligen. Door het ondertekenen van de vrede van Praag verzoende de keizer zich met verschillende opstandige protestantse vorsten waardoor de burgeroorlog in het Heilig Roomse Rijk deels beëindigd werd. Het sterk verzwakte Zweedse leger kon hierdoor niet langer beroep doen op de steun van de protestantse vorsten. In hetzelfde jaar verklaarde het Frankrijk van Lodewijk XIII (°1601-†1643) en kardinaal Richelieu (°1585-†1642) de oorlog aan de Spaanse Habsburgers. De Fransen waren echter reeds langer bij het uitdijende conflict betrokken. In een poging om de Habsburgse omsingeling van Frankrijk te doorbreken zonder openlijk deel te nemen aan de Dertigjarige Oorlog voerde Richelieu een zogenaamde proxyoorlog. Vanop de achtergrond ondersteunde Frankrijk verschillende landen in hun strijd tegen de Habsburgers. Zo ontvingen onder andere Zweden en de Noordelijke Nederlanden in de voorgaande oorlogsjaren financiële hulp ter bevordering van hun militaire campagnes (Parker e.a. 1997, 129-130). In 1635 trok Frankrijk zelf ten strijde tegen de Spanjaarden. Het plan van Richelieu was om de Habsburgers, zowel de Spaanse als de Oostenrijkse tak, af te leiden zodat Zweden de kans kreeg om terug op krachten te komen. Opmerkelijk is dat het religieuze aspect van de oorlog plaats moest ruimen voor meer politieke motieven. Zo werd het mogelijk dat protestantse en katholieke vorsten hun krachten bundelden tegen een katholieke vijand (Wilson 2009, 554, 565-566).

Rond het begin van de jaren 1640 werd het duidelijk dat er van een algemene Habsburgse overwinning geen sprake meer kon zijn. Het Spanje van koning Filips IV werd niet alleen geplaagd door de opstanden in Portugal en Catalonië, ook de jarenlange strijd tegen de Noordelijke Nederlanden leidde niet tot een overwinning. Keizer Ferdinand III (°1608-†1657), die na de dood van zijn vader in 1637 over het Duitse rijk heerste, stootte op hevig weerwerk van de Hessische legerschare van de protestantse Amalia Elisabeth (°1602-†1651), landgravin van Hessen-Kassel. Ook de Zweedse militaire operaties tegen de keizerlijke erflanden en het succes van de Franse troepen speelden de Oostenrijkse Habsburgers parten. De groeiende oorlogsmoeheid onder de strijdende partijen leidde tot de eerste behoedzame vredesonderhandelingen (Harrison e.a. 2018, 449-450, 462-463, 525-526). Het zou uiteindelijk nog tot het jaar 1648 duren voordat alle grote actoren in het conflict tot consensus kwamen omtrent een vredesverdrag. De Vrede van Westfalen omhelsde drie verdragen die zowel de Dertigjarige Oorlog, als de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) beëindigden. Spanje en de Republiek der Verenigde Nederlanden besloten hun conflict met de Vrede van Münster op dertig januari 1648. Tevens traden op vierentwintig oktober van datzelfde jaar het Verdrag van Münster en de Vrede van Osnabrück in werking. Deze overeenkomsten riepen een halt toe aan de vijandigheden tussen respectievelijk Frankrijk en het Heilig Roomse Rijk, en Zweden en het Heilig Roomse

Rijk (Wilson 2009, 735, 746-747). Uiteindelijk zou het strijdgewoel in dertig jaar tijd het leven kosten aan ongeveer acht miljoen mensen (Wilson 2009, 4).

4.1.2. Literaire achtergrond: auteurs als opiniemakers

Niet alleen de schaal van de Dertigjarige Oorlog was ongezien. Ook de mate waarin de media een actieve rol speelden in het conflict was zonder precedent. Het uitbreken van de strijd viel samen met een periode waarin de Europese drukcultuur enkele diepgaande veranderingen onderging. Een eerste vernieuwend gegeven was de opkomst van de periodieke, commerciële couranten, een voorloper van de moderne krant.²⁸ Vóór het begin van de zeventiende eeuw was de circulatie van nieuwsberichten voornamelijk afhankelijk van reizigers of vluchtelingen die mondeling verslag uitbrachten van hun ervaringen in vreemde streken. Ook handgeschreven brieven die zendelingen, handelaars, diplomaten, militairen et cetera opstuurden naar het thuisfront verschaften kennis over de situatie elders. Rond het jaar 1600 vonden deze nieuwsbulletins langzaam maar zeker hun weg naar de drukkerspersen. Berichten afkomstig uit heel Europa, voornamelijk met betrekking tot politieke en militaire onderwerpen, werden op die manier verzameld in gedrukte couranten en beschikbaar gemaakt voor de nieuwsgierige ogen van een groeiend leespubliek (Wilson 2009, 824-825; Harms 1998, 323).

Naast de couranten nam ook de productie van pamflettaire literatuur een vlucht. Al vrij vroeg in de Dertigjarige Oorlog ontdekten zowel de protestantse, alsook de katholieke militaire leiders het potentieel van propaganda. Populistische geschriften werden ingezet in een poging om bij de achterban de nodige sympathie op te wekken voor hun campagnes. Pamfletten waaruit bleek dat God hun zaak genegen was, functioneerden niet alleen als een legitimering van de militaire onderneming, maar tevens als een bewijs dat de vorst een voorvechter was van het ware geloof. Men zou aldus kunnen stellen dat de verschillende strijdende partijen hun geschillen niet alleen beslechtten met het zwaard, maar ook met de drukpers. Of om het met de woorden van McKeown te zeggen: ‘Catholic and Protestant leaders [...] entered into a paper war of polemical and controversial pamphlets on a magnitude unseen since the days of Luther’ (McKeown 2000, 56-57).

Zoals reeds vermeld betekende de Zweedse interventie in het Heilig Roomse Rijk een nieuw hoofdstuk in het bloedige drama van de Dertigjarige Oorlog. Het mag dan niet als een verrassing komen dat deze gebeurtenis een enorme weerslag vond in de gedrukte propagandistische literatuur van die tijd. De pamfletten, traktaten en vlugschriften met betrekking tot Gustav II Adolf domineerden de literaire productie in Duitsland tussen de jaren 1630 en 1633. Geen enkele andere hoofdrolspeler in het conflict ontving zoveel media-aandacht als de Zweedse koning (Hillgaertner 2017, 296-297). Gustav Adolf was zich zeer goed bewust van het potentieel van propaganda. Gelijktijdig met hun landing op Duitse bodem verspreidden de Zweden

---

²⁸ Voor meer informatie omtrent de publicatie van nieuwsberichten met betrekking tot de Dertigjarige Oorlog in de Nederlandse Republiek kan de studie van Bakker geraadpleegd worden (Bakker 2012).

pamfletten en vlugschriften onder het protestantse volk in het Heilig Roomse Rijk. De functie van deze mediacampagne was tweeledig. Enerzijds moest het Zweedse militaire offensief geduid en gerechtvaardigd worden. Anderzijds poogde men de Duitse vorsten te verzamelen onder het leiderschap van Gustav Adolf en hen aan te sporen tot het leveren van steun in de vorm van troepen en goederen (Hillgaertner 2017, 295). Hoewel de Zweden de publicatie en de verspreiding van pro-Zweedse propaganda doorheen het keizerrijk aanmoedigden, en naar alle waarschijnlijkheid ook financieel ondersteunden, was de werkelijke productie van deze geschriften in het eerste jaar van de interventie eerder beperkt (Paas 1996, 212). De reden voor deze bescheiden output is naar alle waarschijnlijkheid te vinden bij de houding van de protestantse vorsten. Zij reageerden eerder terughoudend op het idee om zich te laten leiden door koning Gustav, een vrij onbekende buitenlandse vorst, in de strijd tegen de keizerlijke troepen (Paas 1996, 205, 218). Echter, het aantal pro-Zweedse publicaties kende een explosie in het jaar 1631. Maar liefst veertig procent van de Duitse vlugschriften die uit dat jaar bewaard zijn gebleven, hebben betrekking op de Zweedse koning (Hillgaertner 2017, 298-299).²⁹ Verantwoordelijk voor deze enorme toename waren niet alleen de Zweedse militaire successen, zoals de overwinning in de slag bij Breitenfeld op zeventien september 1631. Ook de acties van de keizerlijke troepen droegen hiertoe bij (Paas 1996, 222-223). In april 1631 belegerden de Habsburgse troepen onder leiding van de graaf van Tilly (°1559-†1632) de stad Maagdenburg. Maagdenburg was een van de grootste lutherse steden ter wereld en dus in strategisch opzicht een uiterst belangrijk punt voor de Zweedse controle van Noord-Duitsland. Gustav verklaarde herhaaldelijk dat hij zijn protestantse geloofsgenoten te hulp zou komen. Echter, de beloofde redding kwam te laat. Maagdenburg viel waarna het keizerlijke leger de stad vernielde en er een slachting aanrichtte onder de inwoners. De brutaliteit die aan de dag werd gelegd tijdens de vernieling van de stad ging als een schokgolf doorheen het hele continent. Meteen verschenen legio krantenartikelen en pamfletten die hun versie van het bloedbad presenteerden. Ook de Zweedse propagandamachine was er als de kippen bij om de gebeurtenissen bij Maagdenburg te benutten met als doel de bruutheid van de vijand in de schijnwerpers te plaatsen (Harrison e.a. 2018, 241-242). Het beeld dat in de Duitse vlugschriften van koning Gustav weergegeven werd, veranderde gradueel. Waar hij in 1630 nog een weinig bekende buitenlandse indringer was, werd hij een jaar later afgebeeld als een aanvaarde militaire leider (Paas 1996, 205). In de herfst van 1632 bereikte de Zweedse vorst na een hele reeks overwinningen het zenit van zijn macht. Hij voorspelde zelfs dat hij nog voor het einde van het jaar definitief met keizer Ferdinand II kon afrekenen (Paas 1996, 237). Ook de productie van pro-Zweedse vlugschriften was hoger dan ooit tevoren (Hillgaertner 2017, 299). Gustav Adolf werd afgebeeld als de centrale leider van de protestanten, als de ultieme *miles christianus* die door God naar het Heilig Roomse Rijk gezonden werd ter verlossing van alle trouwe gelovigen (Paas 1996, 230). Na de dood van de koning op zestien november 1632 tijdens de slag bij

---

²⁹ De studie van Hillgaertner omvat 'all known single-sheet items, included ordinances, proclamations and other form of ephemeral print' (Hillgaertner 2017, 297-298). Hillgaertner beperkt zich uitsluitend tot de Duitse gedrukte vlugschriften.

Lützen nam zijn aanwezigheid in de propagandistische geschriften een diepe duik. Uiteindelijk zou hij na 1634 geen enkele keer meer opduiken in een Duits vlugschrift gedurende het verdere verloop van de Dertigjarige Oorlog. Het sneuvelen van koning Gustav in de strijd had tevens een belangrijk consequentie voor zijn beeldvorming. De weinige werken die na 1632 nog over hem verhaalden, beschreven hem als een heroïsch slachtoffer, als een martelaar die net als Christus zijn leven had gegeven in een poging om zijn volk te bevrijden van de onderdrukkers (Paas 1996, 205, 244; McKeown 2000, 64). Ten slotte dient nog opgemerkt te worden dat de Duitse propagandistische literatuur tot 1632 gedomineerd werd door pro-Zweedse protestantse schrijvers. Pas na de dood van de koning waagden pro-keizerlijke auteurs zich aan het publiceren van anti-Zweedse werken (Hillgaertner 2017, 299).

Ook in de Nederlandse Republiek resoneerde de literaire wereld overeenkomstig de oorlogshandelingen in het Heilig Roomse Rijk. Niet alleen werden verschillende, uit Duitsland afkomstige publicaties, zowel pamfletten als officiële geschriften, in het Nederlands vertaald. De schrijvers uit de Republiek kropen tevens zelf in hun pen om hun visie op de gebeurtenissen weer te geven in de vorm van poëzie, vlugschriften, historiografische werken, liefdesnovelles et cetera. Voornamelijk calvinistische auteurs zoals Willem Baudartius (°1565-†1640), Jacob Revius (°1586-†1658) en Adriaen Valerius (°1575-†1625) zagen zich in de eerste jaren van de Dertigjarige Oorlog genoodzaakt om te reageren op de gevechten.³⁰ De reden hiervoor lag bij het eindigen van het Twaalfjarige Bestand met Spanje in 1621. De calvinisten, die sedert de coup van Maurits van Oranje (°1567-†1625) in 1618 de politieke touwtjes in de Republiek in handen hadden, stuurden na afloop van de wapenstilstand aan op het hervatten van de oorlog. De gevechten in Duitsland werden in hun geschriften gelijkgesteld aan de Nederlandse vrijheidstrijd tegen de Spaanse bezetter. Dit was het bewijs dat het huis Habsburg slechts uit was op een ding: een wereldhegemonie waarbij het protestantisme hardhandig vervangen zou worden door het katholicisme (Spies e.a. 1998, 399-400). Zodus dienden zowel de Spaanse, als de Oostenrijkse Habsburgers te vuur en te zwaard bestreden te worden ter verdediging van het ware, protestantse geloof.

Rond het begin van de jaren dertig uitten steeds meer niet-calvinistische auteurs hun bedenkingen omtrent de Dertigjarige Oorlog. Het calvinistische kamp had sinds de dood van prins Maurits in 1625 veel politieke macht verloren. Daardoor ontstond er nu ruimte voor andersdenkende literatoren. De invloedrijkste Nederlandse dichter van de zeventiende eeuw Joost van den Vondel (°1587-†1679), geboren in een dopers gezin maar later bekeerd tot het katholicisme, schreef poëtische werken waarin hij pleitte voor de vrijheid van de Republiek en van Duitsland. Uiteindelijk zou hij nog een stapje verder gaan en toonde hij zich een groot

---

³⁰ De meeste auteurs die de Dertigjarige Oorlog literair verwerkten, waren afkomstig uit de oostelijke Nederlanden, alwaar de dreiging van de strijd goed merkbaar was. Baudartius was afkomstig uit de stad Zutphen en Revius stamde uit Deventer (Spies e.a. 1998, 403). In deze optiek had Hulsius twee grondige redenen om met *Den Onderganck* te reageren op de oorlog in Duitsland. Ten eerste werd zijn vaderland geplaagd door de oorlogsgruwel. Ten tweede was hij als protestants geestelijke bezorgd over de penibele situatie van zijn geloof.

voorzitter van de algemene geloofsvrijheid. Met de aanvang van de vredesgesprekken tussen Spanje en de Republiek in 1632 evolueerde ook het karakter van Vondels gedichten. Het thema vrede zou een veel prominenter plaats in zijn geschriften innemen (Spies e.a. 1998, 403-404).

Na de dood van koning Gustav in 1632 nam de Nederlandse literaire productie met betrekking tot de Duitse oorlog in sterke mate af. De vredesonderhandelingen te Münster aan het begin van de jaren '40 brachten hier echter verandering in. Schrijvers zoals de protestantse geestelijke en dichter Gerard Brandt (°1626-†1685) en de dichter, glazenmaker en directeur van de Amsterdamse schouwburg Jan Vos (°1610-†1667) vonden inspiratie bij de gesprekken en schreven literatuur in dienst van de vrede (Porteman e.a. 2008, 378). Daartegenover stond een calvinistische oppositie die in een stroom van pamfletten hun afkeer van een potentiële vrede tussen de Republiek en Spanje te berde bracht. Er moet echter een kleine kanttekening gemaakt worden bij het irenische karakter van geschriften van dichters als Brandt en Vos. Wellicht werd het verlangen naar vrede bij hen niet in eerste instantie aangewakkerd door een algemene vrijheidswens voor de Republiek en de rest van Europa of een diep gewortelde afkeer van het oorlogsleed, maar wel door de groeiende militaire dreiging van het Turkse rijk. De Europese vorsten zouden in plaats van onderling te vechten, beter hun geschillen bijleggen en een alliantie smeden zodat er een tegengewicht kon worden geboden aan de nakende buitenlandse invasie (Spies e.a. 1998, 405-406).

4.2. Formele en retorische analyse

4.2.1. Macroniveau

Na de religieus georiënteerde emblemenbundel *Emblemata Sacra* besluit Hulsius om het over een andere boeg te gooien. Met zijn tweede literaire werk getiteld *Den Onderganck des Roomschen Arents door den Noordschen Leeuw. Alles met Kunstrycke Sinnebeelden, ende de verklaringe van dien, soo in Rym als Prose, uytgedruckt, door Weylandt [weilen] Barth. Hulsius Dienaer des God. W. ende nu aent Licht gebrocht door Crispin de Pas* snijdt hij een meer seculier thema aan (zie afb. 3; Stronks 2011A, 135). *Den Onderganck* verhaalt over de succesvolle militaire campagne van de Zweedse koning Gustav II Adolf in het Heilig Roomse Rijk van keizer Ferdinand II tijdens de Dertigjarige Oorlog, over zijn heldendood te Lützen in 1632, en over de postume invloed van deze charismatische aanvoerder op het protestantse volk. De beschrijvingen die in het werk gebruikt worden voor koning Gustav en keizer Ferdinand, respectievelijk 'den Noordschen Leeuw' en de 'Roomschen Arent'³¹, stammen af van een voorspelling die werd toegeschreven aan de Zwitserse profeet en geneesheer Paracelsus (°1493/1494-

---

³¹ Varianten op de 'Noordschen Leeuw' zijn onder andere 'de Leeuw van Middernacht', 'de Gouden Koning', 'de Koning van de Sneeuw' of 'de Ster van het Noorden' (McKeown 2000, 61). Reeds voor de interventie van Gustav Adolf werd Frederik V in propagandistische geschriften 'de Leeuw van Middernacht' genoemd. Pamflettaire literatuur met betrekking tot de Dertigjarige Oorlog presenteerde Gustav Adolf, Frederik V en Christian V als door God gezonden helden met als doel de verlossing van de Duitse protestanten (Gilly 2000, 48; Wilson 2018, 119-121). Voor meer informatie omtrent het motief van 'de Leeuw van Middernacht' kan de studie van Tschopp worden geraadpleegd (Tschopp 1991, 229-247).

†1541).³² De profetie verhaalt over een gouden leeuw, afkomstig uit het noorden, die een zwarte adelaar ten onder brengt. Dat de leeuw en de (tweehoofdige) adelaar onderdeel uitmaken van de wapenschilden van respectievelijk het koninkrijk Zweden en het Heilig Roomse Rijk, moet de voorspelling van Paracelsus des te geloofwaardiger gemaakt hebben (McKeown 2000, 60-61). Hoewel de bundel op het eerste gezicht een panegyrisch werk ter herinnering van Gustav II Adolf lijkt te zijn, bezingt Hulsius in feite de overwinning van het protestantisme op het katholicisme (McKeown 2000, 55; Veldman e.a. 2001A, 334). *Den Onderganck* werd in 1642, enkele jaren na de dood van Hulsius, gepubliceerd te Amsterdam door graveur en uitgever Crispijn de Passe de Jonge.³³ Crispijn de Jonge stamde uit de roemrijke uitgevers- en graveursfamilie De Passe. De *pater familias*, Crispijn de Passe de Oude (°1564-†1637), begon zijn activiteiten als graveur in Antwerpen, en vestigde zich uiteindelijk na een verblijf van tweeëntwintig jaar te Keulen, definitief in Utrecht. Zijn vier kinderen – de oudste zoon Crispijn de Jonge, Simon (°1595-†1644), Willem (°1598-†1637) en dochter Magdalena (°1596-†1638) – leerden allemaal het ambacht van graveur en tekenaar in de werkplaats van hun vader. De zonen van De Passe de Oude zouden na hun leertijd vervolgens zelf carrière maken en opdrachten aannemen in Parijs, Londen en Kopenhagen. Het gehele oeuvre van de familie, dat een sterk internationaal karakter had, omvat meer dan veertienduizend afdrukken en circa vijftig gedrukte boeken of geïllustreerde publicaties. Na de dood van zijn vader in 1637 verhuisde Crispijn de Jonge, die ondertussen vanuit het buitenland was teruggekeerd, naar Amsterdam. Hier hield hij zich in toenemende mate bezig met de uitgave van nieuwsprenten (Veldman e.a. 2001A, 13-15; Veldman 2001B, 155). De drukker van *Den Onderganck* wordt in het werk niet bij naam genoemd. De kunsthistorica Veldman bestempeld Jan van Hilten (°1602/1603-†1655) als een mogelijke kandidaat voor deze taak. De Amsterdamse Van Hilten was een drukker, boekverkoper en courantier die zich gespecialiseerd had in het uitgeven van politieke pamfletten. Tevens werkte hij geregeld samen met Crispijn de Jonge (Veldman e.a. 2001A, 310, 334).

In de opdracht draagt Hulsius het werk op aan ‘de Door-luchtighe Edele Hoogh-Moghende Heeren, myn Heeren de Staten Generael der vrye-vereenighde Nederlandsche Provincien’ (Hulsius 1642, fol. *2r). De aanleiding tot het schrijven van het werk is de wonderlijke militaire interventie van Gustav Adolf in het Duitse rijk. Hulsius interpreteert de komst van de Zweedse koning als een daad van God. De Heer zou Gustav namelijk als een goddelijk wapen naar het Duitse rijk hebben gezonden om aldaar de onderdrukte protestantse kerk te verlossen van de tirannieke keizer Ferdinand II. In de opdracht verduidelijkt Hulsius het oogmerk van zijn bundel. Allereerst fungeert *Den Onderganck* als een geheugensteuntje voor de auteur zelf om God te prijzen voor de hulp die Hij reeds geboden heeft, alsook om Hem te bidden voor bijstand in de toekomst. Tegelijkertijd moet de bundel de auteur aanzetten om anderen aan te sporen de Heer te loven:

³² Over het auteurschap van Paracelsus bestaat echter twijfel. De voorspelling is immers gevonden in een manuscript dat gedateerd is op 1549 terwijl Paracelsus reeds in 1541 overleden is.

³³ Ter vereenvoudiging en om verwarring met zijn vader te vermijden, wordt Crispijn de Passe de Jonge aangeduid als Crispijn de Jonge.

Nu om eerst ende voor al my selven, daer na ooc andere misschien op te vvecken; (gelijc den Haen die eerst sich selven met sijne vleugelē slaende opvveect, en als dan anderen door het kreyen vvacker maect [...] om over dese verlossinge den Heere te roemen, ende by dese gelegentheyte van tyden en saken, tot hem dagelijcx te roepen om sijnen vorderen bystant; soo heb ick dit kort vvercxken by een gebracht (Hulsius 1642, fol. *3r; regel 65-73)

Ten tweede is *Den Onderganck* een lofzang op koning Gustav Adolf:

Als meede om dien verlosser t'erkennen, dien de Heere tot een instrument hier in ghebruyct, en sijne Kercke ghegheven hadde. VViens voorbeeld alle Christel. Princen, en Overheden ooc vvel behoorden na te volgen (Hulsius 1642, fol. *3r; regel 79-82)

In dit opzicht valt de bundel dus zeker ook te karakteriseren als een panegyrisch werk ter ere van God en koning Gustav. De Zweedse vorst wordt daarbij gezien als een voorbeeld voor alle 'Christel. Princen, en Overheden'. Het beeld van Gustav Adolf sluit dan ook aan bij de topiek in de vorstenspiegelliteratuur. Een vorstenspiegel is een type van didactische literatuur waarin gesteld wordt aan welke normen en waarden een goede vorst zich dient te houden. Het embleem liet zich bijzonder goed inpassen in het vorstenspiegelgenre. Voorbeelden van emblematische vorstenspiegels zijn onder meer de *Emblemata Politica* (1635) van Marcus Zuerius van Boxhorn (°1612-†1653), *Idea de un Principe politico-cristiano* (1640) van Diego de Saavedra Fajardo (°1584-†1648) en *LVII Morale Sinne-Beelden* (1641) van Joannes Barbonius (°ca. 1580-†1653) (Van Bork e.a. 2012, "vorstenspiegel"). Met betrekking tot dit laatste werk vermelden De Bie en Loosjes, Van der Aa en Witsen Geysbeek in hun biografische woordenboeken dat *Den Onderganck* geconstrueerd is 'geheel in den smaak der *LVII Morale Sinnebeelden* van J. Barbon[i]us op prins Frederik Hendrik, een jaar te voren gedrukt' (De Bie e.a. 1931, 420; Van der Aa e.a. 1969, 449; Witsen Geysbeek 1822, 430).³⁴ Mogelijk hoopte Hulsius dat de leider van de Republiek, prins Frederik Hendrik (°1584-†1647), zich door het lezen van deze bundel in zijn daden en in zijn beleid zou spiegelen aan het voorbeeld dat gegeven werd door de *miles christianus* Gustav Adolf (McKeown 2000, 72-73).

Net als in de *Emblemata Sacra* bedient Hulsius zich in deze bundel eveneens van het emblematische genre. *Den Onderganck* is opgebouwd uit negenentwintig emblemen waarbij er een onderverdeling gemaakt kan worden tussen de eerste vierentwintig emblemen en de resterende vijf. De motivatie voor deze groepering staat te lezen op het titelblad. De eerste groep van emblemen verbeelden:

in verscheyden konstige Figuren, met sin-rijcke Verklaringhen der selver, beydes in en buyten [zonder] rijm, vertoonende, in't kort, de gedenckvvaerdighste saken, die van den beginne, tot noch

---

³⁴ In zijn studie heeft Grootes geanalyseerd op welke wijze Barbonius zijn *LVII Morale Sinne-Beelden* tot een vorstenspiegel geconstrueerd heeft (Grootes 1986). Voor meer informatie omtrent emblematische vorstenspiegels kan de studie van Peil geraadpleegd worden (Peil 1986).

toe, in dese oorlogen zyn omgegaen. Met een verhael van den Doodt des Konings.’ (Hulsius 1642, fol. *[1]r)

De overige emblemen, embleem vijftwintig tot en met negenentwintig, fungeren als een addendum bij het hoofdwerk: ‘Hier zyn noch by ghevoeght de Victorien der Croon Sweden, sedert de doodt des Autheurs vercreghen’ (Hulsius 1642, fol. *[1]r). Het werk is dus na de dood van Hulsius uitgegeven. Ten tweede moet er naast Hulsius nog minstens een andere auteur zijn die de latere bijdrage over de ‘Victorien der Croon Sweden’ (de laatste vijf emblemen) achteraan in *Den Onderganck* heeft aangeleverd. De naam van deze schrijver wordt in het werk niet vermeld, maar Veldman acht het waarschijnlijk dat Crispijn de Jonge de tekstuele component van de laatste vijf emblemen voor zijn rekening heeft genomen (Veldman e.a. 2001A, 334).

Het boek is gedrukt in quarto-formaat en voorzien van een katernsignatuur (voor een meer gedetailleerde beschrijving van de opbouw van *Den Onderganck* zie paragraaf B in de bijlagen). Daarnaast is er – op het voorwerk na – ook een overkoepelende paginering aangebracht. Een opvallend kenmerk is dat de bundel geconstrueerd is volgens een narratieve structuur, wat erg ongebruikelijk is binnen het emblematische genre (McKeown 2000, 65-67). De narratieve opbouw van het werk wordt benadrukt door ‘Aenvvysinghe van d’ordre, t’samen-hanginghe, ende inhoud der Sinne-beelden in dit tractaetjen begrepen’, een inhoudsopgave die de emblemen voorafgaat en waarin het globale verhaal van de bundel wordt samengevat (Hulsius 1642, fol. **2v). Tevens functioneren de beknopte beschrijvingen in deze inhoudsopgave als een soort van inhoudsbepaling bij de emblemen. Bij het openklappen van het werk vindt men op de rechterzijde telkens de *pictura* en het embleemnummer, met daaronder de *subscriptio*. Op de linkerzijde bevindt zich de prozacommentaar bij het embleem. In het eerste deel van de bundel neemt de lengte van de commentaren langzaam toe tot vijf bladzijden bij embleem vierentwintig, terwijl in het tweede deel de tekst een bladzijde bedraagt. De commentaren beginnen op de versozijde, waarna ze in enkele gevallen plaats moeten ruimen voor de *pictura* en de *subscriptio* op de rectozijde, om daarna te hervatten op de volgende bladzijden. Deze schikking, waarbij de prozateksten beginnen op de linkerzijde en de *picturae* en *subscriptioes* afgebeeld staan op de rechterzijde, maakt dat de moderne lezer de neiging heeft om eerst de prozacommentaren te lezen en zich vervolgens tot de *pictura* en het onderschrift te wenden. Een andere plausible leeswijze (waarschijnlijk de geïntendeerde leeswijze) is dat de blik van de lezer eerst naar de *picturae* werd gelokt door hun visuele attractiviteit, waarna de *subscriptioes* en de prozateksten verder duiding verschaffen. In de marge verwijst Hulsius naar de bronnen waarop hij zijn teksten heeft gebaseerd, de *auctoritates*. Het gaat voornamelijk om passages uit het Oude Testament of om werken van klassieke auteurs. In *Den Onderganck* werd gekozen om geen opschrift aan de emblemen toe te voegen. Hierdoor conformeert de auteur zich niet volledig aan het traditionele Alciato-type, dat is een driedelige embleemstructuur bestaande uit *motto*, *pictura* en *subscriptio*. Wel wordt onder de meeste *picturae*, met uitzondering van de laatste vijf, een soort van korte titel of

inhoudsbepaling gepresenteerd in de marge, die reeds vermeld werd in de ‘Aenvvysinghe van d’ordre, t’samen-hanginghe, ende inhoud der Sinne-beelden’ aan het begin van het werk.

Over het auteurschap van de *picturae* in *Den Onderganck* bestaan verschillende opvattingen. In de opdracht schrijft Hulsius dat hij de producent van de *picturae* is: ‘Nu dit vvercxken heb ic met Figuren vercierd, zynde alle als soo veel Emblemata ofte Zinne-beelden’ (Hulsius 1642, fol. *3r; 91-91). Het is echter weinig aannemelijk dat Hulsius zelf de *picturae* gegraveerd of geëtst heeft.³⁵ Wel is het waarschijnlijk dat hij op zijn minst enkele ideeën heeft gesuggereerd met betrekking tot het ontwerp van de prenten in het eerste deel. Deze stelling steunt op het inzicht dat de structuur van de prenten in deel een enigszins afwijkt van die van de prenten in deel twee (dat na de dood van Hulsius aan *Den Onderganck* werd toegevoegd). In de prenten van deel een wordt veel nadrukkelijker gebruikt gemaakt van de voorgrond-achtergrondwerking van beeldmotieven, terwijl deze techniek in deel twee slechts een keer lijkt voor te komen (namelijk in embleem negentwintig; cf. paragraaf 4.2.2.5). Franken is van mening dat de titelplaat, de gedrukte titelpagina en *picturae* een tot en met negentien, alsook *picturae* eenentwintig tot en met vierentwintig van de hand van Crispijn de Jonge zijn, of alleszins uit zijn atelier komen. De overige *picturae*, nummer twintig en vijfentwintig tot en met negentwintig, zouden door een andere, onbekende kunstenaar zijn gegraveerd (Franken 1881, 301). Waarschijnlijk baseert Franken zich voor deze uitspraak op het idee dat de prenten bij embleem nummer twintig en vijfentwintig tot en met negentwintig wat minder gedetailleerd en minder nauwkeurig zijn dan de overige prenten. McKeown sluit zich bij de opvatting van Franken aan. Hij voegt hier echter aan toe dat de tweede graveur, die volgens hem over minder talent beschikte, zijn ontwerpen deels baseerde op Merians illustraties in het protestantse overzicht van de Dertigjarige Oorlog dat sinds 1633 in verschillende volumes verscheen onder de titel *Theatrum Europaeum* (McKeown 2000, 69-70). Veldman verwerpt evenwel de stelling van Franken en McKeown. Zij is van mening dat Crispijn de Jonge de graveur is van alle *picturae* in *Den Onderganck*. Als argument hiervoor haalt ze aan dat de vijf laatste *picturae* etsen zijn en dat Crispijn de Jonge zo nu en dan van deze techniek gebruik maakte (Veldman e.a. 2001A, 438). Ter Haar blijft meer aan de oppervlakte en besluit dat de eerste vierentwintig zinnebeelden door eenzelfde kunstenaar geproduceerd zouden kunnen zijn, zonder zich uit te laten over de identiteit van de graveur. Over de ontstaansgeschiedenis van de laatste vijf emblemen zegt hij niets (Ter Haar 1998, 5).

Het eerste deel van het werk vangt aan met een beschrijving van de gruweldaden van de hoogmoedige keizer Ferdinand II, gevolgd door een verslag van de heldendaden en de militaire successen van koning Gustav. De uitgelaten sfeer van het werk draait plots om met de presentatie van Gustavs dood in het dertiende embleem. Dit onverwachte verlies maakt dat de Duitse protestanten compleet ontredderd zijn en aan wanhoop ten prooi vallen. Hulsius besluit het eerste deel met een boodschap aan de soldaten die vechten

---

³⁵ Hou hierbij in het achterhoofd dat Hulsius voor de *Emblemata Sacra* veertig *picturae* heeft overgenomen de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* van Zingref.

voor de protestantse zaak. Zij worden aangespoord om te volharden in de rechtvaardige strijd tegen keizer Ferdinand: 'Ende ghy vrome krijghs-knechten, [...] stelt alle u leven voor de goede saecke, 't is Gods saecke, 't is de saecke van dien, die 't sijne voor u gestelt heeft' (Hulsius 1642, fol. I4v; regel 13-20). Daarnaast worden de protestantse gelovigen opgeroepen om ondanks het verlies van koning Gustav moed te scheppen en hun vertrouwen op de Heer te stellen. Het tweede deel van het werk, lopende van embleem vijfentwintig tot en met negenentwintig, introduceert het nieuwe thema: 'de victorien der Croon Svveden, sedert de doodt des Autheurs vercreghen' (Hulsius 1642, fol. L1v). Aan de hand van de lotgevallen van gezaghebbers als Johan Banér (°1596-†1641), Gustav Horn (°1592-†1657) en hertog Bernhard van Saksen-Weimar (°1604-†1639) die na de dood van de koning de protestantse troepen moesten leiden, wordt geïllustreerd in welke mate Gustavs militaire erfenis tijdens het verdere verloop van de Dertigjarige Oorlog bleef doorleven. De teksten in dit deel zijn, in vergelijking met de prozacommentaren die de voorgaande emblemen vergezelden, veel minder geleerd. De oorzaak hiervan is het beperkte gebruik van bronnen zoals de Bijbel of geschriften van klassieke auteurs terwijl in deel een uitvoerig naar deze bronnen verwezen werd. Ook het gegeven dat er geen glossen in de marges vermeld staan, draagt bij tot het minder erudiete karakter van het tweede deel. Daarnaast is er een verschil in toon tussen de twee delen merkbaar. Ter Haar stelt dat eerste vierentwintig emblemen worden gedomineerd door een confessioneel militante stemming, terwijl de laatste vijf emblemen gekenmerkt worden door een verlangen naar samenwerking tussen de facties die tegen keizer Ferdinand vechten (Zweden, Frankrijk en de Duitse protestantse vorsten), alsook door een 'nach dem Vorangegangenen allerdings etwas forciert wirkende Friedenssehnsucht' (Ter Haar 1998, 8). Hoewel Ter Haar correct gewezen heeft op het verschillende karakter van beide delen, moet dit laatste aspect, de hunkering naar vrede, toch verderop in deze masterpaper enigszins worden genuanceerd (cf. paragraaf 4.2.2.5).

Op de vraag waarom Crispijn de Jonge *Den Onderganck* pas in 1642, minstens zeven jaar na de dood van Hulsius, publiceerde, zijn in het voorgaande onderzoek enkele plausibele antwoorden geformuleerd. Ten eerste is het mogelijk dat de beslissing van Crispijn de Jonge om de bundel te publiceren is ingegeven door het vooruitzicht op geldelijk gewin: 'The work was published posthumously by Crispijn de Passe the Younger, who possibly hoped to capitalize on public interest in the kind on the tenth anniversary of his death' (McKeown 2000, 55). Een tweede factor die de publicatie van de bundel beïnvloed zou kunnen hebben, is het geheel van politieke ontwikkelingen in de Republiek rond de jaren '40. Reeds vanaf het begin van de jaren '30 waren de Spaanse Habsburgers en de leiders van de Republiek verwickeld in vredesonderhandelingen die de oorlog in de Nederlanden zouden kunnen beslechten. Echter, deze poging tot verzoening werd in de Republiek resoluut van tafel geveegd door de gomaristische partij. De gomaristen waren van mening dat de Staatse troepen met behulp van Engelse steun in staat waren om de Spanjaarden definitief te verslaan. Door het huwelijk van Willem II (°1626-†1650), de zoon van Frederik Hendrik, met de

Engelse prinses Maria Stuart (°1631-†1660) in 1641 verbond de dynastie van Oranje zich met het Britse koningshuis (McKeown 2000, 72). Op basis van deze connectie rekenden de gomaristen op Engelse hulp. Daarnaast stond een wapenstilstand in hun ogen gelijk aan een overgave. Als strenge calvinist en aanhanger van het gomaristische gedachtegoed was Hulsius overtuigd van de gevaren die een bestand met Spanje met zich zou meebrengen, zoals reeds gebleken is in bespreking van de *Emblemata Sacra* (cf. hoofdstuk 3). De radicale en strijdlustige toon die in *Den Onderganck* vervat zit, moet aldus weerklank gevonden hebben bij de tegenstanders van de wapenstilstand (McKeown 2000, 71-72). Plausibel is dat de uitgever aan de hand van de publicatie van het polemische *Den Onderganck* het politieke beleid in zijn tijd trachtte te beïnvloeden. Ten derde zou de publicatie van het werk een reactie kunnen zijn op de aarzelende houding van de Republiek met betrekking tot het verdrag van Parijs. In 1635 sloten de Republiek en Frankrijk een militaire overeenkomst met als doel het verjagen van de Spanjaarden uit de Zuidelijke Nederlanden. Terwijl Frankrijk zich trouw aan de gemaakte beloftes hield, liet de uitvoering van het verdrag door de Republiek op zich wachten (in paragraaf 4.2.2.5 wordt dieper ingegaan op het verdrag van Parijs). Door toevoeging van het tweede deel verschuift de nadruk van de bundel eerder van confessioneel fanatisme naar het belang van samenwerking. Mogelijk appelleerde de uitgever van *Den Onderganck* op deze manier aan de leiders van de Republiek om werk te maken van de uitvoering van het verdrag (Ter Haar 1998, 9).

4.2.2. Microniveau

4.2.2.1 Embleem drie

Vooraleer we dieper ingaan op het derde embleem, dient er kort aandacht besteed te worden aan de twee voorgaande emblemata. In het eerste embleem vermeldt de auteur zijn beweegredenen voor het schrijven van het werk, alsook het doel dat hij hoopt te bereiken: ‘Het 1. Dient tot Inleydinge anvysende de bevvegende oorsaecken, vvaerom dit vvercxken beschreven is, ende ’t oogh-merck des schryvers daerin’ (zie afb. 4; Hulsius 1642, fol. **2v). De visuele voorstelling van de Faam zoals die op de titelplaat te zien was, komt ook in de *pictura* van dit embleem voor. De Faam vliegt door de lucht met in haar rechterhand een bazuin. Tegelijkertijd houdt ze met haar linkerhand een lauwerkrans boven het hoofd van de geharnaste Gustav Adolf die klaarstaat om aan het hoofd van zijn leger ten strijde te trekken. In de *subscriptio* en in de prozacommentaar geeft de dichter te kennen dat hij als het ware gedwongen werd om te schrijven nadat hij de lofzangen op de heldhaftige Zweedse koning had gehoord die de Faam met behulp van haar bazuin over de ganse wereld verspreidde: ‘Maer of’t my lust of niet, ick moet’er nu vveer aen, //’t Geklanck van dit gerucht, dat maect my meed an’t gaen’ (Hulsius 1642, fol. A2r; vers 11-12). Hoewel het werk een ode is aan Gustav Adolf, is het voornaamste doel van de auteur om de wonderdaden van de Heer te bezingen. Daarnaast fungeert de bundel eveneens ‘als ’t geklanck van een Trompetter, om anderen, die de Heere meerder gaven heeft medeghedeelt, tot vvat meerder op te vvecken’ (Hulsius 1642, fol. A1v; regel 25-26).

Het tweede embleem ‘Vervat den inhoudt van ’t gheheele vverck’ (zie afb. 5; Hulsius 1642, fol. **2v). Hulsius beschrijft dat Gustav Adolf grote overwinningen behaalt en dat keizer Ferdinand II uiteindelijk ten val wordt gebracht. Het hele embleem is opgebouwd rond het principe van een circulaire beweging, de beweging van een rad. Net zoals het zeewater zich na de vloed terugtrekt en de zon op het einde van de dag plaats moet ruimen voor de maan, zo zal ook de macht van de keizer die ooit heel groot was, uiteindelijk ten gronde gebracht worden. Voor dit embleem heeft Hulsius zich gebaseerd op embleem V in de *Emblemata Sacra* waar hij eveneens de voorbijgaande aard van alle zaken aantoonde aan de hand van een wiel (zie afb. 6). Opmerkelijk daarbij is dat Hulsius ook de eerste strofe van de *subscriptio* bij dit embleem in licht gewijzigde vorm heeft overgenomen voor de constructie van het onderschrift bij embleem twee in *Den Onderganck* (eveneens als de eerste strofe). In de *pictura* wordt de idee van vergankelijkheid gevisualiseerd door een afbeelding van het verhaal van de Egyptische koning Sesostris. In het verhaal spande koning Sesostris vier overwonnen vorsten voor zijn praalwagen. Terwijl ze de wagen trokken, bleef een van de vier mannen aandachtig kijken naar een wiel van de wagen waarvan de onderkant na een tijd boven stond om daarna terug naar beneden te gaan. Toen men hem vroeg waarom hij zo gefascineerd was door het wiel, antwoordde hij: ‘dat’et met hen alsoo ghegaen vvas, en met Sesostris gaen konde’ (Hulsius 1642, fol. A2v; regel 30-31).

Het eerste embleem van *Den Onderganck* dat in deze masterpaper diepgaand besproken wordt, betreft embleem drie (zie afb. 7). In de marginalia geeft Hulsius de inhoud van het embleem weer: het gaat namelijk over ‘[d]e oorsaken van s’Keysers val. Syn vvreetheyt, en Tyrannie.’ (Hulsius 1642, fol. A4r).

Centraal in de *pictura* staat een kudde van acht schapen afgebeeld. De schapen worden aangevallen door twee wolven die de schapenstal zijn binnengedrongen: het beeld is deels Bijbels geïnspireerd. Reeds drie schapen zijn ten prooi gevallen aan de vervaarlijke roofdieren en de overblijvende schapen proberen het geweld te ontvluchten. Door de open staldeur worden op de achtergrond gruwelijke tafereelen zichtbaar. Een persoon, geknield en de handen vroom gevouwen, staat op het punt om geëxecuteerd te worden. De beul heeft het zwaard hoog geheven en maakt zich klaar om toe te slaan terwijl een menigte zich rond het schavot vergaapt aan de terechtstelling. In de verte staat een stad in lichterlaaie. Opmerkelijk is dat Hulsius in dit embleem teruggrijpt naar een beeldmotief dat hij reeds in de *pictura* van embleem XXXIX van de *Emblemata Sacra* benut heeft (zie afb. 8). Hier staat het beeld centraal van de wolf die inbreekt in een omheinde open ruimte en zich aldaar tegoed doet aan zowat alle schapen, symbool voor de wrede houding en de bloeddorstigheid van de Spaanse bezetter tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Het gegeven dat sommige schapen gemarkeerd zijn in hun vacht en anderen niet benadrukt op visuele wijze dat de wolf (in casu de Spanjaard) doodt zonder onderscheid. Het motief van de afgeslachte schapen was een belangrijk en krachtig Bijbels beeld dat in hervormde milieus bijzonder gevoelig lag. Daar Hulsius zich, zoals reeds vermeld werd, voor zijn eerste werk gebaseerd heeft op de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* van Zinzgref is hetzelfde beeld ook in deze bundel terug te vinden (zie afb. 9). In embleem XXIX van Zinzgrefs werk krijgt het beeldmotief een

breder, meer algemene betekenis dan in de *Emblemata Sacra* (waarin voornamelijk de Spanjaarden geheld worden). In het Franse kwatrijn onder de *pictura* wordt het gedrag van de meedogenloze tiran aan de kaak gesteld aan de hand van een beschrijving van een moorddadige wolf:

Ce Loup degaste-parc tue tout sans discime

Ne te fie au Tiran, son flatter est changé

En moins d'un tourne main, après m'auoir mangé

De mesme il te fera ta faute aidant son crime. (Zincgref 1619, fol. H1v, vers 1-4)

Het *motto* van Zincgrefs embleem 'Pereunt nullo discrimine' [ze gaan ten onder zonder onderscheid] is ontleend aan het eerste volume van het werk *Pharsalia* van de Romeinse dichter Lucanus (°39-†65). In *Den Onderganck* wordt de wreedheid van Ferdinand II in de *pictura* op drievoudige wijze afgebeeld, namelijk door de vraatzuchtige wolven onmiddellijk op de voorgrond, met op de achtergrond de executiescène en nog meer in de verte de stad die helemaal in lichterlaaie staat. Deze techniek, waarbij in een *pictura* meerdere emblematische motieven eenzelfde boodschap uitdragen, is vaker terug te vinden in *Den Onderganck*.³⁶ McKeown argumenteert dat Crispijn de Jonge dit spel met de voorgrond- en de achtergrondwerking van beeldelementen binnen de *pictura* naar alle waarschijnlijkheid overgenomen heeft van zijn vader. Crispijn de Passe de Oude paste de techniek immers in grote mate toe in de gravures die hij produceerde voor de twee bekende emblematische werken van de Duitse dichter Gabriel Rollenhagen (°1583-†1619), getiteld *Nucleus Emblematum Selectissimorum* (1611) en *Selectorum Emblematum Centuria Secunda* (1613) (McKeown 2000, 69-70; Veldman 1999, 111-112).³⁷ Zeker ook bij de productie van het laatstgenoemde werk moet Crispijn de Jonge betrokken zijn geweest. Dit verklaart waarschijnlijk waarom bepaalde beeldstoffen uit de *Selectorum Emblematum* terug te vinden zijn in het werk van Hulsius. Zo komt de afbeelding van de terechtstelling op het schavot in de *pictura* van het derde embleem uit de *Selectorum Emblematum* terug in de *pictura* van embleem drie in *Den Onderganck* (zie afb. 10; Rollenhagen 1613, 3).

De *subscriptio* in embleem drie uit *Den Onderganck* vangt aan met een retorische vraag: 'W[a]t vvonder is het oock?' (Hulsius 1642, fol. A4r; vers 1). Met behulp van de inhoudsbepaling van het embleem die in de marginalia aangegeven staat ('De oorsaken van s'Keysers val. Syn vvreetheyt, en Tyrannie' (Hulsius 1642, fol. A4r)), kan de vraag als volgt geïnterpreteerd worden: Is het een wonder dat keizer Ferdinand II en zijn rijk uiteindelijk ten onder zijn gegaan? Argumenten voor de val van het Heilig Roomse Rijk, alsook bewijzen van de keizer zijn slechtheid, worden in de volgende versregels aangehaald. Ten eerste gedroeg Ferdinand zich trots en moedig ten opzichte van de landen die aan zijn grondgebied grensden. Merk op dat 'trots' en 'moedig' niet de moderne betekenis van het woord dragen. In de *subscriptio* worden deze woorden eerder met

³⁶ Dit was ook Ter Haar opgevallen: 'Die Häufung der Motive auf einem Bild ist übrigens charakterisch für diesen Band.' (Ter Haar 1998, 6).

³⁷ Ter vereenvoudiging wordt de titel van de *Selectorum Emblematum Centuria Secunda* afgekort tot *Selectorum Emblematum*.

hun verouderde betekenis van ‘hoogmoed’ in verband gebracht (GTB WNT, Sv *moed*). Daarnaast wordt de keizer ook neergezet als een gewelddadige rover die ‘vreemde Wetten stelt’, waarmee de *subscriptio* verwijst naar de anti-protestante politiek van Ferdinand II (Hulsius 1642, fol. A4r; vers 4). In de tweede strofe zet de auteur het beeldmotief van de jagende wolven en de vluchtende schapen, dat reeds in de *pictura* geïntroduceerd werd, om in verzen. Ferdinand wordt vergeleken met een wrede wolf die een hele kudde schapen – symbool voor de weerloze Duitse protestanten – afmaakt, ook al is zijn honger reeds gestild. Ook in de derde dichtstrofe staat zijn meedogenloosheid en zijn onbedaarlijke moordlust centraal. Ferdinand II heeft dood en verderf gebracht over het hele Duitse rijk en zijn tirannie treft alle inwoners, zonder onderscheid van rang of stand. In de laatste versregel van strofe drie beklemtoont Hulsius het kwaadaardige karakter van de keizer door hem, op basis van de verwoestingen die hij in het Heilig Roomse Rijk heeft aangericht, te vergelijken met het Bijbelse volk van Edom.³⁸ De Edomieten werden bestempeld als een verachtelijk volk aangezien ze de Babyloniërs bijstonden toen deze de Judese stad Jeruzalem in de zesde eeuw voor Christus veroverden en vervolgens verwoestten. De val van Jeruzalem en de daaropvolgende deportatie van verschillende inwoners naar Babylonië geldt als een bijzonder traumatische gebeurtenis in het joods-christelijke geloof. De *subscriptio* wordt afgesloten met een boodschap die niet mis te verstaan is: ‘Syn aerd, een Wolven-aerd, vvord eenigsins versacht, // Maer sijne noyt gestilt, misbruyct aldus sijn macht.’ (Hulsius 1642, fol. A4r; vers 15-16). De *subscriptio* schetst aldus in eerste instantie een uiterst negatief beeld van Ferdinand II door te wijzen op zijn onverzadigbare bloedlust en het gegeven dat hij met zijn gewelddadige houding niets of niemand ontziet. Door te focussen op de wandaden van de keizer tracht de auteur zijn lezers te overtuigen van het kwaadaardige karakter van Ferdinand II. Daarnaast worden de Duitse protestanten op een meer subtiele wijze in de slachtofferrol geplaatst door hen te vergelijken met een kudde opgejaagde schapen en de verbannen inwoners van Jeruzalem. Belangrijk is om op te merken dat Hulsius voor dit embleem niet louter beeldstof van de *Emblemata Sacra* hergebruikt. Ook bepaalde zinssneden in de *subscriptio* behorende bij embleem XXXIX van de *Emblemata Sacra* neemt Hulsius geheel of gedeeltelijk over in *Den Onderganck*. Zo corresponderen verzen 7-8, 9-12 en 15 in *Den Onderganck* respectievelijk met verzen 1-3, 9-12 en 15 in de *Emblemata Sacra*. De verzen die oorspronkelijk een anti-Spaanse betekenis hadden, worden in *Den Onderganck* opgenomen in een discours dat zich richt tegen keizer Ferdinand II. Dit toont aan dat Hulsius’ tweede werk ook op tekstueel vlak sterk aanleunt bij de *Emblemata Sacra*.

³⁸ In de marge wordt verwezen naar een lied in het boek *Psalmen*, namelijk 137. 3. In het lied zijn joodse ballingen aan het woord die tijdens hun ballingschap in Babylonië vol nostalgie terugdenken aan Jeruzalem. De derde strofe van het lied handelt over de rol van Edom tijdens de inname van Jeruzalem door de Babyloniërs:

Gedenk, HEER,
de dag van Jeruzalems val,
toen het volk van Edom zei:
‘Neer met die stad, neer,
maak haar met de grond gelijk.’ (NBV; Ps. 137. 7)

De prozatekst die in *Den Onderganck* voor de *pictura* en de *subscriptio* is opgenomen, gaat dieper in op het reeds geïntroduceerde onderwerp, namelijk de tirannie van keizer Ferdinand II. Hulsius werkt de analogie tussen het gedrag van de keizer en ‘eene VVolf, vallende in een Schaeps kooy’ verder uit (Hulsius 1642, fol. A3v; regel 3). De wolf vernielt alles wat op zijn pad komt, zelfs zaken die hij niet kan eten. Zijn wreedaardige karakter is onstilbaar. Op een gelijkaardige wijze heeft de keizer de inwoners van het Duitse rijk geteisterd ‘sonder reden of oorsaecken, sonder onderscheyd, of verschoninghen, noch aensien van yemand’ (Hulsius 1642, fol. A3v; regel 28-29). Hij veroverde tal van Duitse gebieden waarna hij de rechtmatige vorsten verdreef en de bevolking hardhandig onderdrukte.³⁹ Als bewijs van Ferdinands tirannie verwijst Hulsius naar twee belangrijke gebeurtenissen die plaatsvonden tijdens de Dertigjarige Oorlog, namelijk de executie van Praag en de val van Maagdenburg. De executie van Praag deed zich voor op eenentwintig juni 1621. Op die dag werden zevenentwintig mannen die betrokken waren bij de Boheemse opstand publiekelijk ter dood gebracht op beschuldiging van verraad jegens de keizer. De wijze waarop de beschuldigten terechtgesteld werden, was uiterst barbaars. Vooraleer de slachtoffers onthoofd of opgehangen werden, trok de beul hun tong uit of werd hun rechterhand afgehouden. Ferdinand II beoogde aan de hand van deze terechtstelling de opstandige Bohemers af te schrikken. Echter, het gruwelijke karakter van de executie had het onverwachte effect dat de Praagse burgers net meer sympathie ontwikkelden voor de Boheemse opstand (Wilson 2009, 351-352). Het tweede voorval waar in de prozatekst naar verwezen wordt, is de inname van de protestantse stad Maagdenburg door de keizerlijke troepen. De ongezien bloedige slachtpartij die de soldaten van Ferdinand II vervolgens aanrichtten onder de inwoners van de stad, veroorzaakte een schokgolf doorheen heel Europa.⁴⁰ Net als in de *subscriptio* vergelijkt Hulsius keizer Ferdinand II in de prozatekst met de juichende Edomieters tijdens de verwoesting van Jerusalem:

Desen sijnen vvreden VVolgen-aerd heeft hy bevvesen onder anderen in d’executie van Prague [...]: Maer insonderheyt onlangs aen d’elendige Stadt Maegdeborgh, alvvaer het is gegaen recht gelijk als Edom riep tegens Ierusalem, Reyn af, Reyn af tot den bodem. (Hulsius 1642, fol. A3v; regel 39-43)

Gedreven door een onstilbare machtshonger uitte Ferdinand II ernstige bedreigingen tegenover de Zweedse koning Gustav II Adolf. Van zodra de keizer alle gebieden in het Duitse rijk in zijn macht heeft, zou hij alles in het werk stellen teneinde het rijk van Gustav Adolf in te palmen. Belangrijk is de wijze waarop Hulsius de Zweedse koning beschrijft, namelijk: ‘dien Held van den Heere daer vervvect’ (Hulsius 1642, fol. A3v; regel 38-39). Koning Gustav is als het ware opgeroepen door God zelf. Hij krijgt de allure van een goddelijk instrument, een wapen geschonken door de Almachtige aan de Duitse protestanten met als doel hen te

³⁹ Het Heilig Roomse Rijk was een conglomeraat van verschillende vorstendommen, bisdommen, graafschappen en vrijsteden die geregeerd werden door vazallen die op hun beurt ondergeschikt waren aan de keizer (Wilson 2009, 12-23).

⁴⁰ Voor meer informatie omtrent de val van Maagdenburg zie paragraaf 4.1.2. van deze masterpaper.

verlossen van de katholieke onderdrukking.⁴¹ Hij is de enige persoon die in staat is om een halt toe te roepen aan de veroveringstocht van de barbaarse keizer Ferdinand II. Hulsius maakt in de prozatekst veelvuldig gebruik van intertekstuele verwijzingen om zijn kritiek op het beleid van Ferdinand II te onderbouwen. Zo grijpt hij onder andere de droom van de farao aan, die wordt beschreven in het Bijbelboek *Genesis*, om de hebzucht van de keizer te benadrukken: ‘De seven maghere Koeyen verslinden de vette. Soo heeft de Keyser ghetyranniseert op alle Duytsche Vorsten’ (Hulsius 1642, fol. A3v; regel 10-11).⁴² Aan de hand van een fabel van de legendarische Aesopus (°ca. 620 v. Chr.-†ca. 560 v. Chr.), namelijk de historie van de kraai met de geleende vederen, toont Hulsius aan hoe Ferdinand II zich verrijkt heeft ten koste van de Duitse vorsten: ‘Desen Arend heeft sich, gelijk Esopi Kray, met andere Vogelen vederen opgetooyt’ (Hulsius 1642, fol. A3v; regel 11-12).⁴³ Daarnaast benut Hulsius in de prozacommentaar bij embleem drie eveneens het werk van meer eigentijdse auteurs zoals de Franse auteur Guillaume du Bartas (°1544-†1590) en de Hongaarse humanist Johannes Sambucus (°1531-†1584) waaruit blijken mag dat een vorst zich tolerant dient op te stellen ten opzichte van zijn volk.⁴⁴ Ook neemt hij vier citaten met dezelfde boodschap over, onder meer van de Bijbelse koning Salomon en van de Romeinse keizer Tiberius Claudius Nero (°42 v. Chr.-†n. Chr. 37), die Cats reeds had samengebracht in embleem XX van zijn *Emblemata Moralia et Aeconomica*. De *Emblemata Moralia et Aeconomica* werden met een afzonderlijke paginering achteraan toegevoegd bij Cats’ werk *Proteus ofte minnebeelden Verandert in Sinnebeelden* dat in 1627 werd uitgegeven te Rotterdam door Pieter van Waesberge (°1599-†1661). De prozatekst sluit af met een ultieme veroordeling van Ferdinands wreedheid:

Soo dat noyt Turck noch Heyden, noyt Leuvven, Beyren, Stieren en VVolven, vvaer by de Schrifture de Tyrannen vergelijct; noyt Haman, Pharao, Herodes, Mannasses, nochte oyt eenigh Monster hoe vvreed, vvreeder Stuck bestonden noch bedreven. (Hulsius 1642, fol. A3v; regel 44-47)⁴⁵

Geen ongelovige, geen wild dier, zelfs geen Bijbelse tiran heeft zich ooit aan zwaarder misdrijven bezondigd dan de vergrijpen die keizer Ferdinand II in het Duitse rijk heeft begaan. De prozatekst weidt aldus uit over het onderwerp dat reeds centraal stond in zowel de *pictura* als de *subscriptio*, namelijk de onmenselijke wreedheid die Ferdinand II aan de dag heeft gelegd tijdens zijn plundertochten doorheen het Duitse rijk. Daarnaast koppelt de tekst bepaalde beeldelementen van de *pictura* (de executiescène en de brandende stad in

⁴¹ Pro-Zweedse propagandiste bevestigden de connectie tussen God en Gustav door te wijzen op het palindroom SUED-DEUS, waarbij het eerste element refereert naar koning Gustav en het tweede element de Latijnse term voor ‘god’ is (Paas 1996, 214).

⁴² Zie Gen. 41. 1-4. De farao van Egypte zag in een droom hoe zeven vette koeien verorberd werden door zeven uitgemergelde koeien. De droom kondigde zeven overvloedige jaren aan voor Egypte, gevolgd door zeven jaren van hongersnood.

⁴³ In de fabel van Aesopus staat beschreven hoe een ijdele kraai zijn verenkleed verfraaide met enkele pauwenveren en hoe hij vervolgens ging pronken bij de andere vogels. De pauwen namen hem dat niet in dank af en vielen de kraai aan waardoor hij zich gedwongen zag bij de andere kraaien terug te keren. Deze waren echter nog niet vergeten hoe hooghartig hij zich ten opzichte van hen had gedragen en verjoegen hem eveneens.

⁴⁴ De werken waaruit geciteerd wordt, zijn Du Bartas’ *La Sepmaine, ou Creation du Monde* (1578) (blz. 219) en *Les Emblemes* (1567) van Sambucus (fols. P3r-P3v).

⁴⁵ Deze passage heeft Hulsius in licht gewijzigde vorm overgenomen uit de *Emblemata Sacra* (Hulsius 1631, fol. T2v).

de verte) aan historische gebeurtenissen (respectievelijk de executie van Praag en de verwoesting van Maagdenburg).

4.2.2.2 Embleem negen

In deze paragraaf wordt het betoog van de tussenliggende emblemen kort verduidelijkt. Nadat Hulsius in het derde embleem het repressieve beleid van keizer Ferdinand II heeft gepresenteerd, maakt hij in embleem vier aan de hand van twee fabels uit de Griekse mythologie duidelijk hoe vorsten wél zouden moeten regeren (zie afb. 11). De eerste fabel is die van Amphion. De muzikaal aangelegde Amphion – een zoon van Zeus – kreeg van de god Hermes een bijzondere lier. Volgens de fabel zouden, toen hij met zijn tweelingbroer – de jager-herder Zethus – de stad Thebe versterkte, de enorme rotsblokken uit eigen beweging een muur rond de stad gevormd hebben en dit onder invloed van de tonen van Amphions lier (zie strofe drie in de *subscriptio*). In de tweede fabel staat Orpheus centraal. Orpheus was gezegend met buitengewone muzikale gaven. Dieren, bomen en stenen begonnen te dansen op zijn liederen en het geluid van zijn lier. De muziek van Orpheus was zo krachtig dat hij zelfs van een diep ontroerde Hades, de god van de onderwereld, de toestemming kreeg om zijn overleden vrouw Eurydice terug naar de wereld der levenden te brengen. Deze twee verhalen tonen aan ‘hoe veel een Prince vermach door lieftaeligheyt en soetigheyt, selfs by d’allerhertste, vvederspannichste en vvreedste menschen’ (Hulsius 1642, fol. A4v; regel 31-32). Zeer waarschijnlijk heeft Hulsius zich laten inspireren door embleem LI van Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* (zie afb. 12). De *pictura* van dit embleem verbeeldt een man die wordt omringd door verschillende dieren die aandachtig luisteren naar het geluid van zijn lier. Het Franse kwatrijn onder de *pictura* luidt als volgt:

La clemence d’vn Roy conduit tout aisément
Le plus barbare peuple, & doucement le force,
Et mene ou bon luy semble ; autrement par la force
Il n’en viendra jamais à son contentement. (Zingref 1619, fol. N3v; vers 1-4)

Embleem vijf beschrijft de hoogmoed van Ferdinand II (zie afb. 13). Zelfs nadat hij al verschillende Duitse vorstendommen had ingepalmd, was zijn machtshonger nog niet gestild: ‘Hy [keizer Ferdinand] droomde nu anders niet, dan van een Monarchie, en ghebedt over de gantsche VVereld, daer het Huys van Oostenrijck dus langhe heeft naer ghestaen’ (Hulsius 1642, fol. B1v; regel 9-11).

Na de hoogmoed volgt de val. In de *pictura* van embleem zes zien we hoe een Romeinse veldheer die sterk op Gustav Adolf lijkt een hoge boom omhakt (zie afb. 14). De boom symboliseert de trotse en verwaande keizer Ferdinand. Hetzelfde idee, namelijk de val van de hoogmoedige, wordt op de achtergrond verbeeld door een vliegende arend die een schildpad in zijn klauwen draagt en deze elk moment op de rotsen kapot kan laten vallen, alsook door een engel die een molensteen in de zee werpt. Voor het beeldmotief van de landman die de boom omhakt heeft Crispijn de Jonge zich ongetwijfeld laten inspireren door de *pictura* van embleem negenentwintig in Rollenhagens *Nucleus Emblematum Selectissimorum* (zie afb. 15; Rollenhagen 1611, 29). Het beeld van de arend met

de schildpad werd ook al eerder aangewend, namelijk in embleem XXVI van de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* en in embleem VII van Barbonius' *LVII Morale Sinne-Beelden* (zie respectievelijk afb. 16 en afb. 17).

In het zevende en het achtste embleem wordt de interventie van de Zweedse koning in het Duitse rijk gerechtvaardigd (zie respectievelijk afb. 18 en afb. 19). Zo heeft keizer Ferdinand onder meer de handel tussen Zweden en de Hanzestad Lübeck verhinderd, de Zweedse gezanten de toegang tot het Heilig Roomse Rijk ontzegd en enkele bondgenoten van koning Gustav aangevallen (onder andere de hertogdommen Mecklenburg en Pommeren). Ondanks deze treiterijen stelde de Zweedse koning zich geduldig en vergevingsgezind op. Pas toen de keizerlijke troepen aan de rand van het Duitse rijk stonden, zag Gustav Adolf zich genoodzaakt om militaire actie te ondernemen om te voorkomen dat de troepen van Ferdinand de mogelijkheid kregen om Zweden binnen te vallen. Voor de beeldstof van de *pictura* van embleem acht werd teruggegrepen op embleem XXVIII van Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* (zie afb. 20). De boodschap van Zingrefs embleem komt in grote mate overeen met de boodschap die embleem acht in *Den Onderganck* uitdraagt, namelijk: help de anderen voordat hun onheil op jou overslaat. Dit blijkt ook uit het Franse kwatrijn bij embleem XXVIII van Zingref:

Lors que tu vois le feu au prochain voisinage

Oisif le regardant tes mains au sein ne tiens

Le mal en veut à toy, le danger t'appartient:

Accours donc en commun à ce commun dommage. (Zingref 1619, fol. G4v; vers 1-4)

Hulsius heeft de *pictura* van Zingrefs embleem XXVIII ook opgenomen in zijn *Emblemata Sacra*, in embleem XXIII om precies te zijn (zie afb. 21). In eerste instantie roept Hulsius zijn lezers op om zich te focussen op de eigen ziel en zich niet te bemoeien met de anderen. Daarnaast bevat dit embleem ook een meer politieke dimensie. Het publiek moet lessen trekken uit de gebeurtenissen die zich afspelen in de naburige landen:

Alst in ons buerte brandt wy sullen alle vreesen,

Dat ons niet corts daeraen niet t'selve overcom,

Siet Duytschlandt brandt, de Paltz end andre meer rondtom

Dus spiegelt u daeraen, t'can oock u beurte wesen. (Hulsius 1631, fol. L1r; vers 17-20)

In het negende embleem beschrijft Hulsius de landing van koning Gustav en zijn troepenmacht op Duitse bodem, meer bepaald op Usedom, een eiland voor de kust van Polen en Duitsland (zie afb. 22). Het onderwerp van het embleem luidt: 'Verhael v[an] sijn komst op de Baltische zee' of zoals het in de *Aenwysinghe* wordt verwoord: 'een beschryvinge van s'Konincx voorspoedige comste over de Baltische zee, ende Godes merckelijcken bystant, al van den beginne' (Hulsius 1642, fol. B2r, resp. fol. **2v).⁴⁶

---

⁴⁶ Zowel in katernsignatuur van de betreffende bladzijde, als in die van de volgende bladzijde is een fout geslopen. De bladzijden die aangeduid zijn met paginanummer 19 (recto)-20 (verso) en 21 (recto)-22 (verso) dragen respectievelijk de katernsignatuur B2 en B3. De eigenlijke katernsignatuur zou respectievelijk C2 en C3 moeten zijn. In deze masterpaper wordt de katernsignatuur gebruikt zoals die in het werk aangegeven staat.

In de linkeronderhoek staat een knielende koning Gustav afgebeeld, volledig gehuld in een wapenuitrusting: een upgrade van zijn aanvankelijke pijnlijke val bij het aan land gaan.⁴⁷ Hij heeft zijn handen gevouwen terwijl zijn blik strak naar de hemel is gericht. Rondom hem liggen koninklijk-militaire parafernalia op de grond geworpen, namelijk een sierlijke helm, een banier en een kroon. Het feit dat Gustav zijn koningskroon heeft afgezet, draagt samen met zijn geknielde houding en zijn gevouwen handen bij tot het idee dat hij zijn wereldse macht ondergeschikt acht aan die van de Heer. Het beeld dat de lezer gepresenteerd krijgt van koning Gustav is dat van een zeer godvrezend en dankbaar man. Boven het hoofd van de koning, in de linkerbovenhoek, verschijnt uit een wolk een hand die een zwaard omklemt (hier wordt verder in deze paragraaf dieper op ingegaan). Op de rechterzijde van de *pictura* nadert een militaire vloot het vasteland. Uit de bolle zeilen en het wapperende vaandel blijkt dat het vlaggenschip aangedreven wordt door een stevige rugwind. Daarnaast stuwen ook de uitgestoken riemen het schip voorwaarts. Het beeldmotief van het schip dat zowel door roeiers als door de wind aangedreven wordt, is terug te vinden in de werken van Rollenhagen en van Zingref. De *pictura* van embleem dertien in Rollenhagens *Nucleus Emblematum Selectissimorum* verbeeldt een man die zijn boot roeit terwijl de wind in het scheepszeil blaast (zie afb. 23; Rollenhagen 1611, 13). Dit embleem kan geïnterpreteerd worden als een uitbeelding van het gunstige lot (Henkel e.a. 1967, 1460). In Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* vertoont de weergave van het schip in embleem XIX veel gelijkenissen met de afbeelding van het vaartuig in *Den Onderganck* (zie afb. 24). Zo hebben beide schepen een spitse voorsteven en een bijzondere, overdekte stuurplaats op het achterdek. Op basis van deze picturale overeenkomsten is het plausibel te stellen dat Crispijn de Jonge zich inderdaad bij de productie van zijn *pictura* heeft laten inspireren door Merians gravure voor het werk van Zingref. Tevens is het *motto* van embleem XIX in Zingrefs bundel, ‘Adspirat Fortuna Labori’ [geluk helpt de deugdigen], terug te vinden in de marge bij embleem negen in *Den Onderganck* (op fol. B2r om precies te zijn). Ten slotte komt ook de metafoor van God die in de vorm van wind samen met de roeiers het schip voortstuwt in de twee emblemen voor. Hoewel beide emblemen gebruik maken van een sterk gelijkend beeldelement, alsook dezelfde metafoor en Latijnse frase is de boodschap in de bundels verschillend. Waar in *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* de betekenis van embleem negentien samengevat kan worden als ‘geluk helpt de eerbare lieden’, ligt de nadruk in embleem negen van *Den Onderganck* eerder op de goddelijke steun die de Zweedse koning ontving tijdens zijn militaire interventie (Henkel e.a. 1967, 1460). Opmerkelijk is dat Gustavs vlaggenschip tot een ander type vaartuig lijkt te behoren dan de overige schepen van zijn vloot. Terwijl het leeuwendeel van de Zweedse vloot bestaat uit vrij conventionele oorlogsbodems, vertoont het vlaggenschip opvallend veel gelijkenissen met een klassieke galei, een trireem om precies te zijn. Dit type schip werd voornamelijk tijdens de oudheid gebruikt

⁴⁷ In werkelijkheid struikelde de koning toen hij zijn schip verliet om een eerste voet op Duitse grond te zetten. Hierbij bezeerde hij zijn been. De protestantse propagandisten herinterpreteerden de val van Gustav in hun geschriften, zowel verbaal als grafisch, als een dank- en smeekgebed van een vrome vorst (Harms 1985, 168-169; McKeown 2000, 85).

om de Middellandse Zee te bezeilen. Het gebruik van dit anachronistische beeldmotief in het embleem maakt dat de Zweedse koning tot de grote kapiteins en de succesvolle heersers uit de klassieke oudheid gerekend wordt. Daarnaast benadrukt het beeld van de trireem de nauwe connectie tussen de Wasadynastie, het huis waartoe koning Gustav behoorde, en de oudheid. Deze associatie staat bekend onder de term *storgoticism*. Het oogmerk van *storgoticism* was om op een pseudowetenschappelijke wijze de Zweden als afstammelingen van de oude Goten te identificeren. Zweedse academici verklaarden dat de Goten meevochten in de Trojaanse Oorlogen en dat ze met hun aanhoudende invallen en plundertochten een groot aandeel hadden in de val van het West-Romeinse Rijk in het jaar 476.⁴⁸ Op die manier ontstond er een parallel tussen de Goten en Gustav Adolf toen deze laatste het besluit nam om in de voetsporen van zijn gevreesde voorouders te treden en om het verdorven Rome te bestrijden, dat in zijn tijd bestuurd werd door de antichrist paus Urbanus VIII (°1568-†1644) en diens tirannieke bondgenoot keizer Ferdinand II (McKeown 2000, 86-88). Op de achtergrond van de *pictura* staat een stadsgezicht afgebeeld.

De eerste strofe van de *subscriptio* luidt:

S[o]o haest geseyt, gedaen: *Den Held die is gekomen,
Heeft, vvat hem quam te voor, sijn Vyand afgenomen.

Hy is ghevallen in het midden van de Vlam,

Noyt yemand die soo snel, *en quam, en sagh, en nam. (Hulsius 1642, fol. B2r; vers 1-4)

Uit deze strofe blijkt dat er tussen de verschillende emblemen een sterke narratieve cohesie bestaat, zoals reeds werd vermeld in paragraaf 4.2.1. In het voorgaande embleem, embleem nummer acht, stelt Hulsius het geweld van keizer Ferdinand II gelijk aan een woeste brand die zich snel verspreidt over het Duitse rijk. Koning Gustav zag zich verplicht ‘dit alghemene vuyr [...] te dempen, eer het vorder tot sijne Landen voortbrack’ (Hulsius 1642, fol. B4v; regel 18-20). Versregel drie betreft zich dus op de inval van de onbaatzuchtige Gustav in een poging het woedende oorlogsvuur (‘de Vlam’) in Duitsland te doven. De tweede helft van de laatste versregel is een Nederlandse vertaling van het citaat in de marginalia: ‘Venit. Vedit. Vicit.’ (Hulsius 1642, fol. B2r). De frase is gebaseerd op de bekende uitlating van de Romeinse veldheer Julius Caesar (°100 v. Chr.-†44 v. Chr.). Nadat Caesar in het jaar 47 voor Christus een overweldigende overwinning behaalde op het leger van koning Pharnaces II (°97 v. Chr.-†47 v. Chr.) nabij de stad Zela in het huidige Turkije schreef hij in een bericht naar Rome de volgende woorden: ‘Veni, vidi, vici’ ([ik] kwam, zag, overwon) (Steringa Kuyper e.a. 1898, 95-97).⁴⁹ Het gebruik van dit citaat maakt niet alleen dat de Zweedse koning tot een illuster groepje van klassieke heersers gerekend wordt. De auteur lijkt eveneens te willen benadrukken dat

⁴⁸ Tevens werd beweerd dat het Zweeds terugging op het Hebreeuws, alsook dat Zweden gesticht werd door een kleinzoon van Noach na de zondvloed. Dit zou Zweden tot het oudste land ter wereld maken (Wilson 2009, 476).

⁴⁹ Caesar was niet de enige klassieke held waar Gustav Adolf mee in verband gebracht werd. Protestantse propaganda-auteurs vergeleken hem in hun geschriften eveneens met Alexander de Grote (°356 v. Chr.-†323 v. Chr.). Daarnaast verbonden pro-Zweedse propagandisten de Zweedse koning regelmatig met de Romeinse keizer Augustus (°63 v. Chr.-†14 n. Chr.) op basis van het anagram GUSTAVUS-AUGUSTVS (Tschopp 1991, 119-120; Wilson 2009, 476).

de militaire campagne van Gustav uiterst succesvol is geweest. In de marge staat een vers te lezen afkomstig uit het Bijbelboek *Rechters*: ‘Doe togen de kinderen Israëls uyt als een man’ (Hulsius 1642, fol. B2r).⁵⁰ Het vers kadert in de beschrijving van de Israëliische strafexpeditie tegen de stam Benjamin. Enkele Benjaminieten hadden zich schuldig gemaakt aan een groepsverkrachting. Bovendien hadden ze de regels van de gastvrijheid met de voeten getreden. Hierop besloten de overige stammen van Israël om de Benjaminieten gewapenderhand tot de orde te roepen (Ri. 19-21). Het gebruik van dit Bijbelvers heeft tot effect dat koning Gustav en zijn protestantse troepenmacht Bijbelse afmetingen kregen. Het Zweedse invasieleger wordt immers vergeleken met Gods gekozen volk in het Oude Testament, namelijk de kinderen van Israël. Verder in deze masterpaper zal blijken dat Hulsius zich doorheen *Den Onderganck* op regelmatige basis bedient van de vergelijking tussen de protestantse gelovigen en de Israëlieten. De tweede strofe verhaalt over de overtocht van de koning over de Baltische Zee. Het gegeven dat de winden (‘De Boden van den Heer’) zeer gunstig stonden voor de Zweedse vloot interpreteert Hulsius als een aanwijzing dat Gustavs onderneming de goedkeuring van de Heer wegdroeg.⁵¹ In de tweede versregel van de derde strofe roept de dichter het publiek op om de *pictura* zeer aandachtig te aanschouwen. Men moet het beeld immers niet louter visueel in zich opnemen, de betekenis van de *pictura* moet ook doorgedrongen zijn tot in de geest: ‘Ey Leser! siet dit Beeld met oogen en met sinnen.’ (Hulsius 1642, fol. B2r; vers 10). Verzen elf en twaalf duiden het beeldelement van de galei die de kust nadert. Het schip dankt haar vlotte voortgang zowel aan de inspanning van de roeiers (‘Den arbeyd van de Hand’), als aan de bijstand van God in de vorm van een rugwind (‘God die geeft den Wind’). Dezelfde boodschap klinkt ook door in de vierde strofe. Slechts wanneer de Heer Zijn zegen heeft uitgesproken over iemand zullen diens inspanningen ook daadwerkelijk succesvol zijn.

In de prozacommentaar die drie bladzijden bedraagt, geeft de auteur enkele argumenten voor de goddelijke bescherming van de Zweedse militaire tussenkomst. Nadat de Zweden in het Duitse rijk geland waren, had Gustav Adolf zich voorgenomen om met zijn vloot de stad Stettin in het huidige Polen (zeer waarschijnlijk de stad op de achtergrond in de *pictura*) op de keizerlijke troepen te veroveren. Echter, een stevige tegenwind dwarsboomde zijn plan. De koning knielde neer, hief zijn handen ten hemel en smeekte God om betere weersomstandigheden. Na zijn gebed keerde de wind en de Zweedse vloot werd tot ieders verwondering met een grote vaart tot voor Stettin gebracht waarna de Zweden de stad konden innemen. Dit plotselinge omkeren van de wind in het voordeel van Gustav ‘mach met recht gehouden vverden, als een seecker teecken van sijne Goddelijcke gonst, en teghenvvoordigheyt’ (Hulsius 1642, fol. B3r; regel 84-86). Daarnaast vermeldt Hulsius in zijn prozatekst nog enkele andere voorbeelden waaruit blijkt dat de Heer zijn

⁵⁰ Hulsius geeft aan dat dit citaat afkomstig is uit het tweede vers van hoofdstuk twintig van *Rechters*. Echter, het citaat vertoont veel meer gelijkenis met het eerste vers van hoofdstuk twintig van hetzelfde boek.

⁵¹ In werkelijkheid verliep de reis over de Baltische Zee minder vlot. Een stevige wind uit het zuidwesten en een stormige zee vertraagde de oversteek van Zweden naar de landingsplaats Usedom met drie tot vijf weken (Dodge 1895, 157; Sporschil 1845, 275).

macht over water, wind en weer vaker heeft aangewend ‘ten dienst van sijne Gesalften, en van sijn volck.’ (Hulsius 1642, fol. B2v; regel 49-50). Zo staat in het Bijbelboek *Exodus* beschreven hoe de Israëlieten onder leiding van Mozes Egypte ontvluchtten. Eenmaal ze aankwamen aan de oever van de Rode Zee, spleet God met behulp van een stevige oostenwind het water in twee. Via de droge doorgang die hierdoor ontstond, konden de Israëlieten veilig de overkant bereiken. Echter, van zodra de Egyptische soldaten zich in de zee waagden, deed de Heer het water terugstromen waarop de troepen van de farao allemaal verdronken (Ex. 14. 21-28). Een derde voorbeeld van goddelijke interventie vindt de auteur in de geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog tussen de Spanjaarden en de Staatsen. Onder meer tijdens het ontzet van Leiden (1574), het beleg van Maastricht (1579) en de bevrijding van de vastgevroren geuzenvloot in de Zuiderzee (1572) heeft God door middel van hevige storm en regenweer de Nederlandse troepen bijgestaan. Ook ten tijde van het beleg van ’s-Hertogenbosch (1629) door prins Frederik Hendrik werd het duidelijk dat God aan de zijde van de Staatsen stond: ‘Wie vveet oock niet dat God, gedurende de belegheringe van ’sHertogen-Bos, door den Prince van Orangien, door het drooge vveder, voor hem ghestreden heeft. (Hulsius 1642, fol. B3r; regel 72-75). De drievoudige parallel tussen Zweden, Israel en de Republiek die Hulsius heeft uitgewerkt, bezit duidelijk een retorische waarde.⁵² Door bepaalde elementen uit de Opstand gelijk te stellen aan de Zweedse interventie spoort de auteur het publiek van *Den Onderganck* aan zich te identificeren met de Zweedse troepen. Daarnaast heeft de connectie tussen het oude Israel enerzijds en Zweden en de Republiek anderzijds, het effect dat de laatste twee staten zich kunnen beroepen op het gegeven dat zij net als het volk van Israel door de Heer zijn uitverkoren. Een tweede argument voor de goddelijke status van Gustav ziet Hulsius in het devies van de koning, namelijk: ‘Cum Deo, et victricibus armis’ (Met God en zegevierende wapens) (Hulsius 1642, fol. C1v; regel 9; McKeown 2000, 86). Op basis van dit *motto* wordt de koning in de prozatekst vergeleken met de Bijbelse held Gideon. In de hoofdstukken zes tot en met acht van het boek *Rechters* staat beschreven hoe de Israëlieten voor hun ongelovigheid gestraft werden. God zond verschillende woestijnvolkeren, waaronder de Midjanieten, naar het land van de Israëlieten alwaar ze de gehele oogst vernielden. Pas na zeven jaar van plundering door het volk van Midjan gaf God Gideon de opdracht het land te bevrijden. Samen met zijn leger wist Gideon de Midjanieten in een verrassingsaanval definitief uit te schakelen waarna Israël veertig jaren rust kende. Hulsius citeert in zijn prozacommentaar een deel van een vers uit het verhaal van Gideon: ‘Hier is het svaerd des Heeren, en Gedeon.’ (Ri. 7. 20; Hulsius 1642, fol. C1v; regel 13-14). Het beeld van de goddelijke hand die het zwaard omklemd in de linkerbovenhoek van de *pictura* draagt aldus een dubbele betekenis. Het beeldmotief kan zowel gelinkt worden aan het Bijbelse personage Gideon, als aan de protestantse held Gustav Adolf. Net als Gideon heeft de Heer de Zweedse koning uitverkoren om Zijn wil te vervullen (McKeown 2000, 86). Om de bijzondere status van koning Gustav te benadrukken sluit Hulsius de prozatekst af met een citaat uit het verhaal van Gideon dat hij

⁵² Hulsius past dezelfde retorische techniek eveneens toe in de prozatekst bij emblemen vier en tien.

toepasbaar acht op de persoon van Gustav: ‘de Heere is met u ghy Strydtbare Held’ (Ri. 6. 12; Hulsius 1642, fol. B3r; regel 86).

In de *pictura* van dit embleem, net zoals in de *pictura* van embleem drie, wordt op drievoudige wijze eenzelfde boodschap emblematisch verbeeld. De galei die aangestuurd wordt door de wind en de riemen, het beeld van de biddende koning en de hand met het zwaard die uit de wolk verschijnt, kunnen alle drie geïnterpreteerd worden als voorstellingen van Gustav Adolf die Gods zegen ontvangt. Daarnaast is het eveneens opmerkelijk dat Hulsius in de prozacommentaar elementen uit de Zweedse interventie, namelijk het gegeven dat God Zijn volk ondersteunt door middel van weersveranderingen, zowel vastknoopt aan gebeurtenissen die zich afspeelden tijdens de Nederlandse Opstand, als aan oudtestamentische evenementen. Het effect hiervan is dat de Opstand niet langer als een geïsoleerd conflict beschouwd kan worden. De strijd van de Staatsen tegen de Spanjaarden vormt ‘another fold in Gods providential plan’ (Chovanec 2018, 415). De Nederlandse Opstand maakt, samen met het Israëlietische verzet tegen de heidense tirannen en de revolte van de Duitse protestanten tegen Ferdinand II, deel uit van het eeuwenoude conflict tussen Gods uitverkoren volk en de antichrist (Chovanec 2018, 416).

4.2.2.3 Embleem dertien

Het tiende embleem van *Den Onderganck* heeft als inhoudsaanduiding: ‘Den-vvelcken, (Godt,) alleen voornementlijk de ere toecomt’ (Hulsius 1642, fol. **2v). Hulsius geeft aan dat God geprezen moet worden omdat Hij en Hij alleen verantwoordelijk is voor alle overwinningen van koning Gustav Adolf. De *pictura* is een visuele voorstelling van de uittocht van de Israëlieten uit Egypte (zie afb. 25). Twee mannen, die in de prozacommentaar aangeduid worden als Mozes en diens broer Aäron, leiden een groep mensen door de woestijn. Achter hen dragen enkele Levieten de ark van het verbond. In de kist bevonden zich de stenen tabletten waarop de tien geboden geschreven stonden. De ark van het verbond symboliseerde de status van de Israëlieten als het volk dat door God werd uitverkoren. In de lucht is een wolkenzuil herkenbaar die door de Heer werd gezonden om Zijn volk veilig uit de woestijn te loodsen. Op de voorgrond staat een kleine leeuw afgebeeld die verwijst naar koning Gustav Adolf, ‘den Noordschen Leeuw’ (McKeown 2000, 88). Voor de *pictura* van dit embleem heeft Crispijn de Jonge zich waarschijnlijk laten inspireren door de *pictura* van embleem XI in de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* (zie afb. 26). Vóór de publicatie van *Den Onderganck* heeft Hulsius deze *pictura* reeds hergebruikt in het tweeëntwintigste embleem van zijn *Emblemata Sacra* (zie afb. 27).

Embleem elf en twaalf benadrukken het grote succes van koning Gustavs militaire campagne in het Duitse rijk. In de *pictura* van embleem elf staat de zon, voorzien van ogen, neus en mond, afgebeeld te midden van de dierenriem (zie afb. 28). De zonnestralen priemen door de wolken die de wereldbol gedeeltelijk bedekken. In de prozacommentaar beschrijft Hulsius dat de snelle veroveringstocht van de Zweedse vorst, net als de rijzende zon, niet gestuit kan worden. Een tweede gelijkenis van Gustav Adolf met de zon is het gegeven dat koning Gustav aan de hand van een uitvoerige correspondentie en een groot netwerk van trouwe bevelhebbers zijn

bevelen over een heel groot gebied kan verspreiden, evenals de zon met haar stralen de hele wereldbol bestrijkt. Ten derde slaagt de machtige Gustav Adolf erin om binnen te dringen in elke vesting, hoe sterk die ook mag zijn, net zoals de zonnestrallen weten door te dringen tot het meest besloten en donkerste oord. De *pictura* van embleem twaalf verbeeldt de Zweedse koning, gehuld in een klassieke wapenuitrusting en met een lauwerkrans op zijn hoofd, die schijnbaar zonder enige moeite rijpe vijgen uit een boom schudt, die vervolgens in zijn mond belanden (zie afb. 29). De *subscriptio* duidt dit beeld: ‘Soo vallen haestelijck veel Steeden en veel Landen, // Als rijpe Vyghen, in der Svveeden Konings handen’ (Hulsius 1642, fol. D4r; vers 5-6). Op de achtergrond bevindt zich een bucolische scène waarbij landbouwers onder het wakende oog van Zweedse soldaten de oogst binnenhalen (McKeown 2000, 89-90). In de marge bij de *subscriptio* van embleem twaalf wordt expliciet verwezen naar embleem achtenveertig in Rollenhagens *Selectorum Emblematum* (zie afb. 30; Rollenhagen 1613, 48). Ook de *subscriptio* van dit embleem staat in de marge bij embleem twaalf in *Den Onderganck* aangegeven. In het embleem van Rollenhagen wordt een maan afgebeeld die haar licht schijnt op een troep gewapende ruiters die zich naar een stad begeven. Het embleem kan geïnterpreteerd worden als een verbeelding van het gegeven dat de vorst na een militaire overwinning verlicht door de zegen en beladen met een oorlogsbuit terug naar huis keert, net zoals de maan elke keer dat ze terug aan de hemel verschijnt, intenser straalt. Hulsius heeft in de *subscriptio* het embleem van Rollenhagen op de Zweedse vorst betrokken:

Gelyck de silvre Maen, met meerder Licht verschonet,

En Volder aengesicht des avonds vveêr verthonet.

Soo komt Gustavus oock, vvanneer hy vveder keert,

Komt hy, gelyck de Maen, met meerder glans vereert. (Hulsius 1642, fol. D4r; vers 13-16)

Hulsius benadrukt in dit embleem de vele overwinningen van de Zweedse vorst in het Duitse rijk en de oorlogsbuit die daaruit voortvloeit, alsook dat deze zaken diens aanzien ten goede komen.

Embleem dertien vormt het eerste deel van een embleemdrieluik, dat bestaat uit embleem dertien, veertien en vijftien. Dat er tussen de vermelde emblemen een samenhang bestaat, mag blijken uit de inhoudsopgave van *Den Onderganck* – de ‘Aenvvysinghe van d’ordre, t’samen-hanginghe, ende inhoud der Sinne-beelden in dit tractaetjen begrepen’ – waarin de emblemen op een bijzondere manier aangebracht worden (Hulsius 1642, fol. **2v). Ook in de laatste bladzijde van de prozacommentaar bij embleem dertien komt de coherentie van dit trits naar voor. Hulsius beschrijft aan de hand van deze reeks van drie emblemen ‘t verhael van ’s Koninckx dootd ghebleven in desen sijnen grooten voorspoet op den 15. Novembris, 1632’ (Hulsius 1642, fol. **2v). Hoewel de emblemen voortbouwen op hetzelfde thema, belichten ze elk een ander aspect van de vroegtijdige dood van de Zweedse vorst tijdens de strijd bij Lützen.⁵³ Embleem dertien richt zich op het gegeven dat Gustav na zijn dood door God in de hemel is opgenomen. Vervolgens legt embleem veertien

⁵³ De auteur van de *Aenvvysinghe* heeft zich van dag vergist. De slag vond plaats op zestien november 1632 en niet op vijftien november 1632.

zich toe op de diepe droefenis van het Duitse volk naar aanleiding van het sneuvelen van de Zweedse koning. Ten slotte gaat embleem vijftien in op de voorbarige vreugde van keizer Ferdinand II en zijn bondgenoten.

De *pictura* in embleem dertien wordt gedomineerd door de figuur van de dode koning Gustav Adolf (zie afb. 31). In een serene houding ligt hij met de ogen gesloten tegen een gevallen paard, terwijl vanuit de hemel een licht over hem schijnt. Zijn benen steunen op een onderdeel van een wapenuitrusting. Rondom hem liggen allerlei voorwerpen die in verband gebracht kunnen worden met de strijd: lansen, vaandels en lichamen van gesneuvelde soldaten. De wijze waarop de koning op een keizerlijke banier ligt, is een herhaling van de titelprent van *Den Onderganck* waarop Gustav eveneens een Habsburgse adelaar verplettert (zie afb. 3; McKeown 2000, 91). Op de achtergrond zijn twee partijen in een hevig gevecht verwickeld. In de linkerbovenhoek staat een pelikaan met drie kuikens afgebeeld.⁵⁴ De volwassen vogel doorpikt de eigen borst zodat de kuikens zich kunnen voeden met haar bloed. De Italiaanse iconoloog Ripa (°ca. 1560-†1622) knoopt dit motief in zijn *Iconologia* (1593) aan de waarden ‘Goedigheyt’, ‘Liefde des Naesten’ en ‘Medelijden, Meedogenthey’ (Ripa e.a. 1971, 184-185, 294, 328). Vanuit een meer christelijk geïnspireerd iconografisch oogpunt werd de pelikaan aanschouwd als een verbeelding van Jezus Christus aangezien ‘Christ too gave His blood for His children’ (McKeown 2000, 91). Door de christelijke interpretatie van het pelikaanmotief te gebruiken trekt Hulsius een parallel tussen de Zweedse koning en Christus. Gustav heeft immers in navolging van Christus zijn leven gegeven voor de vrijheid van alle rechtgeaarde gelovigen, in het bijzonder de protestanten. De ultieme opoffering van de koning maakt dat hij, net als Christus, de uitstraling krijgt van een martelaar die zichzelf ten dienste heeft gesteld van het ware geloof. De analogie tussen Gustav en Christus versterkt het beeld van de Zweedse koning dat reeds in embleem negen werd besproken, namelijk Gustav die als een verlosser door God naar de onderdrukte protestanten werd gezonden (McKeown 2000, 91-94). Opnieuw wijzen meerdere picturale elementen, zijnde de pelikaan en de dode koning, op eenzelfde betekenis, in dit geval het martelaarschap van koning Gustav. Met oog op de christelijke toon van het embleem argumenteert McKeown dat de plaatsing van de *pictura* op bladzijde drieëndertig van de bundel allesbehalve toevallig zou zijn. Christus zou drieëndertig jaar geweest zijn toen hij aan het kruis werd genageld. Het andere getal op de bladzijde, het embleemnummer dertien, staat in de numerologische traditie dan weer symbool voor dood en vernieling (McKeown 2000, 91, 94).

Op een hoogst emotionele wijze beschrijft Hulsius in de *subscriptio* de diepe droefenis die het ontvallen van de koning teweeg heeft gebracht. Uit de eerste strofe blijkt dat de geest van de dichter begon af te dwalen tijdens het schrijffproces. Om alsnog zijn aandacht ten volle bij het werk te houden verplicht hij zichzelf ‘[t]e noemen yder Stadt, en yder bloedige Slagh//Daer hy staegh boven, en syn Vyand onder lagh.’ (Hulsius 1642, fol. E1r; vers 3-4). Echter, in de eerste zes regels van de prozacommentaar geeft de dichter aan dat als hij alle

---

⁵⁴ Voor meer informatie omtrent de pelikaan als emblematisch motief kunnen de studies van Daly en Horden geraadpleegd worden (Daly 2005, 83-108; Horden 1993, 72-74).

overwinningen van Gustav Adolf zou moeten opsommen, dit de lengte van het werk niet ten goede zou komen. Strofe twee vormt een breekpunt in het gedicht. De auteur die normaal gesproken van geen ophouden weet wanneer hij zich toelegt op de beschrijving van de vele overwinningen van Gustav, wordt nu plots tot zwijgen gedwongen. De oorzaak van dit abrupte verstommen staat te lezen in het laatste vers van strofe twee: ‘ick svveeg schier met gevveld//Tot dat ick had verstaen, de dood van desen Held.’ (Hulsius 1642, fol. E1r; vers 7-8). De dichter komt tot een soort van inzicht waarvan de argumenten voornamelijk in de prozacommentaar worden uitgelegd. De volgende twee strofes vormen een weeklacht op het overlijden van Gustav. Het plotselinge verlies van de koning stemt iedereen bijzonder droevig. Echter, Hulsius tracht enige troost te putten uit het gegeven dat de dood van de Zweedse held past binnen Gods voorzienigheid. Aangezien de Heer zich ontfermt over het hele universum moet het sneuvelen van Gustav ook een onderdeel uitmaken van Zijn plan: ‘t Heeft onsen God behaegt, dies moet’et ons behagen’ (Hulsius 1642, fol. E1r; vers 13). Ondanks deze troostende gedachte blijft het verdriet onder het protestantse volk onmetelijk groot:

Nu roept ons vvederom tot treuren en tot klagen

De dood van desen Held, die midden in’t geluck

En sterft, en eeuuvigh leeft; maer laet ons inden druck. (Hulsius 1642, fol. E1r; vers 14-16)

Nu de koning het aardse voor het hemelse heeft ingeruild, alwaar hij ‘eeuvigh leeft’ in de nabijheid van God, verliezen de protestanten hun grootste hoop op een snelle bevrijding van de tirannie van Ferdinand II. De *pictura* op zichzelf draagt een troostende betekenis die sterk religieus geïnspireerd is, namelijk Gustav Adolf als een toonbeeld van de christelijke martelaar. In de *subscriptio* komen dan weer voornamelijk de persoonlijke smart en de wanhoop van de protestanten aan bod die voortvloeien uit het overlijden van de koning.

De dood van de koning op het slagveld van Lützen vormt eveneens het onderwerp van de prozacommentaar. Allereerst spreekt de dichter de lezer aan. Hij geeft aan dat hij nog veel meer zou kunnen vertellen over de overwinningen van de Zweedse vorst, maar de lengte van wat hem als ‘tractaet’ voor ogen staat, laat dit niet toe en het was ook niet zijn bedoeling. Daarna grijpt Hulsius terug naar het Oude Testament in een poging om het verlies van de koning en de droefenis die dit voor de protestantse gemeenschap met zich meebracht enigszins acceptabel te maken. Gustav Adolf wordt vergeleken met de Bijbelse held Simson. Het verhaal van Simson staat beschreven in de hoofdstukken dertien tot en met zestien van het Bijbelboek *Rechters*. Simson was een nazareeër die werd geboren ten tijde van de Filistijnse onderdrukking van de Israëlieten.⁵⁵ De overheersing door de Filistijnen was een straf die God de Israëlieten had opgelegd aangezien dezen nogmaals van het ware geloof waren afgedwaald (cf. de historie van Gideon in paragraaf 4.2.2.2). God schonk Simson een enorm grote fysieke kracht die hij zou gebruiken in zijn strijd voor de Israëlietische vrijheid tegen de Filistijnse bezetters. Ondanks zijn sterkte wisten de Filistijnen hem met een

⁵⁵ GTB WNT, Sv *naziraeër*: I oudtestamentische term voor personen die de gelofte gemaakt hadden af te zien van de consumptie van wijn, hun haar niet te knippen en niet in contact te komen met een lijk.

list alsnog gevangen te nemen. Simson verklapte aan zijn geliefde Delila dat hij zijn haar niet mocht scheren aangezien daar zijn onmetelijke kracht in verborgen zat. In ruil voor geld scheerde Delila het hoofd van de slapende Simson waarop hij weerloos aan de Filistijnen uitgeleverd werd. De onderdrukkers brachten hem naar een tempel alwaar zich een gigantische menigte had verzameld, zodat iedereen de bevrijder van Israel kon bespotten. Echter, in een laatste smeekbede bad Simson de Heer voor kracht waarna hij de steunpilaren van de tempel onderuit trok. De tempel stortte in en bedolf naast Simson ook alle aanwezig Filistijnen zodat Simson op de dag van zijn dood meer slachtoffers heeft gemaakt dan tijdens zijn hele leven. Op een gelijkaardige wijze heeft ook koning Gustav het leven gelaten. Tijdens het gevecht dat hem uiteindelijk fataal werd, versloeg de Zweedse vorst immers meer keizerlijke soldaten dan ooit tevoren, waaronder de medeverantwoordelijke voor de val van Maagdenburg, Gottfried Heinrich Pappenheim (°1594-†1632):

De Koningh, niet onghelijck Samson, heeft in sijne dood sijne meeste Vyanden verslaghen. [...]
Onder de welcke dat oock dien Monstreusen Tyran, ende verwoester van Maegdenburch,
Papenheym geweest is (Hulsius 1642, fol. D4v; regel 10-14)

Een tweede voorbeeld van een persoon die net als Gustav een ultieme opofferingsbereidheid aan de dag heeft gelegd, vindt Hulsius in *Ab urbe condita*, boek VII van de Romeinse geschiedschrijver Livius (°ca. 59 v. Chr.-†17 n. Chr.). Livius beschrijft in de zesde paragraaf van dit volume hoe er op de markt van Rome plots een enorm diepe kloof ontstond. De Romeinse profeten interpreteerden dit als een teken van de helse goden die een offer eisten. Marcus Curtius, een jongeman die vaderlandsliefde en de welvaart van zijn volk hoog in het vaandel droeg, bewapende zich en reed op zijn paard gezeten spoorlags ‘dien grousamen roockenden Poel’ in waarna deze zich onmiddellijk weer sloot (Berbara 2001, 147; Hulsius 1642, fol. D4v; regel 24). In het bijzonder benadrukt de auteur in zijn prozacommentaar de vurigheid waarmee de onbaatzuchtige koning Gustav de tirannieke keizer Ferdinand II bekampt heeft. Het feit dat de Zweedse vorst tijdens deze strijd het ultieme offer heeft gemaakt, maakt hem tot een martelaar van Gods kerk: ‘Desen yver van Gods kercke heeft hem [Gustav Adolf] als verteert, Soo dat hy andere, voorgaende en voorlichtende, in den dienst van andere, als een kaers is uyt gegaen.’ (Hulsius 1642, fol. D4v; regel 28-30). Zowel de vermelding van de historie van Curtius, als het gebruik van de metafoor van de kaars wijzen nogmaals op de grote invloed van Rollenhagens *Selectorum Emblematum* (en dus ook van Crispijn de Passe de Oude) op *Den Onderganck*. In embleem eenendertig van de bundel van Rollenhagen kan men zien hoe links op de achtergrond van de *pictura* een geharnaste ruiter in een rokende kloof rijdt en op de voorgrond staat een kaars afgebeeld die bijna is opgebrand (zie afb. 32; Rollenhagen 1613, 31). Daarnaast blijkt de werking van de *Selectorum Emblematum* op *Den Onderganck* eveneens uit het feit dat Hulsius in zijn prozatekst de *subscriptio* van Rollenhagen bij embleem eenendertig heeft overgenomen: ‘Vt candela perit, nobis dum lumina praesat, // Duxita, subjectos dum fovet, ipse cadit’ [Hoe de kaars verdwijnt, terwijl ze ons licht verschaft, zo zinkt de vorst ineen, terwijl hij de onderdanen beschermt] (Hulsius 1642, fol. D4v; regel 31-32). Naast de metafoor van de kaars herneemt

Hulsius in de prozacommentaar het pelikaanmotief dat reeds in de *pictura* werd geïntroduceerd om de opoffering van de koning te beschrijven: ‘Hy heeft, gelijk den Pellikaen, sijn bloet ghestort voor de vryheit, en ’t leven van andere: *Pro lege et grege*’ [voor de wet en het volk] (Hulsius 1642, fol. D4v; regel 37-38).⁵⁶ Ook dit motief en deze Latijnse frase werden reeds in de *Selectorum Emblematum* toegepast. In de *pictura* van embleem twintig staat op de voorgrond een pelikaan afgebeeld die met haar bloed haar jongen voedt, terwijl in de achtergrond een groep gelovigen het bloed van de gekruisigde Christus tracht op te vangen in hun bekers (zie afb. 33; Rollenhagen 1613, 20). De *subscriptio* luidt: ‘Dux, vitam, bonus, *et pro lege, et pro grege* ponit, // Haec veluti pullos sanguine spargit avis.’ [De goede vorst geeft voor de wet en voor het volk het leven op, net als deze vogel de jongen met bloed bevochtigt] (Rollenhagen 1613, fol. [I2]r).⁵⁷ Bij Rollenhagen wordt het christelijke beeldmotief van de pelikaan aldus ingezet om een meer politieke boodschap uit te dragen. De dood van Gustav was een bijzonder grote teleurstelling voor de protestanten in het Heilig Roomse Rijk. Zij hadden namelijk gehoopt dat, na de vruchteloze pogingen tot verzet door Frederik V en Christian IV, de Zweedse koning Gustav eindelijk definitief komaf kon maken met de onderdrukking door keizer Ferdinand II: ‘Wy hadden vvel verhoopt, dat hy de man vvas, door vvien, en by vviens leven de Heere sijn Israël in Duytschland volkomentlijk soude verlossen’ (Hulsius 1642, fol. E1v; regel 57-59). Bemerkt hoe Hulsius in dit citaat twee retorische technieken toepast die reeds in de analyses van de voorgaande emblemen zijn aangehaald. Ten eerste wordt Gustav Adolf voorgesteld als een werktuig van Gods wil op aarde. De daden die de Zweedse koning stelt, worden hem ingegeven door de Heer, net zoals dat het geval was bij Gideon. Ten tweede duidt de auteur de protestantse gemeenschap aan als ‘sijn Israël’, het uitverkoren volk in het Oude Testament. Ondanks het feit dat het verlies van Gustav een zware tegenslag is, bevat de prozatekst een boodschap van hoop. De protestanten zijn met de dood van koning Gustav dan wel hun grootste kans op bevrijding verloren, toch moet men blijven vertrouwen op God. De Heer heeft immers de mogelijkheid zich te beroepen op een oneindig arsenaal aan ‘bequame ghereetschappen en middelen’ om Zijn wil op aarde uit te voeren (Hulsius 1642, fol. E1r; regel 68). Hulsius onderbouwt zijn stelling door te verwijzen naar de historie van Mozes en Jozua, zoals beschreven in de Bijbelboeken *Exodus* en *Jozua*. Mozes, de leider van de Israëlieten, stierf nadat hij zijn volk tot aan de grenzen van het beloofde land gebracht had.⁵⁸ Na Mozes’ dood

⁵⁶ Mogelijk is de zin *Pro lege et grege* een verwijzing naar de spreuk *Pro lege, rege et grege* [voor de wet, de koning, en het volk]. Deze Latijnse leus stond op de titelpagina van een pamflet dat in 1568 werd uitgegeven door Willem van Oranje. In het pamflet riep hij de Nederlanders op tot verzet tegen de Spaanse overheersers. Aan de hand van de spreuk benadrukte Willem dat hij zich niet tegen de Spaanse koning – die het wettige gezag vertegenwoordigde – kante, maar wel tegen diens verwerpelijke adviseurs (Dutch Revolt Leiden z.j., A).

⁵⁷ Niet alleen Hulsius en Rollenhagen hebben het beeldmotief van de pelikaan aan het motto ‘pro lege et grege’ (of een variant) gekoppeld. Dezelfde combinatie werd reeds gemaakt door onder andere Nicolas Reusner (°1545-†1602) en Joachim Camerarius (°1534-†1598) respectievelijk in *Emblemata Nicolai Reusneri ic. partim ethica, et physica: partim verò Historica, et Hieroglyphica* (1581), boek twee, embleem XIV en *Symbolorum et Emblematum ex volatilibus et insectis desumptorum centuria tertia* (1596), embleem XXXVII.

⁵⁸ De figuur van Mozes werd reeds voorgesteld in de *pictura* van embleem tien. De overeenkomst tussen Mozes en koning Gustav bestond erin dat beiden hun volk met behulp van God naar een betere toekomst leidden, maar dat ze deze zelf nooit bereikten (McKeown 2000, 79). Ook in de *pictura* van embleem vierentwintig is Mozes afgebeeld.

stelde God Jozua aan als leider van de Israëlieten. Jozua kreeg vervolgens de goddelijke opdracht om zijn volk in het land van Kanaän te leiden. In de ogen van Hulsius hebben de protestanten dus geen reden tot wanhoop aangezien de Heer wel een nieuwe verlosser naar de aarde zal zenden: ‘Desen God dan, die den Koning vervveect hadde, sal oock andere vervvecken die de goede saecke, dus verre gebracht, sullen uyt voeren.’ (Hulsius 1642, fol. E2r; regel 83-85). De commentaar eindigt met een reflectie over Gustav Adolf. De rechtvaardige strijd die hij in het Heilig Roomse Rijk gevoerd heeft, maakt dat God hem heeft opgenomen in de hemel, alsook dat hij op aarde ‘heeft [...] naghelaten eenen eevvighen Naem, zynde gestorven in’t midden van sijne meeste victorien, en grootsten voorspoed (Hulsius 1642, fol. E2r; regel 103-105).

4.2.2.4 Embleem vijftien

Na het dertiende embleem over Gustav Adolfs dood op het slagveld staat in embleem veertien het verdriet centraal van de protestantse gemeenschap in het Duitse rijk. Zowel in de *pictura*, de *subscriptio*, als in de prozatekst gebeurt dit aan de hand van het beeld van de ‘desolata Germania’ – de rouwende weduwe die symbool staat voor het ontredde Duitsland – dat reeds op de titelplaat van *Den Onderganck* werd afgebeeld (zie afb. 34). In het middelpunt van de *pictura* van embleem veertien bevindt zich een vrouw die treurt om de dood van koning Gustav Adolf. Ze is gehuld in rouwkledij. Voor haar ligt een kind op de grond, samen met enkele voorwerpen waaronder een landkaart en een blaasbalg. Links op de achtergrond staat een stad in lichterlaaie terwijl mensen met behulp van sloepen de vlammenzee trachten te ontvluchten.

Embleem vijftien vormt dan het sluitstuk van de drieledige reeks die bestaat uit embleem dertien, veertien en vijftien (zie afb. 35; cf. paragraaf 4.2.2.3). Het embleem verbeeldt de grote vreugde van koning Gustavs vijanden na zijn dood op het slagveld van Lützen: ‘De dood des Konings verheugt onse vyanden die daer over geviert hebben.’ (Hulsius 1642, fol. E3r).⁵⁹

Op de voorgrond van de *pictura* staat een man afgebeeld. In zijn linkerhand houdt hij een bundel doornentakken vast en in zijn rechterhand heeft hij een pook waarmee hij het vuur onder een kookpot opstookt. Dit is een visuele voorstelling van een passage uit het Bijbelboek *Prediker* (Pr. 7. 6) waar bij de bespreking van de prozatekst dieper op ingegaan wordt. Aan zijn voeten ligt een hond.⁶⁰ De achtergrond wordt opgevuld door een feestscène. Een tiental mensen gekleed in sierlijke gewaden hebben zich verzameld rond een gedekte tafel. Verschrikt en vol ongeloof kijken ze naar een wand van de feestzaal alwaar een hand uit een wolk verschijnt. Ook voor dit beeldmotief heeft Crispijn de Jonge inspiratie geput uit de Bijbel, onder

⁵⁹ De inhoud van embleem vijftien staat beschreven in de marginalia bij embleem veertien.

⁶⁰ In de emblematiek worden honden vaak aangeduid als een symbool van trouw (Ripa e.a. 1971, 163; Henkel e.a. 1967, 558-560). In embleem vijftien wordt met geen woord gerept over de hond of over het geven van trouw.

meer uit hoofdstuk vijf van het boek *Daniel*. Bij de analyse van de prozacommentaar wordt meer aandacht besteed aan dit motief.

De eerste strofe van de *subscriptio* luidt als volgt:

Ghy bergen daer rondom, noyt moet op uw Land douwen

Meer reeg'nen, noch den dauw uw vruchten onderhouwen:

Want daer is onsen Helt gevallen in den Strydt;

Hoe zyn daer over Gath, en Askalon verblydt. (Hulsius 1642, fol. F1r; vers 1-4)⁶¹

Deze versregels zijn gebaseerd op volgende Bijbelpassage in het tweede boek van Samuel:

Bergen van Gilboa, draag geen dauw meer,

duld geen regen op je hooggelegen velden:

daar ligt het heldenschild, vertrappt,

het schild van Saul, vergeten en verwaarloosd. (NBV; 2 Sam. 1. 21)

Dit vers maakt onderdeel uit van 'het Lied van de boog', een klaaglied gezongen door de Bijbelse figuur David naar aanleiding van de dood van de Israëliische koning Saul en diens drie zonen tijdens een gevecht met de Filistijnen in het Gilboagebergte. In het lied betoont David zijn grote loyaliteit ten opzichte van koning Saul en uit hij zijn verdriet over het verlies van zijn goede vriend Jonathan, de oudste zoon van Saul (2 Sam. 1.). Met de verwijzing naar deze Bijbelpassage legt Hulsius een parallel tussen koning Gustav Adolf en de Bijbelse koning Saul. De Zweedse koning heeft net als de Israëliische held Saul strijd geleverd met de ongelovigen waarbij hij uiteindelijk het leven heeft gelaten. Nadat de dichter in de eerste drie verzen van de *subscriptio* zijn treurnis om het verlies van Gustav te kennen gegeven heeft, richt hij zich in de tweede strofe tot de vijand. Zowel in Wenen (de hoofdstad van het rijk van de Oostenrijkse Habsburgers) als in het hertogdom Brabant (het machtscentrum van de Spaanse Habsburgers in de Zuidelijke Nederlanden) veroorzaakte de dood van koning Gustav een enorme vreugde. Echter, de auteur repliceert in strofe drie dat het bijzonder naïef was van de Habsburgers om te denken dat het succes van de protestantse vrijheidsstrijd in het Duitse rijk volledig afhankelijk was van een persoon: 'Als of dees saeck hingh aen de dood van een, // Van een die sterflijck was. Neen Vyandinne, Neen.' (Hulsius 1642, fol. F1r; vers 7-8). Vervolgens worden keizer Ferdinand II en zijn bondgenoten gewaarschuwd. Hun feeststemming en hun overwinningroes zullen slechts van korte duur zijn: 'Gelijck een Doornen vuyr dat luy geknetter maect; // Maer als 't wat heeft gekraect, seer snel ten eynde raect.' (Hulsius 1642, fol. F1r; vers 11-12). Dezelfde boodschap weerklinkt ook in de laatste strofe van de *subscriptio*. De overwinning die Ferdinand zichzelf toeëigent vergelijkt Hulsius niet alleen met het beeld van een te vroeg geboren kind dat sterft ('een misgeboort' ontydelijck gekomen, // Die haest daer henen valt' (Hulsius 1642, fol. F1r; vers 13-14)), maar ook met:

[...] de vroege bloemen;

---

⁶¹ Gath en Askalon zijn twee Filistijnse steden.

Die 't hoeft wel steecken op met d'eerste Sonne schijn,

Maer door de bittre koud wel haest vernieticht zijn. (Hulsius 1642, fol. F1r; vers 14-16)

In de margeteksten bij de *subscriptio* geeft Hulsius aan dat hij zich bij het schrijven van het gedicht gebaseerd heeft op verschillende Bijbelse boeken, waaronder ook *Daniel* en *Prediker*.

De openingszin in de prozatekst bij dit embleem klinkt bijzonder sarcastisch: 'Maer wat belanght onse vyanden, noyt hoorden sy aengenamer tydinge, noyt beleefdense blyer dood' (Hulsius 1642, fol. E4v; regel 1-2). Hulsius laat zich erg negatief uit over de reactie van keizer Ferdinand op het overlijden van Gustav Adolf. Daarvoor grijpt hij terug naar de geschiedenis van Simson. Nadat de heidense Filistijnen de held Simson hadden gevangengenomen, organiseerden ze een groot feest waarbij ze hun afgod Dagon dankten voor de ongelooflijke overwinning die hij hun had geschonken. Op een gelijkaardige wijze hebben 'Onsen Vyand den Keyser Ferdinand' en zijn aanhangers in Wenen en Brabant (die vergeleken worden met respectievelijk de Filistijnse steden Askalon en Gath) de dood van de Zweedse koning gevierd, zoals reeds in de verzen vijf en zes van de *subscriptio* stond vermeld. Men ontstak vreugdevuren, zwaaide met banieren en vereerde hun afgoden: 'in 't kort, sy hebben alderhande vreughde teecken en bevvesen, en volle blyschap betoont, over de dood van dien, 't geruchte van vviens Naem hen soo langhe had doen beven.' (Hulsius 1642, fol. E4v; regel 12-14). De enorme blijdschap van de keizer naar aanleiding van het sneuvelen van Gustav benadrukt zijn laaghartige houding en zijn blinde naïviteit. Ten eerste betaamt het een grootmoedige veldheer om zich respectvol op te stellen ten opzichte van de overwonnen tegenstander. Als voorbeeld verwijst Hulsius naar twee grote bevelhebbers uit de oudheid, namelijk Caesar en Alexander de Grote. Beide aanvoerders barstten in tranen uit toen ze het nieuws vernamen dat hun vijanden (respectievelijk Pompeius (°106 v. Chr.-†48 v. Chr.) en Darius III (°ca. 380 v. Chr.-†330 v. Chr.)) waren gestorven. Ferdinand II daarentegen toonde zich uitermate respectloos en reageerde allesbehalve bedroefd op de dood van zijn aartsrivaal: 'noyt kreegh Ferdinand [...] meer stoff om te lachen.' (Hulsius 1642, fol. E4r; regel 16-17). Ten tweede beschouwde Ferdinand, nu de gezaghebber van de protestantse strijdkrachten uit de weg was geruimd, zich als de grote winnaar van het conflict. Hij besepte niet dat hij in feite een pyrrusoverwinning had behaald. Immers, hoewel Gustav Adolf het leven had verloren op het slagveld van Lützen, uiteindelijk waren het de keizerlijke troepen die in de strijd het onderspit moesten delven. In de volgende twee bladzijden prozatekst waarschuwt de auteur de keizer door zijn gedrag te interpreteren in het licht van bepaalde passages uit het Oude Testament. Voor zijn eerste waarschuwing laat Hulsius zich inspireren door het Bijbelboek *Prediker* (Pr. 7. 6):

Hebt ghy niet ghelesen, dat de blydschap der god-losen vergeheleken vverd by 't vuyr van doornen, gestooct onder den potten, [...] 't vvelck vvel een groote Vlam, gheraes en gheknetter maect, maer terstont vveder uyt-gaet. (Hulsius 1642, fol. F1v; regel 57-60)

De vreugde van Ferdinand vlak na de dood van Gustav is net als een doornenvuur in eerste instantie bijzonder groot en fel. Maar het vuur en de blijdschap branden snel op en doven zeer spoedig uit. Deze

boodschap zat ook reeds in de *subscriptio* vervat, meer bepaald in strofe drie. Met behulp van de duiding in de *subscriptio* en de prozacommentaar kan de lezer het beeldmotief van het vuur in de *pictura* interpreteren als een uitbeelding van de kortstondigheid van keizer Ferdinands overwinningsroes. Daarnaast past Hulsius hetzelfde beeldmotief, het brandende vuur onder de kookpot, toe in het kader van een tweede waarschuwing gericht aan de keizer:

Siet, hoe soude men bequamelijker connen uytbeelden, ofte voor ooghen stellen, [...] uvve vervvoestinghe, verstoorringhe ende ongheluck comende van 't Noorden, als door desen siedenden Pot, daer door dar eertyds Ieremias getoont vvierd, in een ghesichte, de verstoringhe Ierusalems, mede gecomen van 't Noorden (Hulsius 1642, fol. F1v; regel 60-65)

Dit fragment is gebaseerd op een visioen van de profeet Jeremia waarin hij een hete kookpot zag die vanuit het noorden overhelde. God verklaarde aan Jeremia dat de kantelende kookpot een metafoor was voor de plunderende volkeren die Hij vanuit het noorden naar Juda zou sturen als bestraffing voor de ontrouw van de Judeeërs (Jer. 1. 13-16). Hulsius betreft dit visioen op de situatie tijdens de Dertigjarige Oorlog. Op gelijkaardige wijze lijken de troepen van de 'Noordschen Leevw' Gustav Adolf als een vorm van goddelijke vergelding het grondgebied van de ongelovige keizer Ferdinand te overspoelen. De spiegeling van de Zweedse interventie aan bepaalde Bijbelpassages suggereert dat de inval van koning Gustav al eeuwen in de Heilige Schrift voorspeld stond, wat bijdraagt tot de legitimering van zijn militaire inmenging in het conflict. De prozacommentaar eindigt met de boodschap dat de Almachtige de kwaadaardige aanslagen op Zijn kerk niet zomaar onbeantwoord zal laten. De kortstondige vreugdevuren die vooralsnog branden in de straten van Wenen en Brabant, zullen zeer snel plaats maken voor de eeuwige vlammen en de rook van de hel:

Uvve Maeltyden, en Malyden, sullen veranderen in Galtyden, ende Valtyden, uvve VVynen, in VVenen, uvve Kluchten, in Klachten, en ghy, die nu, uyt Blydschap over de dood des Konings, met volle roemers in uvve maeltyden malkander toedrinct, sult aldaer niet een eenige droppel vers vvaters hebben, tot verkoelinghe van uvve brandende tonghe. (Hulsius 1642, fol. F1v; regel 78-82)

Dat de Heer het lot van de wreedaardige Ferdinand II en zijn duivelse bende reeds bezegeld heeft, benadrukt Hulsius door te verwijzen naar de historie van de Bijbelse figuur Belsassar, de koning van Babylonië, die wordt beschreven in het boek *Daniel* (Dan. 5). Tijdens een groot feest gaf de heidense Belsassar het bevel om de gouden en zilveren bekers die zijn voorvader Nebukadnessar uit de tempel van Jeruzalem had geroofd te vullen met wijn en deze onder de genodigden rond te laten gaan. Plots verscheen er aan de wand van de feestzaal een hand die een geheimzinnige boodschap op de muur schreef. Alleen de Israëlitische banneling Daniel was in staat het bericht te verklaren. God strafte koning Belsassar voor zijn afgoderij en zijn blasfemie door zijn rijk ten onder te brengen. Deze scène staat afgebeeld op de achtergrond van de *pictura*. Op dezelfde wijze als koning Belsassar zullen Ferdinand II en de paus gestraft worden voor hun wandaden tegenover het protestantse volk:

Denct oock vry dat des Roomschen Anti-Christ, ende des Keyzers Vonnissen al geschreven staen van de handt des Heeren [...] Die dat selve oock sal voltrecken tot sijner tydt, ende vveet dat den tydt naer [nabij], ja misschien daer is, dat Ghy Verstoorder sult vverden verstoort (Hulsius 1642, fol. F2r; regel 92-96)

De apocalyptische term ‘antichrist’ waarmee de paus van Rome in dit citaat aangeduid wordt, versterkt het demonische karakter van de rooms-katholieke kerk.

Een bedenking die gemaakt moet worden bij dit embleem is dat het feit dat er in de drie componenten – de *pictura*, de *scriptio* en de prozacommentaar – verwezen wordt naar dezelfde Bijbelpassages (onder meer uit de boeken *Daniel* en *Prediker*) aantoont dat de aparte embleemonderdelen samenwerken om een bepaalde boodschap over te brengen aan het publiek. Daarnaast is het interessant om vast te stellen dat in de *pictura* van dit embleem een totaal verschillende techniek lijkt te zijn toegepast dan in de *picturae* van de reeds geanalyseerde emblemen. In de *picturae* van embleem drie, negen en dertien wordt een concept emblematisch voorgesteld door middel van meerdere beeldmotieven. De verschillende beeldelementen dragen als het ware een gelijkaardige boodschap. In de *pictura* van embleem vijftien gebeurt het tegenovergestelde. Hier wordt tijdens de lectuur van de prozacommentaar een beeldmotief met verschillende boodschappen beladen.⁶² Zo kan de kookpot die door het onstuimige doornenvuur verhit wordt in verband gebracht worden met de kortdurende vreugde van keizer Ferdinand, de dreiging van koning Gustav uit het noorden en ten slotte met het onvermijdbare lot van de keizer, namelijk ‘[het] vuyr van des Heeren gramschap’ in de hel (Hulsius 1642, fol. F1v; regel 73).

4.2.2.5 Embleem zesentwintig

Tussen embleem vijftien en het eerste embleem van deel twee van *Den Onderganck* bevinden zich negen emblemen. Embleem zestien, zeventien en achttien reageren op de dood van de Zweedse vorst die werd afgebeeld in embleem dertien. Door in te gaan op de kwaliteiten van Gustav Adolf tracht de auteur het verdriet dat dit zware verlies opwekt bij de protestanten te verlichten. In de *pictura* van embleem zestien ligt de overleden koning Gustav opgebaard (zie afb. 36). Rondom hem staan vier standbeelden die de kardinale deugden verbeelden, namelijk *justitia* (rechtvaardigheid), *fortitudo* (moed), *temperantia* (gematigdheid) en ten slotte *prudentia* (verstandigheid). Dit emblematische gegeven benadrukt de deugdzaamheid van de gesneuvelde vorst. In de cartouches onderaan het praalgraf bevinden zich onder meer een gedoofde kaars, een doodshoofd en een zandloper. Deze elementen staan voor de vergankelijkheid van het aardse bestaan. Aan het voeteinde van het graf bevindt zich een sokkel waarop een feniks in vlammen opgaat. De feniks verbeeldt het martelaarschap van Gustav Adolf, evenals de idee dat er een nieuwe leider naar voor zal treden die de strijd van de overleden koning voortzet. Dit laatste gegeven blijkt ook uit de laatste strofe van de *scriptio*:

De Vogel van de Son, de Phaenix, out van jaren,

⁶² Dezelfde techniek wordt eveneens toegepast in embleem elf van *Den Onderganck*.

Door't vuyr sijn leven laet, om't leven te bevaren:

Want uyt sijn doode asch stracx vveer een nieuve spruyt,

Dit troost ons: vvant Gods macht, siet, die is nimmer uyt. (Hulsius 1642, fol. F3r; vers 13-16)

Voor de *pictura* van embleem zeventien, dat 'eene corte beschryvinge van verscheydene Deuchden des overledenen Konincs' bevat, grijpt Crispijn de Jonge terug naar de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* van Zingref (zie afb. 37 en afb. 38). Het beeldmotief van de leeuw die met een poot op zijn prooi staat, werd reeds in embleem XVI van deze bundel gebruikt als een visualisatie van de grootmoedige overwinnaar. In *Den Onderganck* symboliseert de leeuw de genade van koning Gustav ten opzichte van de vijanden die hij heeft overwonnen. Ook in het achttiende embleem van *Den Onderganck* ligt de klemtoon op de deugden van de Zweedse vorst (zie afb. 39). In de *pictura* van dit embleem worden een landkaart en een globe afgebeeld, evenals een sierlijk tapijt dat gedeeltelijk is opgerold. Hulsius duidt deze beelden in de *subscriptio* en de prozacommentaar. Zowel de landkaart als de globe geven slechts een beknopt beeld van de wereld en ook het opgerold tapijt laat maar een fractie van haar ware schoonheid zien. Op dezelfde wijze is de auteur niet in staat om de vele kwaliteiten van Gustav Adolf op te sommen: 'Sijne andere Princelijcke Deugden, daer van hier veel te willen seggen, of die alhier te willen afmeten, was vermetelheyt, zy gaen veel te hoogh, dan dat ickse met mijn slechte pen sou connen bereycken' (Hulsius 1642, fol. G2v; regel 1-4).

Vervolgens benadrukt Hulsius in embleem negentien en twintig hoe geliefd Gustav Adolf was bij zijn onderdanen. De soldaten uit zijn leger vertrouwden hem dermate dat ze zijn bevelen nagenoeg blindelings opvolgden. In embleem negentien wordt dit vertrouwen weergegeven aan de hand van het motief van de zonnebloem die zich telkens weer naar de zon richt om diens stralen op te vangen (zie afb. 40). Daarnaast droeg de zonnebloem ook een sterk religieuze betekenis. Ze stond namelijk symbool voor Christus, die zich altijd tot God wendde, alsook voor de Maagd Maria, die haar zoon trouw volgde (McKeown 2000, 94). Door in de *pictura* de twee betekenissen te combineren worden de protestanten gepresenteerd als lieden die niet louter gehoorzaam zijn aan hun vorst, maar ook aan hun God. Het beeldmotief van de zonnebloem werd reeds benut in embleem eenenvijftig van de *Selectorum Emblematum* (betekenis: 'wend je tot God'; Rollenhagen 1613, 51), in embleem LIII van de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* (betekenis: 'de liefde van het volk voor de goede vorst') en in embleem IV van de *Emblemata Sacra* (betekenis: 'volg het voorbeeld van Christus') (zie respectievelijk afb. 41, afb. 42 en afb. 43). Ook het andere motief in de *pictura* van embleem negentien, de ram die zijn kudde door het water gidst, draagt een politieke alsook een meer religieuze betekenis die op Gustav Adolf toegepast kunnen worden. De koning heeft als een goede leidsman zijn trouwe onderdanen doorheen een woelige periode geloodst. Daarnaast heeft hij zichzelf ook in dienst van het geloof opgeofferd, als het *Agnus Dei* (het Lam Gods) (McKeown 2000, 95). Het beeldmotief van de ram die zijn kudde voorafgaat, kan teruggevonden worden in embleem LVI van de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* (betekenis: 'soldatentrouw') en in embleem XXXVI van de *Emblemata Sacra* (betekenis: 'volg de groep niet en leg het juist pad af in eenzaamheid') (zie respectievelijk afb. 44 en afb. 45). In embleem twintig worden de deugden van koning Gustav aangetoond waardoor het embleem functioneert als een soort van vorstenspiegel (zie afb. 46). De loyaliteit van de Zweedse soldaten aan de koning geldt als 'Een groot bevvijs [...] van een Deuchtsaem Prins' (Hulsius 1642, fol. H2v; regel 19-20). In de

pictura wordt de inname van de stad Bad Kreuznach door koning Gustav op de eerste maart 1632 afgebeeld. Gustav Adolf wijst in het bijzijn van enkele legerleiders naar het slagveld terwijl zijn troepen de stad bestormen. De *pictura* komt in grote mate overeen met een gravure in de historiografie ‘*Historis oft Waerachtich Verhael vanden Gantschen tostant van Oorlooge Soo die ghevoert is in Duytschlandt, door den Grootmachtichsten en onverwinnelicksten Koningh Gustavus Adolphus Coninck der Sweeden [...]*’, uitgegeven in 1642 door de Amsterdamse uitgever, drukker en graveur Cornelis Danckaerts (°1603/1604-†1656) (zie afb. 47). Het werk van Danckaerts is een vertaling en bewerking van het tweede volume van de geschiedkundige reeks *Theatrum Europaeum* dat in 1633 werd uitgegeven. Het volume werd geschreven door de Duitse geschiedschrijver Johann Philipp Abelin (°1600-†1634) en voorzien van gravures van Matthäus Merian de Oude.

De laatste vier emblemen van het eerste deel van *Den Onderganck*, embleem eenentwintig, tweeëntwintig, drieëntwintig en vierentwintig, beklemtonen dat de protestantse gemeenschap, hoe duister hun toekomst er ook mag uitzien, moet blijven vertrouwen op God. De Heer zal hen immers altijd bijstaan en ondersteunen. In de *pictura* van embleem eenentwintig worden twee mannen, keizer Ferdinand en een protestantse aanvoerder, weergegeven die een spel backgammon of triktrak spelen (zie afb. 48). Het wisselende verloop van het spel weerspiegelt het wisselvallige lot en zodus ook de onzekere uitkomst van de oorlog. Ondanks dat de protestantse troepen allesbehalve zeker waren van de overwinning, toch roept Hulsius zijn publiek op om te blijven vertrouwen op de Heer. Hij zal er immers voor zorgen dat de goede zaak zegeviert. Crispijn de Jonge heeft zich voor deze gravure naar alle waarschijnlijkheid laten inspireren door embleem XX in Zincgreffs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* (zie afb. 49). In de *pictura* van embleem eenentwintig is ook de bijzonder voorgrond- en achtergrondwerking van de beeldelementen goed herkenbaar die Crispijn de Jonge regelmatig in zijn gravures heeft verwerkt (cf. paragraaf 4.2.2.1). Terwijl de mannen elkaar bekampen in een spelletje backgammon, verbeeldt het schilderij op de achtergrond een echte strijd (McKeown 2000, 70). Centraal in de *pictura* van embleem tweeëntwintig staat koning Gustav afgebeeld (zie afb. 50). Hij draagt een harnas, heeft een aanvoerdersstaf in de rechterhand en draagt een lauwerkrans. Gezeten op een opgetooid paard lijkt de Zweedse vorst te midden van zijn troepen een stad binnen te rijden door een erepoort in een soort van overwinningsstoet. In de *pictura* van embleem drieëntwintig wordt het protestantse volk aan de hand van drie emblematische motieven aangespoord om volharding te tonen tijdens de moeilijke periode die volgt op de dood van Gustav Adolf (zie afb. 51). Zo moet de schipper op de voorgrond van de gravure de storm doorstaan voordat de zee weer tot rust komt, de torenwachter in de linkerbovenhoek moet tijdens de lange nachten de vorst en de regen verduren voordat hij het morgenrood ziet, en de boer moet geduldig wachten op zon en regen vooraleer hij zijn oogst kan binnenhalen. Hulsius heeft de motieven van de schipper, de wachter en de landman reeds eerder toegepast in zijn *Emblemata Sacra*, meer bepaald in strofe acht en negen van de *subscriptio* bij embleem II:

In dien u God met cruys dat swaer is, comt te raecken,
 Syn hulp met ghedult end lydtsaemheyte verwacht:
 Een Wachter dien des s'nachts bevolen is de Wacht,
 Van d'een nachtwaecke sal naer t'licht tot d'ander haecken.

Een Landtman met ghedult verwachten moet goed Weder,

Een Schipper opt ghetty moet toeven en den Windt:
Wanneer den naesten dagh of morghenstondt begint,

Sal God u op een nieuws syn goetheyt toonen weder. (Hulsius 1631, fols. A3v-A4r; vers 29-36)

Het laatste embleem van het eerste deel van *Den Ondergancke*, embleem vierentwintig, bevat een *pictura* waarin een passage uit het Bijbelboek *Exodus* wordt voorgesteld, namelijk Ex. 17. 8-16 (zie afb. 52). In dit Bijbelfragment strijdt het volk van Israël tegen de Amalekieten. Tijdens het gevecht trok Mozes naar de top van een heuvel. Zolang hij zijn armen al biddend tot God opgeven hield, waren de Israëlsche soldaten aan de winnende hand, maar van zodra hij zijn armen liet zakken, behaalden de Amalekieten de bovenhand. Toen Mozes geen kracht meer had om zijn armen in de lucht te houden, werd hij aan weerszijden ondersteund door zijn broer Aäron en een man genaamd Hur. Uiteindelijk wisten de Israëlsche troepen de Amalekieten te verslaan. Dit is ook de boodschap die Hulsius aan zijn geloofsgenoten wil meegeven: zolang de protestanten blijven vertrouwen op God zal Hij ervoor zorgen dat de oorlog voor hen gunstig afloopt.

Het eerste embleem van deel twee van *Den Ondergancke*, embleem vijfentwintig, gaat in op de invloed van Gustav Adolf op de protestantse gemeenschap na zijn dood. In de *pictura* van dit embleem ligt het lichaam van de Zweedse vorst, compleet met harnas en kroon, opgebaard op een soort van altaar (zie afb. 53). Op het altaar zijn in een cartouche de symbolen van de vergankelijkheid aangebracht, namelijk een doodshoofd, twee zeisen en een gevleugelde zandloper. Aan beide zijden van het altaar groeien planten, naar alle waarschijnlijkheid laurierstruiken. Op de borst van de dode koning bevindt zich een feniks die op het punt staat te ontbranden. In de *subscriptio* en de prozacommentaar wordt beschreven hoe na de dood van Gustav Adolf zijn geest zal blijven doorleven en dat er een nieuwe leider zal opstaan die de strijd van de gesneuvelde vorst zal verderzetten.

In embleem zevenentwintig en achtentwintig wordt het verhaal gedaan van respectievelijk ‘Jan Banier, ende sijn Victorie by VVitstock’ en ‘Hertogh Barent van VVeimaren ende sijn t’samen-spanninghe met Vranckrijk’ (Hulsius 1642, fol. **2v). In de *pictura* van embleem zevenentwintig staat een zegevierende Johan Banér centraal (zie afb. 54). Gehuld in een wapenuitrusting zwaait hij met een banier waarop het wapen van koning Gustav herkenbaar is terwijl op de achtergrond de slag bij Wittstock uitgevochten wordt. Aan de linkerkant staat een Roomse arend die vastgeketend is aan een zuil. Boven aan de zuil bevindt zich nogmaals het wapen van de Zweedse vorst. In de *pictura* van embleem achtentwintig symboliseert de (Franse) lelie die in combinatie met de wijnruit groeit boven op een stapel wapens het verbond dat Bernhard van Saksen-Weimar heeft weten te sluiten tussen Frankrijk en de ‘Duytsche Lige’ (zie afb. 55; Hulsius 1642, fol. L4v; regel 13).

Het embleem dat de bundel besluit, embleem negenentwintig, wordt verder in deze paragraaf kort besproken.

Het laatste embleem dat in deze masterpaper uitvoeriger wordt geanalyseerd, is embleem zesentwintig. Belangrijk is om op te merken dat dit embleem tot het tweede deel van *Den Ondergancke* behoort. Het tweede deel omvat de vijf laatste emblemen van de bundel, meer specifiek embleem vijfentwintig tot en met negenentwintig, en fungeert als een soort van verderzetting van het eerste deel. De vijf emblemen behandelen namelijk gebeurtenissen die zich pas voorgedaan hebben na de dood van Hulsius (vermoedelijk voor of in het jaar 1635), zoals te lezen staat op de eerste bladzijde van het bijvoegsel: ‘[A]lhier volghen de victorien der

Croon Svveden, sedert de doot des Autheurs vercreghen, ende in dese volgende Emblemata uytgebeelt.’ (Hulsius 1642, fol. L1v). De tekstuele componenten bij deze laatste emblemen zijn dus van de hand van een andere auteur, wiens naam in *Den Onderganck* niet vermeld staat. De enige persoon die zich waagt aan de identificatie van de tweede schrijver is Veldman (cf. paragraaf 4.2.1). Volgens haar is Crispijn de Jonge niet alleen de producent van de *picturae*, maar ook de auteur van de laatste vijf *subscriptions* en de bijhorende prozacommentaren (Veldman e.a. 2001A, 334). Centraal in dit deel staan voornamelijk de Zweedse politieke situatie en de ontwikkelingen ervan na de dood van Gustav Adolf. De prozateksten spitsen zich toe op de legerleiders die het bevel over de Zweedse troepen overnamen van koning Gustav. Er wordt een beeld geschetst van hun successen (‘de victorien’, zoals de klinkende triomf bij de slag van Wittstock in embleem zevenentwintig), maar ook van hun nederlagen en de daaropvolgende genade van God.⁶³ Aan de hand van de voorspellingen van Paracelsus en de Duitse astroloog Johannes Lichtenberger (°ca. 1458-†ca. 1510), die respectievelijk in embleem achtentwintig en negentwintig aangehaald worden, tracht de auteur aan te tonen dat de lotgevallen van de Zweden tijdens de Dertigjarige Oorlog kaderen in een vooraf bepaald ‘heilsplan’. De dichter lijkt te willen bewijzen dat het tijdperk van Gustav Adolf een doorstart heeft gemaakt na diens dood.

Een opmerkelijk gegeven is de evolutie in toon tussen beide delen. De eerste vierentwintig emblemen worden gekenmerkt door een sterk confessioneel militant karakter. Hulsius komt naar voor als een felle verdediger van het protestantse geloof. Hij schrijft vol lof over de protestantse held Gustav Adolf en tegelijkertijd haalt hij snoeihard uit naar de tirannieke onderdrukkers van Zijn kerk, namelijk de Habsburgers en de paus van Rome. In de laatste vijf emblemen blijft (in tegenstelling tot wat Ter Haar beweerde, cf. paragraaf 4.2.1) het strijdende protestantisme aanwezig, net als de idealen van vastberadenheid en volharding. Daarnaast richt de anonieme auteur zich ook op de verzoening en de samenwerking tussen de partijen die tegen de keizerlijke macht strijden, namelijk de Zweden, de Fransen en de Duitse protestantse vorsten (Ter Haar 1998, 8-9). Een tweede verschil tussen de delen is dat de tekstuele componenten van de eerste vierentwintig emblemen gelardeerd zijn met veelvuldige intertekstuele verwijzingen, terwijl bij de laatste vijf emblemen in de *subscriptions* en de prozacommentaren – die trouwens aanmerkelijk korter zijn dan de teksten in het eerste deel – slechts zelden gerefereerd wordt aan passages uit Bijbelboeken, werken van klassieke auteurs of vroegmoderne geschriften. Op basis van dit inzicht stelt Ter Haar dat het weinig waarschijnlijk is dat het tweede deel van *Den Onderganck* van de hand van een theoloog of predikant is, wat niet wil zeggen dat de auteur minder geëngageerd was (Ter Haar 1998, 7). Ten slotte dient nog opgemerkt te worden dat de *picturae* in het addendum minder vernuftig opgebouwd lijken te zijn dan de *picturae* in het eerste deel. De *picturae* van embleem vijfentwintig tot en met achtentwintig zijn inderdaad vrij eenvoudig geconstrueerd met

⁶³ Tijdens de slag bij Wittstock op vier oktober 1636 behaalden de Zweedse troepen onder leiding van Johan Banér (over wie later meer) en de Schotse officier in Zweedse dienst Alexander Leslie (°1582-†1661) een grote overwinning op de keizerlijke troepen (Wilson 2009, 580-583)

het betekenisdragende beeldelement op de voorgrond en een sfeerscheppende scène op de achtergrond.⁶⁴ Het spel met de voorgrond- en de achtergrondwerking van beeldmotieven dat in de *picturae* van het eerste deel veelvuldig voorkomt, wordt in de laatste emblemen nauwelijks toegepast, met uitzondering van embleem negenentwintig (zie afb. 56). Dit embleem neemt als onderwerp een voorspelling van ‘*Toannis Lichtenberg*, seer vermaert in de Astronomy’ die stelt dat de koning van Frankrijk zich ooit keizer van het Duitse rijk mag noemen (Hulsius 1642, fol. M1v; regel 1-2). In de *pictura* van het embleem wordt deze boodschap op tweevoudige wijze gepresenteerd. Allereerst staat op de voorgrond de lelie, symbool voor Frankrijk, voor een tweekoppige adelaar afgebeeld, onderdeel van het wapen van het Heilig Roomse Rijk. Daarnaast kan men links op de achtergrond bespeuren hoe de paus, herkenbaar aan de pauselijke tiara, een knielende man kroont. De kroningsscene in dit embleem gaat terug op de historie van de Frankische koning Karel de Grote (°747/748-†814). Voordat koning Karel op vijftwintig december 800 tot keizer van het Heilig Roomse rijk werd gekroond, moest hij buiten de stad Rome een reinigingsceremonie ondergaan.⁶⁵ De hierboven aangehaalde kenmerken van het tweede deel van *Den Onderganck* zijn in embleem negenentwintig duidelijk herkenbaar. In strofe twee van de *subscriptio* bij dit embleem worden de strijdende partijen binnen het Duitse rijk opgeroepen om vrede sluiten en zich met elkaar te verzoenen, waarna de koning van Frankrijk als ‘beschermers van ’t Duytsche-Rijck [...] sal sitten op den Stoel des Roomschen Keysers’ (Hulsius 1642, fol. M1v; regel 6-9). Echter, van een algemene vrede is nog geen sprake. Want pas wanneer de Franse koning en de Duitse vorsten hun krachten bundelen:

Dan sal de Tooren van Kastilien [de Spaanse Habsburgers] oock beven:

Hier komt de kloecke Leeuvv sijn Heyligh Boeck ons gheven.

Nu trildt een machtigh Huys, en vvagghelt tot een val,

Dan roept-men heel verheucht, ’t is Vrede over al. (Hulsius 1642, fol. M2r; vers 13-16)

Uit deze laatste strofe van de *subscriptio* mag blijken dat embleem negenentwintig, ondanks de oproep tot verzoening tussen de verschillende actoren in de strijd, alsnog een strijdlustig karakter heeft. De dichter lijkt aan te geven dat een complete vrede slechts bewerkstelligd kan worden wanneer het verenigde Heilig Roomse Rijk, onder leiding van de Franse koning, de Spaanse Habsburgers definitief ten val brengt.

Centraal in de *pictura* van embleem zesentwintig staat een boomstronk afgebeeld (zie afb. 57). Langs weerszijde van de stam groeien jonge olijftwijgen. In de lucht zweeft een roofvogel (een [Roomse] arend) die met zijn scherpe bek aan het loof van de twijgen plukt terwijl op de grond een ‘Kastiliaenschen Leeu’ (Madrid

⁶⁴ Hierbij moet wel de bedenking gemaakt worden dat de achtergronden van de *picturae* mogelijk minder betekenisvol lijken omdat de moderne lezer niet altijd op de hoogte is van de historische gebeurtenissen waar de scènes op de achtergronden naar verwijzen.

⁶⁵ Rechts op de achtergrond van de *pictura* kan men twee constructies herkennen (mogelijk de Engelenburcht en de zuil van Trajanus) die sterke gelijkenissen vertonen met de bouwwerken die afgebeeld worden in embleem eenendertig van Rollenhagens *Selectorum Emblematum*, het embleem dat onder meer teruggrijpt naar het verhaal van de jonge Romein Marcus Curtius (zie afb. 32; cf. paragraaf 4.2.2.3; Rollenhagen 1613, 31).

of de Spaanse Habsburgers) met zijn klauwen de wortels van de stam tracht te ontbloten. Op de achtergrond speelt er zich een veldslag af. De lezer kan de *pictura* al deels interpreteren voordat hij zich tot de *subscriptio* wendt. Het motief van de afgehouden boom waaruit nieuwe scheuten ontspruiten, werd immers al in het voorgaande embleem gebruikt. In de *subscriptio* en de prozatekst van embleem vijfentwintig fungeert de afgehouden boom met de jonge olijftakken als een metafoor voor de militaire opvolging van de Zweedse koning. Nadat de grote Gustav Adolf geveld was op het slagveld van Lützen traden nieuwe protestantse legerleiders in zijn voetsporen met als doel de rechtvaardige missie van de Zweedse vorst tot een goed einde te brengen:

Den Boom vwordt vvel afgehouden, dan daer spruyt vveder een telgh uyt: maer de Mensch als die sich nederleyt, staet nimmer vveer op. dan daer komt vveder eenen ander, die voltreect het vverck. Soo doen oock de spruyten van desen hooghloffel[ijcken] afgehouden Stam, en onvervvinnelijcken Held, ofte hunne volmachtigen. (Hulsius 1642, fol. L1v; regel 6-10)

Dezelfde boommetafoor die in embleem vijfentwintig gebruikt wordt, past de auteur eveneens toe in de *subscriptio* bij embleem zesentwintig. In verzen vier tot en met zes staat te lezen hoe de groene olijftwijgen die opschieten vanuit de afgezaagde stam, symbool voor de nieuwe Zweedse legerleiders, belaagd worden:

De Arendt byt aen't groen dat in syn bloey[e]n staet.

De Kastiliaenschen Leeu schrappt met sij[n] felle pooten

De aerde vvegh, en soect de Wortel h[e]l te ontblooten (Hulsius 1642, fol. L3r; vers 4-6)

De arend verbeeldt de Oostenrijkse linie van het huis van Habsburg terwijl de leeuw verwijst naar de Spaanse Habsburgers. Met andere woorden, de twee takken van het huis van Habsburg hebben hun krachten gebundeld in een poging weerstand te bieden aan de protestantse interventie die wordt geleid door de opvolgers van koning Gustav. Echter, hoezeer de roofdieren ook trachten de stam met de jonge loten te vernietigen, hun inspanningen zijn vruchteloos: 'Doch al te mael vergeefs, s'is veel te vas[t] gheplant' (Hulsius 1642, fol. L3r; vers 7). Immers, het feit dat de protestantse stam zich ondanks de verwoede aanvallen van 'de Arend' en 'de Kastiliaenschen Leeu' kranig recht weet te houden, heeft men te danken aan de bescherming van de Heer: 'Gheen koude haer verdort, geen Do[nd]er haer verbrant.//Gods segghen voedse staegh, en houdse voor 't bederven' (Hulsius 1642, fol. L3r; vers 8-9). In de derde strofe van de *subscriptio* poogt de dichter de protestantse gemeenschap troost in te praten. Hoewel de Duitse protestanten met de dood van Gustav Adolf hun grootste kans op bevrijding van de keizerlijke onderdrukking verloren zijn, toch moet men standvastig blijven vertrouwen op Gods voorzienigheid. De Heer ontfermt zich namelijk altijd over Zijn kerk: 'Al scheen het droef, en bangh doe'[t] opper-hoofd besvveeck [koning Gustav Adolf], Iehova grypt het roer, en houd de rechte streeck.' (Hulsius 1642, fol. L3r; vers 11-12).

In de prozatekst geeft de auteur meer duiding bij de boommetafoor die gebruikt wordt in zowel de *pictura* als de *subscriptio*. De afgehouden boom staat zoals reeds gezegd symbool voor de vroegtijdige dood van

koning Gustav op het slagveld van Lützen in 1632. De jonge scheuten die uit de stam ontspringen worden in verband gebracht met de aanstelling van Johan Banér (Banier in de prozatekst) als generaal. Samen met Gustav Horn en Bernhard van Saksen-Weimar (Hertogh Barendt in de prozatekst) nam Banér als generaal na de dood van Gustav Adolf het bestuur van de Zweedse troepenmacht in Duitsland over ‘soo dat de segen daer door vervolleght is’ (Hulsius 1642, fol. L2v; regel 8-9). Vervolgens gaat de auteur dieper in op de tweede strofe van de *subscriptio*. Het protestantse toekomstperspectief zag er allesbehalve rooskleurig uit. Ferdinand II had namelijk militaire steun ontvangen van de Spaanse Habsburgers. De overmacht van de katholieke strijdkrachten was zo overweldigend zodat ‘et scheen of het al verloren vvas’ (Hulsius 1642, fol. L2v; regel 23). Ondanks de penibele situatie waar de protestantse gemeenschap in verzeild was, mocht men zich niet laten verleiden tot wanhoop maar moest men volharding aan de dag brengen in de strijd. In de Bijbel staat immers op verschillende plaatsen te lezen dat de Heer zich na een periode van zware beproevingen opnieuw zal tonen aan Zijn volk:

Maer God Almaghtigh, die de overvvinninghe in sijne handen heeft, ghelijck veelmaels inde H. Schrift vermeldt wordt, verbercht syn aengesicht vvel voor een tydt: maer laet sijne genade vveder te krachtigher blincken: [...] even eens is het hier oock ghegaen. (Hulsius 1642, fol. L2V; regel 24-29)

De prozacommentaar sluit af met een vermelding van het verdrag van Compiègne (Ter Haar 1998, 8). In april 1635 ondertekenden de Zweedse rijkskanselier Oxenstierna (°1583-†1654) en kardinaal Richelieu, de Franse eerste minister, ‘de nieuwe verbintnisse tusschen Sweden en Vranckrijck’ (Hulsius 1642, fol. L2v; regel 32-33). Sinds de keizerlijke troepen in 1634 versterkingen ontvingen in de vorm van Spaanse manschappen was Ferdinand II oppermachtig in het Duitse rijk. De Zweden werden steeds meer in het defensief gedwongen en de nieuwe legerleiders slaagden er maar niet in om een effectieve tegenaanval op poten te zetten. Daarom besliste men in Frankrijk om te interveniëren in de Dertigjarige Oorlog (Tucker 2009, 588-590; Wilson 2009, 549-556). Immers, mocht de keizer als overwinnaar uit de strijd komen, dan zou Frankrijk compleet omsingeld worden door Habsburgs grondgebied en die situatie moest te allen tijde vermeden worden. Zo kwam het dat de katholieke Fransen zich aan de zijde van de protestantse Zweden schaarden in de oorlog tegen de eveneens katholieke keizer Ferdinand. Dankzij de Franse steun wisten de Zweden uiteindelijk stand te houden tegen de keizerlijke aanvallen:

Want alhoewel den Keyser, gesterct met den Wester-Leeuw, dit Ionghe lodt sulck eenen harden neep gaf, soo vermocht hy evenwel niet het selve te vernielen: want de nieuwe verbintnisse tusschen Sweden en Vranckrijck, door den Rijcx-Cancelier Oxenstern, tot Parys besloten en voltrocken, heeft hem de klauwen gesnoeyt (Hulsius 1642, fol. L2v; regel 30-35)

De verwijzing naar het verdrag van Compiègne tussen Zweden en Frankrijk kan geïnterpreteerd worden als een oproep aan de leiders van de Republiek en in het bijzonder aan prins Frederik Hendrik. In hetzelfde jaar dat Richelieu en Oxenstierna het verdrag van Compiègne ondertekenden, sloten de Republiek en Frankrijk

eveneens een verbond, namelijk het verdrag van Parijs. Deze overeenkomst hield in dat beide staten een leger op de been zouden brengen met als doel de Zuidelijke Nederlanden los te weken uit de Spaanse hegemonie. De inwoners van de Spaanse Nederlanden werden voor een keuze gesteld. Ofwel keerden ze zich zelf tegen het Spaanse bewind en dan zou de regio onafhankelijk verklaard worden. Ofwel kwamen de troepen van de Republiek en Frankrijk in actie en dan zouden de Zuidelijke Nederlanden tussen deze twee naties verdeeld worden. Aangezien de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden niet geneigd waren om te rebelleren tegen de Spaanse bezetters kwamen de Frans-Staatse legers in actie. Echter, de gezamenlijke militaire actie van Frederik Hendrik en Richelieu draaide uit op een fiasco. Het Spaanse leger in de Zuidelijke Nederlanden was met een troepensterkte van meer dan 70.000 man sterker dan ooit tevoren. Het hevige weerwerk van de Spaanse bezetter verijdelde de plannen van Frederik Hendrik en Richelieu (Israel 1995, 527-530). Mogelijk wou de auteur van het tweede deel van *Den Onderganck* met de verwijzing naar het verdrag van Compiègne Frederik Hendrik aansporen om zich toe te leggen op de verdere uitvoering van het verdrag van Parijs (Ter Haar 1998, 9).

Een opvallend gegeven in vergelijking met de vier emblemen die hierboven geanalyseerd zijn, is dat de toon van dit embleem meer gematigd is. Waar in de emblemen behorende tot het eerste deel van *Den Onderganck* Ferdinand II en zijn bondgenoten uiterst negatief werden beschreven in termen van woeste dieren, Bijbelse schurken en satanische creaturen, beschrijft de auteur van de prozatekst bij embleem zesentwintig de keizerlijke troepen en hun daden op een meer neutrale wijze. Toch heeft de korte beschrijving van embleem negentwintig in deze paragraaf aangetoond dat het tweede deel van *Den Onderganck* alsnog een polemisch, strijdlustig karakter bezit.

4.3. *Den Onderganck* als transnationaal propagandawerk

In het laatste hoofdstuk van deze masterpaper wordt dieper ingegaan op het opruiende en polemische karakter van *Den Onderganck*. Hulsius' lofzang op Gustav Adolf, zijn verheerlijking van het protestantse geloof, alsook zijn scherpe kritiek op keizer Ferdinand II en de paus van Rome maken dat de embleembundel sterk aanleunt bij het genre van de pamflettaire of de propagandistische literatuur. Uit de emblemanalyse is gebleken dat Hulsius zich bij de verwoording van zijn pro-protestantse boodschap beroept op enkele bijzondere tropen en retorische technieken.

Allereerst wordt er in *Den Onderganck* sterk de nadruk gelegd op de verdorvenheid van de paus van Rome en bij uitbreiding de hele rooms-katholieke kerk. Hulsius beschrijft de gruweldaden en de verachtelijke houding van Ferdinand II tegenover de onschuldige protestanten – zoals bijvoorbeeld de executie van Praag en de plundering van Maagdenburg – in een uiterst negatieve formulering. De keizer en zijn aanhangers worden vergeleken met wilde dieren zoals wolven, en met Bijbelse schurken waaronder de Edomieten en de Filistijnen. Daartegenover staat het positieve beeld dat van Gustav Adolf wordt geschetst. Hij komt naar voor

als een godvrezende vorst die met zijn leger de Duitse protestanten kwam verlossen van de roomse onderdrukkers. De Almachtige heeft hem gezonden als een goddelijk instrument dat Zijn plan op aarde moest ontplooiën.⁶⁶ Dat de Zweedse koning een bijzondere status geniet, blijkt ook uit het feit dat hij wordt opgenomen in een rijtje met Bijbelse vrijheidsstrijders, zoals Gideon en Simson, die eveneens Gods zegen hebben ontvangen. De dichotome structuur van *Den Onderganck*, waarbij de vrome protestanten tegenover de doorslechte katholieken geplaatst staan, krijgt een eschatologisch karakter. Hulsius identificeert de paus met de antichrist, de belichaming van de duivel op aarde, terwijl koning Gustav beschreven wordt als een door God gezonden verlosser. De derde propagandatechniek in *Den Onderganck*, die voornamelijk kan teruggevonden worden in de manier waarop de auteur in embleem dertien de dood van de Zweedse vorst heeft weergegeven, versterkt dit gegeven. Gustav Adolf heeft zijn leven gegeven in de strijd voor het ware geloof, wat hem tot een protestantse martelaar maakt. Op die manier volgt hij het voorbeeld op van de allereerste christelijke martelaar, Jezus Christus (McKeown 2000, 94). De beschrijving van Gustavs overlijden als een martelaarsdood benadrukt niet alleen de rechtschapenheid van zijn religieuze overtuiging, het biedt de protestantse lezers ook een voorbeeld aan van de idealen waarnaar men diende te streven (De Boer 2019, 91; Kriewald 2000, 19). Het effect op het publiek van de radicale confrontatie tussen goed en kwaad, respectievelijk het protestantisme versus het rooms-katholicisme, was tweeledig:

on the one hand to reassure the audience that they were on the path of virtue and should continue to remain steadfast in their support the Protestant campaign, and on the other hand to discourage them from harbouring allegiance to Catholic figureheads, including Emperor Ferdinand II. (Foster 2012, 169)

Deze retorische structuur maakte dat elke vrome christelijke lezer zich als het ware moreel gedwongen zag om de protestantse zijde te ondersteunen (Foster 2012, 169). Een vierde propagandatechniek die Hulsius benut, is het uitwerken van parallellen tussen de protestantse situatie in het Heilig Roomse Rijk en de geschiedenis van het volk van Israel zoals die in het Oude Testament beschreven staat, het zogenaamde *Israelite paradigm* (McKeown 2000, 59). In *Den Onderganck* wordt verwezen naar Bijbelverhalen waaruit blijkt dat de beproevingen die de Israëlieten – Gods uitverkoren volk – hebben moeten doorstaan, veel gelijkenissen vertonen met de rampspoed die de protestantse gemeenschap gedurende de Dertigjarige Oorlog te verwerken kreeg. Zo zou bijvoorbeeld koning Gustav het protestantse volk verlossen van de keizerlijke onderdrukking en vervolgens naar een veilige toekomst leiden, net zoals Mozes de Israëlietische slaven uit Egypte bevrijdde en tot aan de grenzen van het beloofde land bracht. Via het *Israelite paradigm* kon Hulsius zijn protestantse publiek overtuigen van de rechtvaardigheid van hun strijd en van de opvatting dat zij

---

⁶⁶ In het eerste kwart van de zestiende eeuw werd ook een andere held van het protestantisme, namelijk Maarten Luther (†1483-†1546), in propagandaprenten afgebeeld als een engel die neergedaald was op aarde om de mensen te beschermen tegen de wandaden van de katholieke kerk (Scribner 1981, 19-20).

verzeild waren in een eeuwenoud religieus conflict (Chovanec 2018, 412). Ten slotte wordt Gustav Adolf gepresenteerd als een voorvechter van de vrijheid. Hij intervenueert in de Dertigjarige Oorlog met als doel de protestantse gemeenschap in het Heilig Roomse Rijk te bevrijden van de onderdrukking door de tiran Ferdinand II.

Door in *Den Onderganck* gebruik te maken van de hierboven opgesomde retorische technieken sluit Hulsius zich aan bij een traditie van protestantse propagandaliteratuur. Belangrijk is om te wijzen op het sterk internationale karakter van dit literaire veld. Protestantse auteurs uit onder andere de Nederlandse Republiek, Engeland en het Duitse rijk grepen in grote mate terug naar hetzelfde culturele materiaal om in hun polemische geschriften uiting te geven aan hun pro-Zweedse sentimenten (Chovanec 2018, 417). Een achterliggende reden waarom protestantse auteurs van verschillende nationaliteiten in hun werken eenzelfde arsenaal aan propagandatechnieken toepasten, kan gevonden worden in de manier waarop de hervormde gemeenschap in Europa behandeld werd. Oorlogen en religieuze vervolgingen gaven in de vroegmoderne periode aanleiding tot een heuse protestantse diaspora.⁶⁷ Grote groepen gelovigen werden uit hun woonplaatsen verdreven waarna ze een veilig onderkomen vonden in protestantse landen verspreid over Europa. Het feit dat personen van verschillende nationaliteiten op een plaats verzameld waren, verbonden door dezelfde religieuze overtuiging, bevorderde een gevoel van samenhang binnen de protestantse gemeenschap (Claydon 2007, 58-59). Dit transnationale gevoel van solidariteit wordt aangeduid met de term *protestant internationalism* (De Boer 2019, 23). Dit pan-protestantse groepsgevoel werd versterkt doordat propagandistische auteurs in hun geschriften massaal gebruik gingen maken van de Bijbel als een kader waarbinnen de interventie van koning Gustav geplaatst moest worden. Zowel de identificatie met onderdrukte geloofsgenoten, als het teruggrijpen naar hetzelfde literaire materiaal maakte dat protestantse schrijvers zich zagen als leden van een transnationale gemeenschap en niet als onderdanen van een bepaalde staat (Chovanec 2018, 409-410). Hulsius plaatste zich met *Den Onderganck* binnen de vroegmoderne protestantse propagandatraditie op grond van de retorische technieken die hij in zijn werk toepaste. Opmerkelijk is dat hij zijn pro-Zweedse boodschap op een eerder uitzonderlijke wijze te berde bracht. Waar het merendeel van het polemische materiaal met betrekking tot de Dertigjarige Oorlog de vorm aannam van een pamflet, traktaat of vlugschrift, sluit *Den Onderganck* aan bij het medium van het embleem. Hoewel het niet abnormaal was dat propagandistische geschriften picturale elementen bevatten, is de mate waarin Hulsius zijn visie op de oorlog aan emblematische motieven koppelde eerder ongevoel (Paas 1996, 205; McKeown 2000, 100).

---

⁶⁷ Ter volledigheid moet gezegd worden dat er tijdens de woelige vroegmoderne periode evenzeer katholieke migratiestromen op gang kwamen. De historicus Janssen heeft recentelijk nog gewezen op het feit dat de historiografische focus op de protestantse en joodse diaspora een eenzijdig beeld heeft gecreëerd van de vroegmoderne vluchtelingencrisis (Janssen 2014, 7-9).

Het gegeven dat *Den Onderganck* deel lijkt uit te maken van de protestantse pamflettaire geschriften kan mogelijk een verklaring bieden voor de relatieve eenvoud van de emblemen. De emblemen in Hulsius' bundel ogen relatief minder geheimzinnig en minder versleuteld dan de emblemen in de werken van emblematici zoals Cats, Heinsius (°1580-†1655) en Hooft (°1581-†1647). Hulsius' emblemen zijn voor de lezer vrij vlot te decoderen met behulp van het *motto* (in de vorm van een samenvatting van het embleem in de inhoudsopgave), de *subscriptio* en de uitvoerige prozacommentaar. Op die manier is de boodschap voor een groot publiek toegankelijk en niet slechts voor enkele ingewijden. Dat is natuurlijk een cruciaal gegeven voor propagandistische geschriften die tot doel hebben om zoveel mogelijk lezers te overtuigen van bepaalde politieke, religieuze of sociale opvattingen. Anderzijds moet de lezer van *Den Onderganck* wel beschikken over een behoorlijke Bijbelkennis. Daarnaast legt de omvang van de bundel mogelijk een beperking op het aantal potentiële lezers. *Den Onderganck* is een uit de kluiten gewassen pamflet dat eerder de vorm aanneemt van een dun boek waardoor het werk net minder toegankelijk wordt voor het vroegmoderne leespubliek.

Ten slotte moet er bij dit hoofdstuk nog een belangrijke kanttekening gemaakt worden. De propagandatechnieken die hierboven beschreven zijn, zijn voornamelijk terug te vinden in de eerste vierentwintig emblemen van *Den Onderganck* en slechts in mindere mate in de laatste vijf emblemen. De oorzaak hiervan ligt waarschijnlijk bij het verschil in onderwerp tussen deel een en deel twee. De protestantse *hardliner* Hulsius heeft zich in het eerste deel toegespitst op de actuele betekenis van Gustav Adolf bij zijn dood, waarbij hij tegelijkertijd uiting gaf aan zijn religieuze overtuiging. Gedreven door een confessioneel vuur propageerde hij zijn eigen geloof én verkondigde hij zijn afschuw ten opzichte van de rooms-katholieke kerk en al haar aanhangers. De auteur van het tweede deel daarentegen focuste zich eerder op de nawerking van Gustav Adolf, op de invloed die hij nog uitoefende op de protestanten na zijn dood in 1632. In eerste instantie lijkt de schrijver geïnspireerd te zijn door een verlangen naar verzoening en samenwerking tussen de verschillende strijdende partijen in het Duitse rijk, met als uiteindelijke doel het verslaan van de Spaanse Habsburgers. Voor het overbrengen van deze boodschap had de auteur mogelijk minder nood aan het vurige, confessioneel militante discours van Hulsius. Echter, dat wil niet zeggen dat het tweede deel van het werk niet polemisch van aard is. De korte bespreking van embleem negenentwintig heeft aangetoond dat *Den Onderganck* tot op het allerlaatste embleem een sterk propagandistisch embleemboek blijft. Doorheen het hele werk wordt het leespubliek aangespoord tot standvastigheid en tot daden van verzet, in het eerste deel van de bundel meer bepaald tegen de keizerlijke troepen van Ferdinand II en in het tweede deel tegen de Spaanse Habsburgers.

5. Conclusie

Centraal in deze masterpaper stonden vijf emblemen die onderdeel uitmaken van het vroegmoderne embleemboek *Den Onderganck des Roomschen Arents door den Noordschen Leeuw*, geschreven door Bartholomaeus Hulsius en uitgegeven door Crispijn de Passe de Jonge in 1642. Het oogmerk van het voorliggende onderzoek was om tot een beter begrip te komen van de wijze waarop het polemische karakter van *Den Onderganck* tot stand komt en de retoriek die daarbij werd ingezet. Met andere woorden, welke literaire en visuele technieken maken dat *Den Onderganck* geïnterpreteerd kan worden als een propagandistische embleembundel en dat deze ook zijn functie in dit opzicht waarmaakt? Dit onderzoek omhelst twee segmenten. Ten eerste werd nagegaan hoe het polemische discours van Hulsius opgebouwd is en welke retorische technieken terug te vinden zijn in het samenspel van *motto*, *pictura*, *subscriptio* en prozacommentaar. Ten tweede ging er aandacht uit naar de wijze waarop *Den Onderganck* zich positioneert binnen de traditie van de vroegmoderne protestantse propagandaliteratuur. Waar onderzoekers als Ter Haar, McKeown en Chovanec in hun voorgaande Hulsiusstudies *Den Onderganck* eerder aan een oppervlakkig onderzoek onderwierpen, werd in deze masterpaper getracht om enkele emblemen in de diepte te analyseren. Voor dit onderzoek werden vijf emblemen geselecteerd die mijns inziens representatief zijn voor de manier waarop de emblemen in de bundel een polemische lading krijgen. Tevens werd er kort ingegaan op de resterende vierentwintig emblemen van *Den Onderganck* zodat de structuur van het gehele werk in deze masterpaper niet verloren zou gaan.

Uit de retorische analyse van de vijf emblemen zijn volgende bevindingen voortgevloeid met betrekking tot het polemische karakter van het werk. Het opvallendste kenmerk van *Den Onderganck* is de mate waarin teruggerepen wordt naar de Bijbel, en dan voornamelijk het Oude Testament, om het leespubliek te overtuigen van de geïntendeerde boodschap. De bundel prijst koning Gustav Adolf, de protagonist van de bundel, als een rechtvaardige en godvrezende vorst die zijn geloofsgenoten in het Heilig Roomse Rijk *manu militari* van de onderdrukking door keizer Ferdinand II kwam verlossen. Koning Gustav wordt voorgesteld als een *miles christianus*, een strijder voor het ware geloof. Hij treedt tijdens de Dertigjarige Oorlog op als een goddelijk wapen dat door de Heer naar de aarde werd gezonden met als doel aldaar Zijn plan voor de trouwe protestantse gemeenschap te ontplooien. Dit beeld komt sterk naar voor in embleem negen. De auteur spiegelt de Zweedse vorst aan enkele oudtestamentische helden zoals Gideon en Simson die eveneens voor de Almachtige en voor hun volk streden tegen de heidense onderdrukkers (respectievelijk de Midjanieten en de Filistijnen). Op die manier tracht de schrijver het publiek duidelijk te maken dat Gustavs strijd gerechtvaardigd is en dat God zich aan de zijde van de protestanten heeft geschaard. De omschrijving van koning Gustav als een strijder voor het geloof wordt tot een hoogtepunt gedreven in embleem dertien. Hier krijgt de lezer zowel in de *pictura*, de *subscriptio* als de prozacommentaar een beeld gepresenteerd van de vorst

als een martelaar. Hij heeft het ultieme offer gemaakt in de strijd tegen de katholieke troepen van keizer Ferdinand II en de paus van Rome. De *pictura* met het bekende emblematische motief van de pelikaan die haar borst doorprikt om met haar bloed haar jongen te voeden, verbindt koning Gustav Adolf met de belangrijkste martelaar van het christelijke geloof, Jezus Christus. Op die manier wordt het beeld van de Zweedse vorst als een haast goddelijke verlosser versterkt. Tegenover de uiterst positieve weergave van Gustav Adolf, staat de pejoratieve beschrijving van zijn vijanden, namelijk keizer Ferdinand II en de paus. Zij worden neergezet als bloeddorstige en wreedaardige schurken die niets of niemand ontzien. De auteur benadrukt hun doorslechte karakter onder meer door in het derde embleem te verwijzen naar de verwoesting van de protestantse stad Maagdenburg en in embleem vijftien gewag te maken van de voorbarige vreugde van de keizer en de 'Roomschen Anti-Christ' naar aanleiding van de dood van de Zweedse koning op het slagveld van Lützen (Hulsius 1642, fol. F2r). Een andere retorische techniek die Hulsius toepast, betreft het *Israelite paradigm*. Zowel Chovanec als McKeown hebben hier in hun studies met betrekking tot *Den Onderganck* reeds op gewezen (Chovanec 2018, 415; McKeown 2000, 59). In *Den Onderganck* worden in verschillende emblemen parallellen getrokken tussen de barre leefomstandigheden van de onderdrukte Duitse protestanten, evenals de protestanten in de Republiek en de woelige geschiedenis van de Israëlieten zoals die beschreven staat in het Oude Testament. Deze connectie maakt dat de protestanten zich konden beroepen op de bijzondere status van de Israëlieten, zijnde het volk dat door God werd uitverkoren. Tevens werd aan de hand van het *Israelite paradigm* aangetoond dat de protestantse gemeenschap participeerde in een eeuwenoud religieus conflict, alsook dat hun strijd gerechtvaardigd was (Chovanec 2018, 412). Een laatste propagandatechniek die in *Den Onderganck* wordt aangewend, is het gegeven dat koning Gustav wordt voorgesteld als een voorvechter van de vrijheid. Zijn militaire campagne in het Heilig Roomse Rijk was geen uiting van Zweedse expansiedrang. Het enige doel van Gustavs inmenging in de Dertigjarige Oorlog was de protestantse gemeenschap in het Heilig Roomse Rijk te verlossen van de repressie door de tiran Ferdinand II.

Door gebruik te maken van de hierboven aangehaalde retorische technieken sluit Hulsius aan bij een internationale traditie van protestantse propagandaliteratuur. Protestantse auteurs uit heel Europa bedienden zich in grote mate van hetzelfde culturele materiaal om in hun pamflettaire geschriften uiting te geven aan hun pro-Zweedse sentimenten (Chovanec 2018, 417). Opvallend is wel dat Hulsius zich voor het overbrengen van zijn propagandistische boodschap wendt tot het medium van het embleem, terwijl de meeste pamflettaire literatuur omtrent de Dertigjarige Oorlog de vorm aannamen van een pamflet, traktaat of vlugschrift (Paas 1996, 205; McKeown 2000, 100).

Belangrijk is om aan te stippen dat de bovengemelde retorische technieken zich voornamelijk manifesteren in de eerste vierentwintig emblemen. Dit is het deel waarvoor Hulsius de tekstuele componenten verzorgd heeft en dat handelt over de betekenis van Gustav Adolf voor de protestanten tijdens zijn leven. In de resterende vijf emblemen die na de dood van Hulsius aan *Den Onderganck* zijn toegevoegd en

waarin de nawerking van de figuur van de Zweedse koning centraal staat, zijn deze technieken eerder afwezig. In het tweede deel van de bundel, dat eveneens een polemisch karakter heeft, verschuift de klemtoon eerder naar de invloed van koning Gustav Adolf op de protestantse gemeenschap na zijn overlijden in 1632.

Daarnaast benadrukt de onbekende auteur het belang van coöperatie tussen de strijdende partijen in het Heilig Roomse Rijk, in het bijzonder de Duitse vorsten, Zweden en Frankrijk. Het uiteindelijke doel van het samenwerkingsverband tussen deze actoren was om gesterkt door de militaire erfenis van de ‘Manhaftigen *Gustavi Adolphi*’ de Spaanse Habsburgers te verslaan (Hulsius 1642, fol. L3v; regel 21).

Daarnaast dient er aandacht besteed te worden aan de genese van *Den Onderganck*. Uit de analyse van de emblemen komt naar voor dat zowel Hulsius als Crispijn de Jonge bij de constructie van respectievelijk de tekstuele en de picturale componenten in grote mate elementen uit reeds bestaande emblematische werken benut hebben. Zo kunnen verschillende tekstfragmenten en emblematische beeldstoffen in *Den Onderganck* teruggevoerd worden op onder meer de embleemboeken *Nucleus Emblematum Selectissimorum* en *Selectorum Emblematum Centuria Secunda* van Rollenhagen, de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* van Zingref en Hulsius’ eigen *Emblemata Sacra*. Het emblematische materiaal uit de werken van Rollenhagen, Zingref en Hulsius dat in *Den Onderganck* overgenomen werd, is voornamelijk terug te vinden in het eerste deel van de bundel, alwaar het ingepast wordt in een scherp polemisch discours dat zich tegen keizer Ferdinand II en de paus van Rome richt. Een voorbeeld is de *pictura* van het derde embleem in *Den Onderganck* (zie afb. 7 en afb. 8). Waar in de *Emblemata Sacra* het beeld van de vraatzuchtige wolven de meedogenloosheid van de Spanjaarden moest aankaarten, symboliseert hetzelfde emblematische motief in *Den Onderganck* de wreedheid van de keizer van het Heilig Roomse Rijk. Niet alleen toont dit hergebruik van literair materiaal aan hoezeer *Den Onderganck* aanleunt bij andere embleemboeken, het wijst ook op de grote rol van Crispijn de Jonge in de constructie van Hulsius’ tweede embleembundel.

Tot besluit worden in deze paragraaf nog enkele mogelijkheden tot vervolgonderzoek aangereikt. In paragraaf 4.2.1 werd een mogelijke leeswijze van de emblemen in *Den Onderganck* voorgesteld en beargumenteerd (van *pictura* over *subscriptio* naar prozacommentaar). Echter, dit is slechts een voorstel en mogelijk had Hulsius een volledig andere leesrichting voor ogen. Zo is het plausibel dat volgens de geïntendeerde leesrichting de lezer eerst de prozatekst tot zich nam, om zich vervolgens te richten tot de *pictura* en de *subscriptio*. Meer literair onderzoek op *Den Onderganck* zou de bevindingen van de analyse in deze paper met betrekking tot de relaties tussen de verschillende componenten van het embleem kunnen justifieren of falsificeren. Een ander interessant vervolgonderzoek zou erin kunnen bestaan om na te gaan of er naast *Den Onderganck* nog andere (Nederlandstalige) embleembundels overgeleverd zijn die de militaire campagne van koning Gustav Adolf tot onderwerp hebben en om de retorische technieken die in deze bundels vervat liggen met elkaar te vergelijken. Vooralnog zijn er geen zulke bundels bekend. Ten slotte zou verder academisch onderzoek naar de identiteit

van de auteur van de teksten in deel twee van *Den Onderganck*, alsook naar de identiteit van de graveur/etser van de *picturae* kunnen leiden tot meer inzichten omtrent de genese en de werking van deze bundel. Op basis van de emblemanalyse in deze masterpaper is het antwoord van De Passe-expert Veldman op de vraag naar de identiteit van de schrijver van de teksten, evenals de identiteit van de producent van de *picturae* zeer aannemelijk. Zij betoogt namelijk dat Crispijn de Jonge zowel de etsen, als de tekstuele componenten van de laatste vijf emblemen voor zijn rekening heeft genomen (Veldman e.a. 2001A, 334, 438). Vervolgonderzoek zou over deze stelling uitsluitsel kunnen geven.

6. Bijlagen

A. Afbeeldingen

1. Titelpagina van Hulsius' *Emblemata Sacra*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1631, fol. [π1]r.

2. Embleem I uit Hulsius' *Emblemata Sacra*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1631, fols. A1r-A2v.

I

I.

Als ick aensie de Hemelen, uwer vingheren Werck, de
Maene ende Sterren, die ghy bereydt hebt, &c. Psal. 8. 4.
Dann segghe ick,
Alle dinghen syn van God, ende door hem, ende tot hem.
Coloss. 1. 16.

Wanneer u eenich schepsel comt voor d'ooghe,
Tot uwen Schepper, o Mensch, klimt om hooghe.

I.

MEn dient uyt elck dinck een goede Leere te leeren,
De schepsels altemael ons moeten syn een Leer,
Waer door wy klimmen op tot kennits van den Heer,
T'comt altemael van hem, t'moet weder tot hem keeren.

A   Neemt

2.

Neemt daer een proefken van. Ghy sit in huys, ghenomen,
U wort daer opghedifcht, of *Melck*, of *Broot*, of *Sout*,
Of dierghelycken iet: van elcks maer wat onthout,
Ghy cont door elck dinck tot meerder Kennisse comen.

3.

Ghy treedt ter deuren uyt, opt velt gaet gh' u verluchten,
Den *boom*, syn *blom* end *vrucht*, het *cruydt* end groene *gras*
Het *Saet*, te voren *rott*, nu *schoon* end in den *was*,
Altrecktet hert om hooch tot meerdere ghenuchten.

4.

Rom. 1. 20.
21. Soo iffet met de rest. Dit moet u hert beseffen,
End als ghy t' s'chepfel siet, daer naukens letten op,
Climt dese Leer om hooch tot boven op den top,
Gods Macht, end Wysheyt sult, end Goedicheyt aentreffen.

5.

Maer ô gheluckigh Mensch! dien God comt onder wylen,
Niet door t'ghesicht alleen der Creatueren schoon,
Maer doet hem mede condt die ewigh Hemels Croon,
End d' opgherechte *Leer* om der waerts op te ryfen.

6.

Gen. 28. 12. Dats Christus Godes Soon, die Iacob is verschenen,
Iob. 1. 51. Gelyck een Ladder hooch in synen droom wel eer:
Iob. 14. 6. Die is alleen den Wegh, de deur, de waere Leer,
Die van der aerden reyckt tot in den Hemel henen.

7.

Psal. 84. Welaen dees Ladder lancks, van God u aengewesen.
Van stap tot stapken climt, soo u de Croon bevalt,
Siet niet aen, dat den vleesche t' climmen moeylyck valt,
Maer climt tot boven toe. De Croon sal u we wesen.

Aenmer-

Aenmerckingen.

Dit eerste Sinnebeeldt dient tot inleydinghe van de reste: leerende vvaertoe dat ons moeten dienē alle de Schepselen ende Creatueren Gods, die vvy daghelycks sien: (vwant uyt soo daenighe bestaen dese ende alle andere Sinnebeelden,) naemelyck, om de selve te ghebruycken als eene Geestelycke Ladder, om daer door opte climmen tot Kennisse des Schepers, ende tot Bedenckinge van Hemelsche dinghen. De exempelen, die by ghebracht vworden, syn 1. Melck: vvat dat ons can leeren, leeft: Heb. 5. 15. ende 1. Pet. 2. 2. 2. Broot: Ioh. 6. 35. 3. Sout: Matth. 5. 13. 4. Boom, blom, vrucht, t' cruyt ende gras. Psal. 1. 3. Psal. 103. 15. 16. Esai. 40. 6. 7. 8. Matth. 3. 10. Item, 5. Saet, dat in die aerde vwort ghesmeten, ende ons leert verscheydene dinghen, e. g. de cracht van Gods Woort: Marc. 4. 8. Mildaedicheyt tot d'armen: Gal. 6. 9. ende het toont oock, vvat die gene sullen te verwachten hebben, die vvel ofte quaelyck hebben geleest. ibidem v. 4. 8. ende verskert ons van onse opstandinghe. 1. Cor. 15. 37. seqq. Alle dese ende vele meer Ghelyckenissen ghebruyckt, de Schriftuere van aerdsche dinghen ghenomen, om ons daer door tot t' verstaen van Hemelsche dinghen te trecken. Want vvy syn, als Kinderkens int verstandt van Goddelycke dinghen: Daerom oock de Heere met ons, ghelyck een Moeder met haer Kind, altemet stamert. Calvin. Uyt alle Schepselen Gods blyckt syne Goetheyt, Wysheyte ende Moghentheyte Rom. 1. 20. 21. Hy heeft se alle gemaect, om syn selfs vwillen, op dat hy daer uyt bekennt ende gheert soude vworden. Prouerb. 16. 4. Alle syn van hem ende door hem, ende vveder tot hem: ghelyck alle Waeteren ende Rivieren nemen haeren Oorspronck uyt de Zee, ende gieten hun vvederom in de Zee uyt.

De Heydenen hebben dit Boeck der Natueren, ende dese Ladder der Creaturen ghehad, ende syn daer door ghecomen ende gheclommen tot Kennisse haers Scheppers, ghenoeghsaem alleen om haer t' overtuyghen: Maer Christus alleen is de eenighe rechte Ladder, die Iacob in den droom verscheen. Leest van Jacobs Ladder. Genes. 28. 12. door de Welcke Christus is beteyckent ghevvest. Ioh. 1. 51. daerom hy sich de deure ende den Wegh noemt. Ioh. 10. 1. ende c. 14. 6. Dese Ladder Ia-

cofs raekte Hemel ende aerde: Soo Christus. Iohan. 3. 13. Want hy is
 vvaerachtich God ende Mensche, ende heeft versoent dat in den Hemel
 ende op aerden is, dat is, God met ons. Iesa. 9. 5. 6. Eph. 1. 10. Col. 1. 14.
 Door hem naederen wy tot den Vader, ende tot syne salichmaekende
 Kennisse. Ioh. 17. 25. 26. Ende sonder hem comt niemand tot den Va-
 der. Ioh. 14. v. 6. Iae ghelyck een oudt Leeraer seyt: De Deo sine Chri-
 sto cogitare horribile est. dat is, van God te gedencken sonder Chri-
 sto, is schrickelyck.

T'seffens en connen wy niet ghelanghen tot volcomene Kennisse
 ende Gheloove, maer by trappen alleynckskens opclimmende van deught
 tot deught. Psal. 84. So doende vercryghen wy eyndelycken d' onver-
 ganckelycke ende onverderflycke Croone.

3. Titelplaat van Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. [π1]r.

4. Embleem een uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. A2r.

Embl. 1.   DES ROOMSCHEN ARENTS.   3

I.
MEn fiet den Svvetschen Held met stercke krijgsmacht blincken Pfal. 46. 9. 10.
In Duytschlandt, en men hoort daer sijn Trompetten klincken: Isal. 68. 14.
De Snel gewiecte Faem, die blaest gansch overluyt,
Den Loff van desen Prins door al de Werelt uyt.

II.
Wat kan een Krijgf-man meer in sijn gemoet ontfteecken,
Om onversaegt te gaen sich aen sijn vyandt vvreecken?
Te loopen inden hoop, te kampen als een Heldt,
Dan even dit * geluydt, dat hem tot vechten stelt?

III.
Ick had ghenomen voor mijn dicht te laten rusten,
Daer meed ick mijnen geest vvel eer plach te verlusten;
Maer of 't my lust of niet, ick moet'er nu vveer aen,
't Geklanck van dit gerucht, dat maect my meed an't gaen:

IV.
En sliert my, 'k vveet niet hoe, vvat nieuvs in mijn ghedachten.
En even als de Son by Somer-tijdt de crachten,
Vernieuvt, vernieuvt mijn geest, de lust my heel verbindt.
De zeylen staen al vol; mijn Schuyt krijgt voor de vvindt.

A 2   Alle

* r'Gheluyt der Trompetten.

5. Embleem twee uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. A3r.

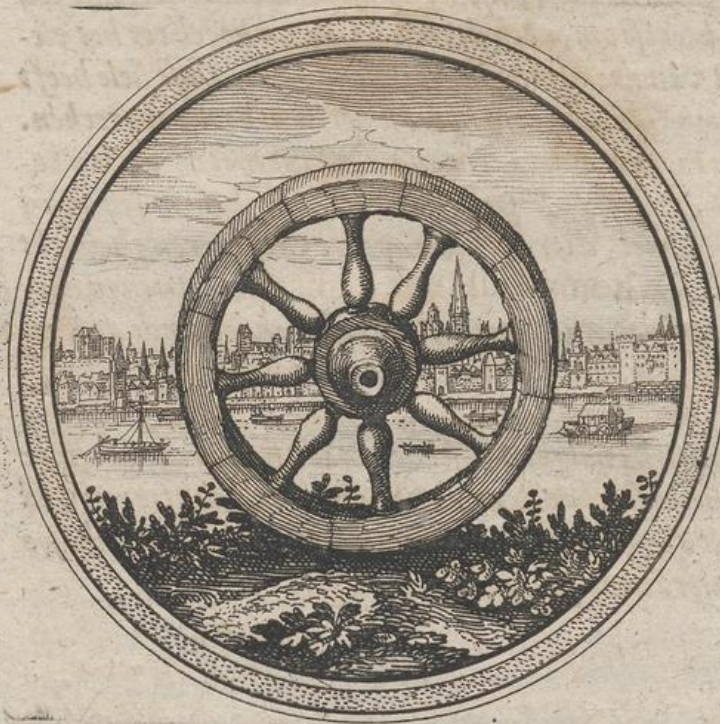

14

V.

Het wesen deser Werelt gaet voorby. 1. Cor. 7. 31.
De Werelt vergaet met alles datter in is. 1. Ioh. 2. 16. 17.

In wat Landt dat men oock verkeert,
Men fiet dat alles ommekeert.

1.

De Werlt, en watmer in of vinden can of wenschen,
Is als een Radt dat draeyt en staedigh ommegeet.

[a] Elck dinck heeft synen tydt. T' keert, op, end' ondergaet,
[b] Selfs Landen, Coninghen, end alle andre Menschen.

2.

Och onghestaedigh Mensch, betrouwt op niet met allen,
Dan op den Heer alleen: daer's gheen veranderingh.
Syt ghy ghelückigh hier, op t'hoochst in alle dingh?
Denckt t' Radt can keeren om, ghy condt te Lichter vallen.

Daer

I.

WAt vvonder is het oock? Hoe sou een Rijke dueren
Dat trotz en moedigh vvort tot alle sijn ghebueren?
Dat allesins ghevreeft vvil zyn, en met ghevvelt
En onrecht, alles roof, en vreemde W etten stelt?

De oorfaken
van s'Key-
fers val.
Syn vvreet-
heyt, en Ty-
rannie.

I I.

Hoe sou een Prins bestaen die niemand sonder schaeden
Geruust laet in het sijn, die noyt iste versaeden,
Die als een vvreden VVolf, alshy de Kudde vindt,
Vernielt, al 't geen hy niet door Hongers nood verslindt.

Reusne. Coron.
1. Flor. 23.

I I I.

Dus vvas 't met Ferdinandt, sijn vvroeten, vvoden, vvoulen
Door 't heele Duytsche-rijck, can noch sijn moet niet koelen.
Hy tast een yder aen, en elck al even straff,
Als Edom, als een VVof, hy veegt Reyn af, Reyn af.

Psal. 137. 7.

I V.

Hy vvil alleen geheel, en overal, gebieden,
En niet dan door 't verderf van Landen en van Lieden.
Syn aerd, een W olven-aerd, vvord eenigfins versacht,
Maer sijne noyt gestilt, misbruyct aldus sijn macht,

Maer wat

XXXIX.

HEere ghedenckt der Kinderen Edoms, die daer riefen: *Reyn af, reyn af, tot den Bodem*, Pſal. 137. 7.

Het Herte der Godtloofen is ombarmhertigh. Prov. 12. 10.

Wacht u van die in Schaepsleederen tot u comen, maer in vrendigh ſynt grypemde Wolven, aen haere Vruchten kentſe. Matth. 7. 15. 16.

De Wolffen maeckt gheen Onderscheyt;
Maer wat hy cryght ter nederleyt.

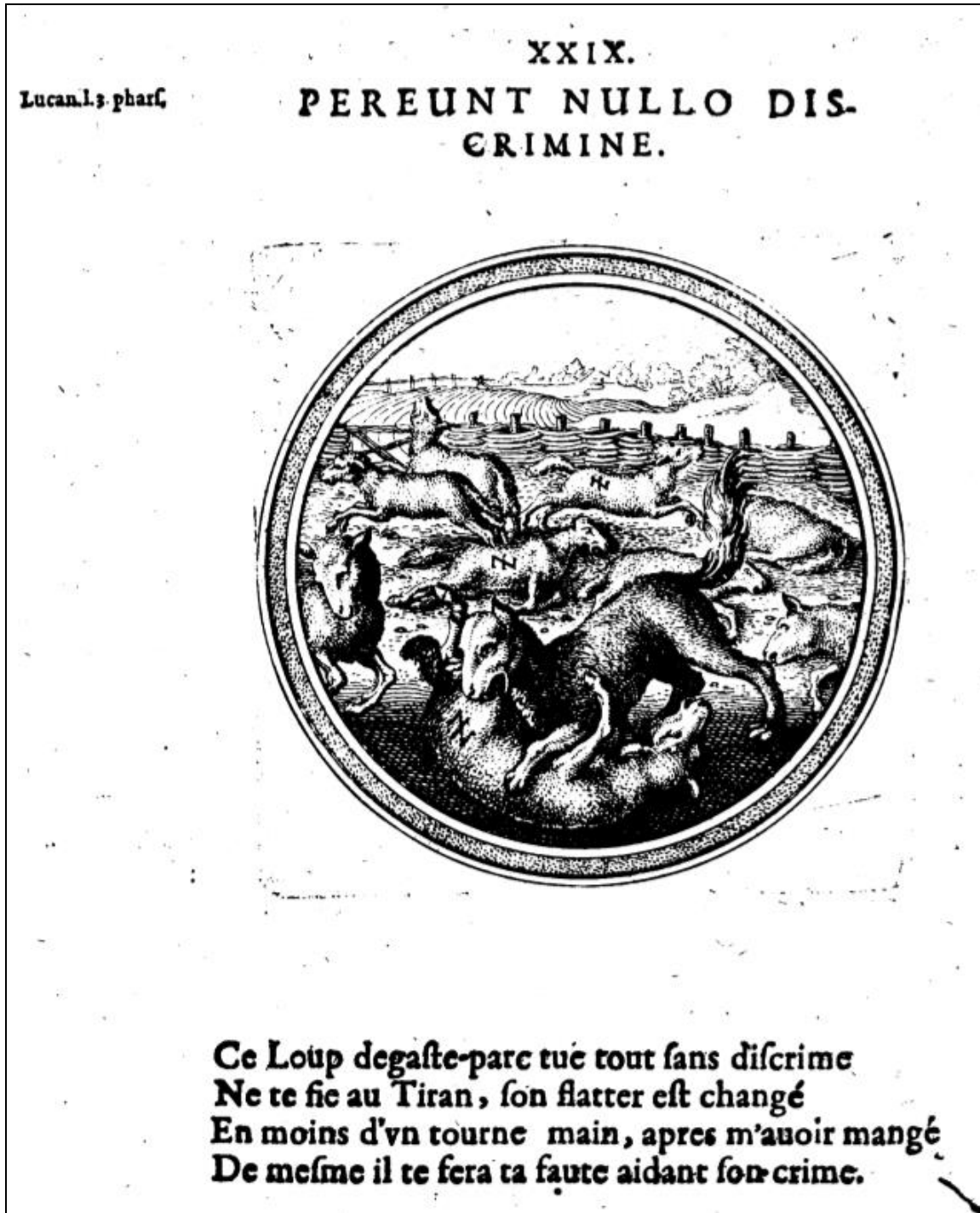

I.

De Wreedtheyt van den Wolff, en can men niet verſaeden,
Wanneer hy breeckt int' Perck, en daer de Cudde vindt,
Vernielt wat by ghebreck van Hongher niet verſlindt,
Van magh'er raecken niet gheheel, en ſonder ſchaeden.

U Vyandt

9. Embleem XXIX uit Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*. Afbeelding overgenomen uit Zingref 1619, fol. H1v.

10. Embleem drie uit Rollenhagens *Selectorum Emblematum*. Afbeelding overgenomen uit Rollenhagen 1613, fol. [E1]r.

I.

NEen; dit is't Middel niet om sich te doen beminnen,
Om van sijn onderdaen de herten te ghevinnen,
Door onrecht, en ghevvelt: neen 't is de soetigheyt,
Die hem, vvaer toe sijn Prins gebiedt, stracx henen leyt.

I I.

't Gebiedt gematicht duert, het ander moet vervallen:
Want dit heeft ons gemoet, dit is den aerdt van allen.
De Liefd' gaet boven Vrees: Den d'vvangh verbittert 't hert.
Die oyt gedvongen vvierdt, oock vvederspannigh vvert.

I I I.

Wat kond' * Amphion, en Orpheus, door hun snaren,
En aengenaem geluyd, het vvilt gediert vergaren,
En temmen; ja noch meer, soo meengen harden steen
Van self sich tot een muer doen leggen vast op een.

I V.

't Mach een verdichtsel zyn; maer 't leerd' nochtans de machten,
Wat tot 't gemeene best, dient best, voor stael en krachten
Gaet soet, vvant sachtigheyt die tempt den vvreesen beest.
Door vvreedheyd vvord getercht dat svvack is en bevrees't.

B

Doch

Dat de
vvreetheydt
het rechte
middel niet
is, om langh
te heerschen
a 1 Regu. 12.
4 7. 11.

b Strēge Hee-
ren heersche
niet langh.

Imperia mo-
derata durant.
Coron. 2.

Flor. 12.

Ama & im-
pera. Blando
vis latet im-
peris.

* Ceux cy desro-
bans l'ame par
l'oreille l'atta-
cherent à l'har-
monie de leur
luth, & l'agi-
terent en au-
tant de facont
qu'il plaisoit
à leur doigts
subtils de
mouvoir les
Cordes, x. y.

12. Embleem LI uit Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*. Afbeelding overgenomen uit Zingref 1619, fol. N3v.

LI.
**PERAGIT TRANQUILLA
POTESTAS.**

**La clemence d'un Roy conduit tout aisement
Le plus barbare peuple, & doucement le force,
Et mene ou bon luy semble; autrement par la force
Il n'en viendra jamais à son contentement.**

13. Embleem vijf uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. B2r.

Embl. 5. DES ROOMSCHEN ARENTS. II

I.
Ick keere vverderom: den Keyser vvas ghekoomen
 Tot op het alderhoogst: had alles inghenomen,
 Den Phaltz en Pomeran, en Meecklenborch, en meer
 Berooft van eyghen recht, berooft van eyghen Heer:

II.
 Elck erfgenaem verjaecht, en uyt'et sijn verdreven,
 Die mosten hier en daer in ballingschap gaen leven,
 Indien sulcx leven is: van veelen hadt hy't bloedt
 Ghesoopen, en daer mee verkoelt sijn heete moet.

III.
 Hy droompt nu anders niet, hy schijnt, en vast vervvachtet,
 Te vverden Groot-Monarch, daer naer soo langh getrachtet,
 Heeft 't Oostenrijcksche Huys; hy spreeckt, men noyt meer vont,
 Dan eene Son, die schijnt de heele Werelt ront.

IV.
 Een Ziel is al genoegh om't Lichaem te bestieren.
 Een Koningh voeght de Bye en alle andre Dieren,
 Een Werelt is tenauvv voor my, en mijn ghebiedt,
 Ick moet allom alleen, of Keyser zyn of niet.

Want

*'sKeyfers
 hoogmoed,
 trots en op
 gheblasen-
 heyd.*

*Bibe sangui-
 nem quem si-
 tiisti.
 Apocal. 17. 4.*

*Plus ultra.
 Vnus non suf-
 ficit orbis.
 Aut nihil,
 aut Caesar.*

B 2

14. Embleem zes uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. B3r.

I.

HY is 'et beyd gevveest: Die Keyser vvas te voeren,
Dienmaeckt de Heertot niet, die gaet gheheel verlooren.
Dick voorspoet en het glas, als't alder-helderst blinckt,
Dan berst het, dat'et voort aen hondert stucken klinckt.

II.

Den Schild-padt vvert ghevoert tot in de Wolcken heenen,
En dan van boven neer verplettert op de Steenen,
Te hoogher datse climpt, te svvaerder is de val.
De Blixem en de Windt het hooghtetreffen sal.

III.

Soo gaet het oock met u. Hoe zyt ghy, die m' in vvaerden
Alom voor Keyser hielt, gevallen op der Aerden,
Dus schielijck? ghy die dacht u Troon heel sonder marren
Te vesten inde Locht, ja boven inde Sterren.

IV.

't Is met den dryver uyt: de Roede siet men breecken,
Die * 't Volck alomme sloegh: Gods handt is uytghestecken,
En stroopt, en houvt nu af, en breeckt, en neder-velt
* Dien Boom, die onlanghs noch soo heerlijck vvas ghestelt.

Sijn Val daer
op gevolght.
*Dixit utrum-
que suit.*
Sannazarius
de Borgia.

*Fortuna vi-
treæ est, cum
maxime splen-
det fragitur.*
Sobreken de
Krayen de
Nootè oock,
die latende
nedervallen.

*Toluntur in
altum, ut
lap'su gravitate
ruant.*

*Obadia. 1. 4.
Iesai. 14. 4.
Apocal. 18.*

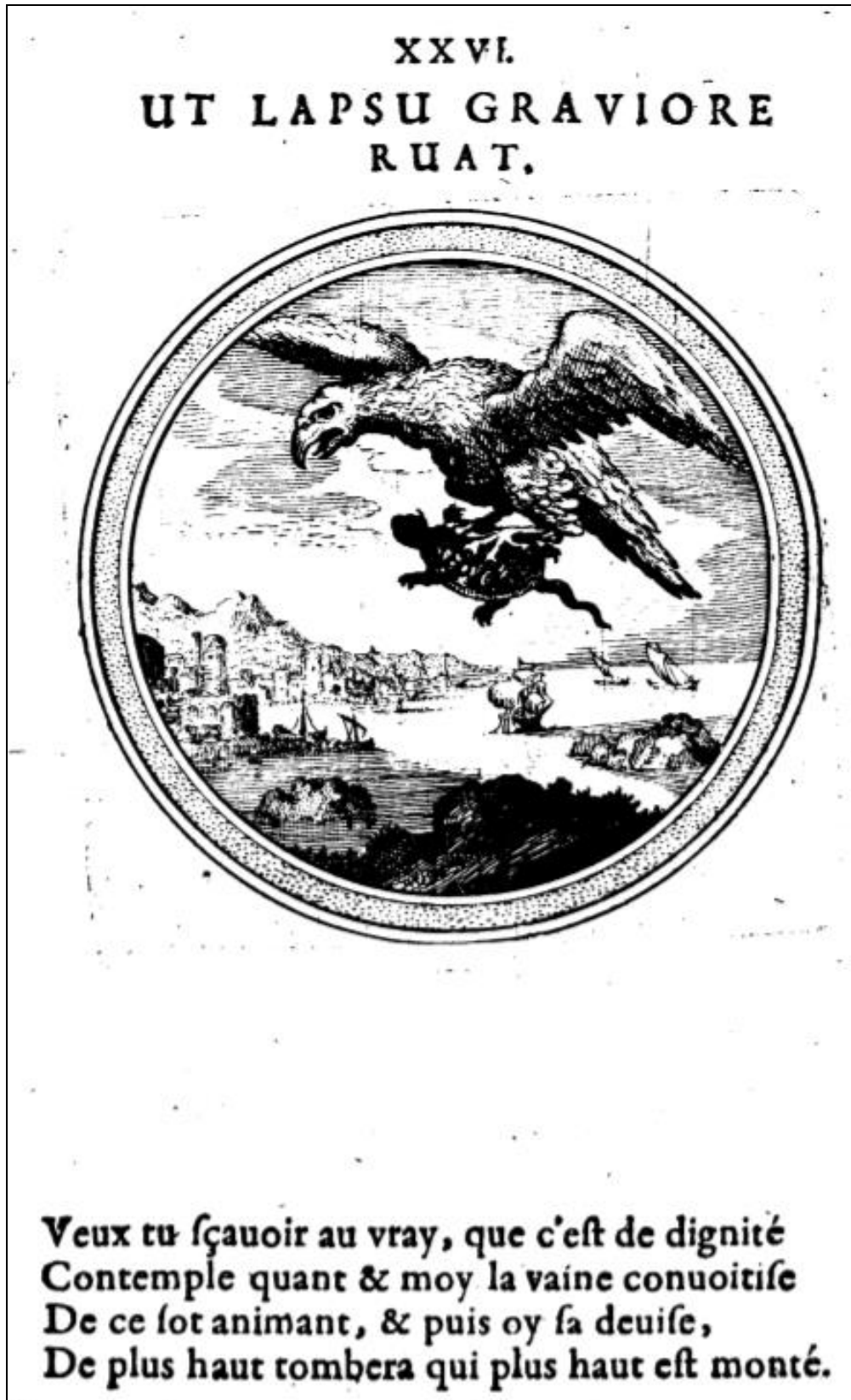
* 's Keyfers
kaers brant
in de pyp.
* Syn vonnis
staet ghe-
schreven.

Daniel. 4. 2.
Nu 9. 10. 11.

15. Embleem negentwintig uit Rollenhagens *Nucleus Emblematum Selectissimorum*. Afbeelding overgenomen uit Rollenhagen 1611, fol. [M1]r.

16. Embleem XXVI uit Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*. Afbeelding overgenomen uit Zingref 1619, fol. G2v.

17. Embleem VII uit Barbonius' *LVII Morale Sinne-Beelden*. Afbeelding overgenomen uit Barbonius 1641, fol. B1v.

18 MORALE
VII.
VT LAPSU GRAVIORE RUAT.
Op dat het met swaerder val ter neder storte.

De natuer-schryver Plinius schryft int thien-
de Boeck Cap. 3. Datter een sekere soor-
te van Arenden is/ dewelcke om de Schild-
padden (diese eten) te breken / ende aen stukken
te krijgen / die selvige heel hoog inde lucht / in
hare klautwen / opnemen / latende die dan bart
hoben neder vallen op de Steen-rotsen: Sule-
ken Arent wierp een Schild-padde op den ka-
len kop van den Poët Eschilus, die bezyest zijn-
de/ dooz de Prognosticatie dat de doot hem sou-
de aengedaen worden / dooz een Testudo, ver-
staende daer dooz een verwulfsel / ofte het bo-
venste dach/oft den hemel/van een Camer/ was
upt

I.

WAnt, na dat sijn gemoet in hoogh-moet vvas gereesen,
'tGeen hy aen anderen genoechsaem hadt bevvesen,
Is hy ghekomen tot de Palen van het Rijck
Des Svveedschen Koninghs, dien te slocken van ghelijck.

II.

Daer heeft hy hem ghedreyght; Ia 't is soo verr' ghekoomen,
Hier, an de Ooster-Zee, en daer vvat inghenoomen,
En Schantsen daer gheleyt; en daer hem geensins niet
Toe quam het minste recht, socht hy het vol ghebiet.

III.

Ghelijck een moedigh Leeuvv, hoe tam hy zy, met pyle,
Of met een bloodt rappier ghedreyght, ghetergt, een vvijle
Syn moedt sal houden in, en breecken; ja veracht
Syn Vyandt, om aen dien te toonen al sijn macht.

IV.

Maer vaert die Stouter voort, sijn tooren sal ontsteecken,
Door 't ilaen van synen staert; sich aen sijn Vyandt vvreecken;
Soo heeft dees dappren Heldt veel langhe oversien,
Veel middelen ghebruyckt in't schryven, en aenbiên.

Verhael van
desē val door
den Svveed.
Koningh.
d'oorsaken
die sijn Maj.
tot dese oor-
loghen heb-
ben genood-
saeckt.

*Vtin ego te ex-
tremum edans
post socios: est
Vox Cyclopiea
ad Vlysem,
Ferdinandica
ad Reg. Maj.
Suocia.*

*Renfn. in hor-
tulo politico.*

*Principum
est, tyrannus
vel republi-
cam opprimē-
tes vel perden-
tes, vi coercere
& opprimere.*

Omnia

I.

HY heeft sich langh bedocht: maer niet met al gevonnen;
Den Keyfer gingh vast voort in 't geen hy had begonnen.
Dies is met recht, op 't lest, * sijn gramschap aengebrandt,
En sprack daer op tot sich, en tot den Staet van 't landt:

I I.

Ghy siet dees Dwinge-land ons dreyght terstont te raken;
Voor-seecker 't gaet ons aen, vvanneer het brandend' blaken,
Wanneer 't gevelt van vuyr ons naesten huys verslint,
Wert dat niet haest gebluscht, het onse meê begint.

I I I.

De Baren die vvy sien met kracht de Zee uyt schuymen,
Die sullen, soo vvy die te stuyten nu versuymen,
In onse Steeden zyn, al eer men 't vwordt gevvaer;
Dies Mannen, * t gaet ons aen te vveeren dit gevaer.

I V.

Hy, die ghebroocken heeft de Wettelijcke banden,
Die sou oock onse Croon, de Croon van ons Erf-landen,
* Die onbevveeghelijk tot noch toe heeft gestaen,
Niet laten onbevveeght, noch ongheschonden gaen.

* Koninge
draegsaem-
heyt en lang-
moedigheyt.

* *Dii lanceas
pedes, ferreas
habēt manus.
Prover. 16. 14.
Principi et-
iam veram C.
religionem ad-
versus tiran-
nos defendere
debet.
Cor. 2. Flor. 3.*

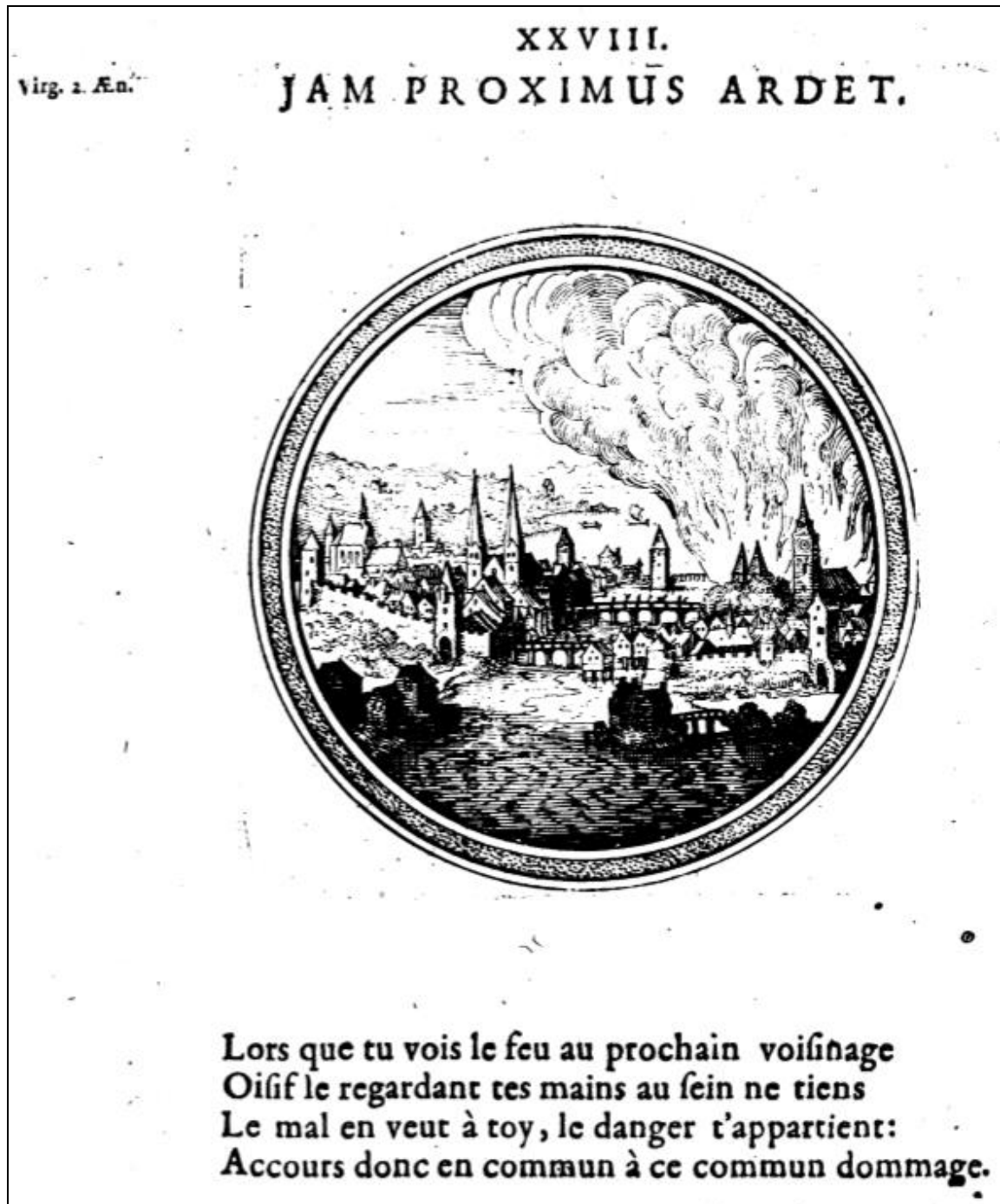
* *Iudic. 19. 30.
Nu bedenct
u daer over,
en geef raed,
en legt aen.*

* *Inmola tri-
umpho Symb.
Regii.*

C

Soo

20. Embleem XXVIII uit Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*. Afbeelding overgenomen uit Zingref 1619, fol. G4v.

XXIII.

Een iegelyck beproeve syns selfs Werck. Gal. 6. 4.
Want een iegelycks Werck sal openbaer werden. Want het sal
door t' Vier gheopenbaert werden. Ende hoedaenigh het werck is, sal
het Vier beproeven. 1. Cor. 3. 13. 14.

U eygen fonden bluft,
En houdt u voorts geruft.

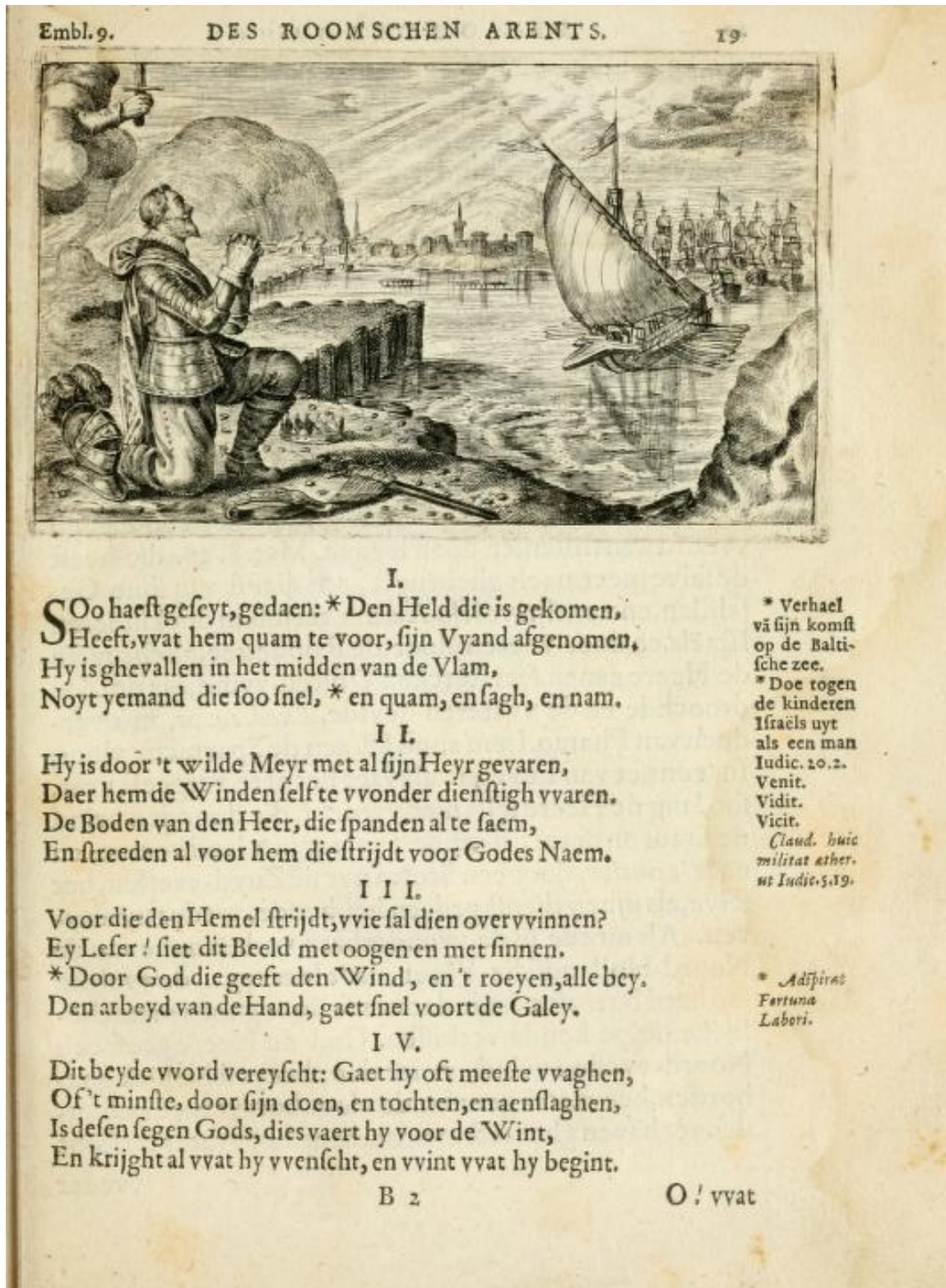
1.

[a] Wanneer dat ergens brandt, en yder op moet ruymen,
Dan siet men dat de liefd van elck syn self begint
Want die syn selven moeyt, men felden ymandt vindt,
Met t' huys van andre Lien, en t' syne sal verzuymen.

2.

De Sond' is als een vier. U siel is aenghefsten,
En in peryckel staet selfs van dien heltschen gloet,
Dies yder met syn self sigh meest bemoeyen moet,
En letten op syn siel, en bluffschen haer ghebreken.

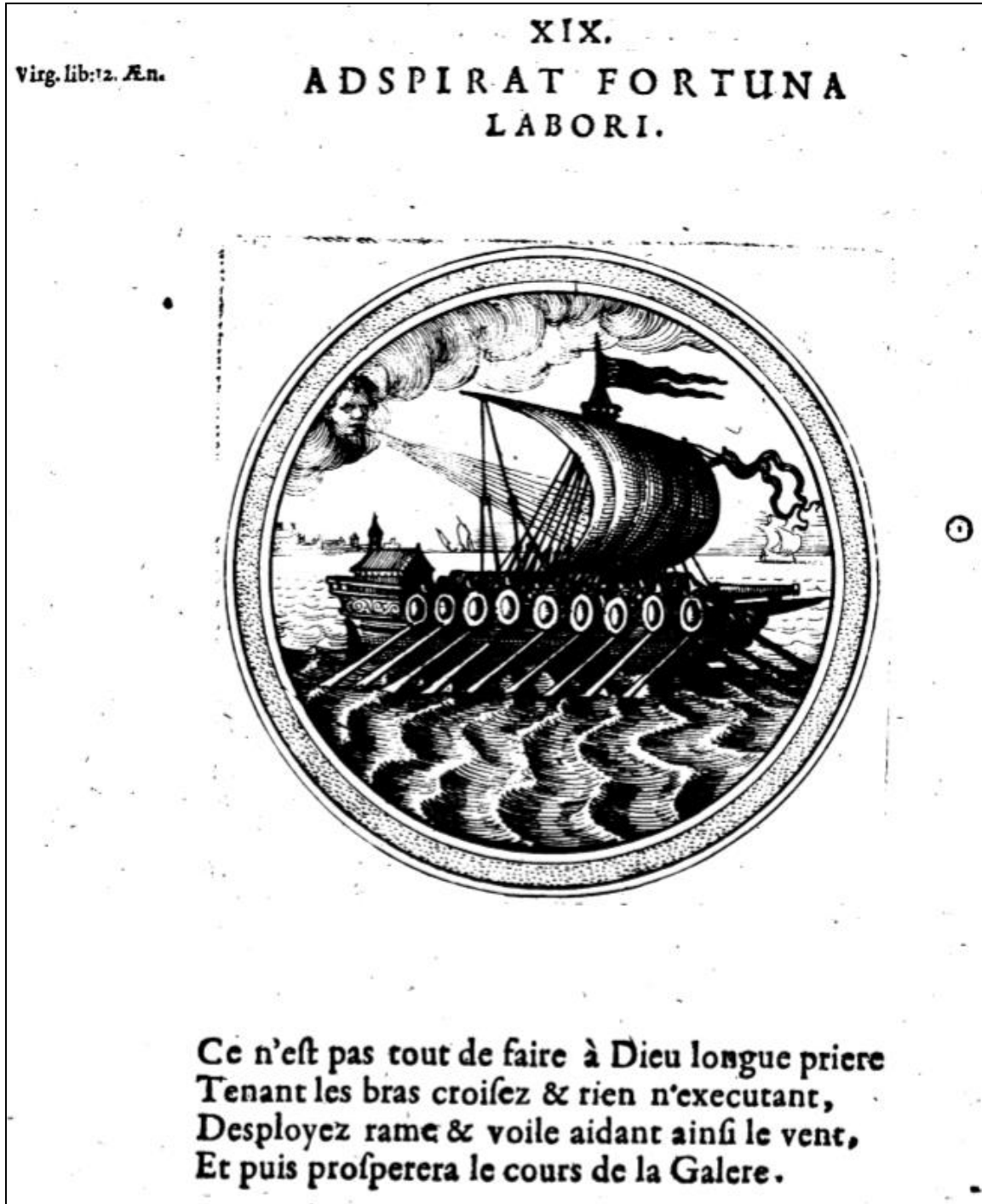
Siet

23. Embleem dertien uit Rollenhagens *Nucleus Emblematum Selectissimorum*. Afbeelding overgenomen uit Rollenhagen 1611, fol. [H1]r.

24. Embleem XIX uit Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*. Afbeelding overgenomen uit Zingref 1619, fol. E3v.

25. Embleem tien uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. B4r.

Embl. 10.   DES ROOMSCHEN ARENTS.   25

I.
O! Wat een groote saeck, daer 't Heyr te Velde trecket,
 Wanneer ghy mede trect; als ghy de Handt uytstrecket,
 Ghy vvonder stercke God: vvanneer dat ghy op staet
 Vw' Vyand als het Was, als Damp en Roock vergaet.

II.
 't Staet alles in uvve Hand, ghy kondt door hondert jagen,
 Noch hondert mael soo veel; ghy kondt door veele plagen,
 Ia duysent middelen uvv Vyanden verdoen;
 Beschamen hunnen Raedt, eer dat sy dat vermoên.

III.
 Geen Wijsheyt tegens u, noch geen Verstant kan gelden.
 De Paerden vverden vvel bereyd gebracht te Velde;
 Maer d'overvvinghe komt Heer van u gemeen.
 Niet ons, Niet ons, ô Heer! u sy de eer alleen.

IV.
 Met u den Koningh sal sijn Vyandt voort bedvvingen;
 Met u sal hyse slaen, en over mueren springen.
 Ghy zyt sijn God, sijn Hoorn, sijn Rot-steen en sijn Schilt;
 Hy strijdt in uvven Naem; dies hem voorts vvel doen vvilt.

*Belli dux bon-
 ni victoris non
 parum com-
 modat, Cor. 6,
 Flor. 6.*
 God moet
 de eere toe
 gheschreven
 vvorden zyn-
 de met hem
 ghevveest
 Rom. 8.
*Preces piae &
 div. potentia
 omnia in bellis
 efficiunt, Cor.
 9 Flor. 7.*
Psal. 68. 1.
Num. 10. 35.
Levit. 26. 8.
Prover 21. 11.
Psal. 115. 1.

Psal 18. 1.

Nuis,

26. Embleem XI uit Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*. Afbeelding overgenomen uit Zingref 1619, fol. C3v.

XXII.

U Woort is een Licht op mynen Weghe, ende een Lanterne myner Voeten. Psal. 119. 105.

Alle die door den Geest Gods gheleyt worden, syn Kinderen Godes. Rom. 8. 14. Wandelt naer den Geest. Psal. 5. 16.

1.

Voor t'volck van Israel Iehovah trock voor henen,
Int Landt, t'beloofde Land haer door d'woestyne bracht,
Door een pillaer van vier hy leyde se by nacht:
End' in een Wolck pillaer by dagh haer is verscheenen.

2.

Leydts lieden Moses was en Aaron met haer beyden,
Dus Godt ons heden noch, van binnen door syn Geest,
Die in de syne woont, en haer maect onbevreesst,
Stiert op de rechte baen, en doet se staedigh Leyden.

Van

Embl. 12.   DES ROOMSCHEN ARENTS.   31

The engraving depicts a man in classical-style clothing shaking a large tree. The tree's branches are laden with fruit, and several pieces of fruit are shown falling through the air. In the background, a landscape unfolds with a fortified hilltop, a small town, and a river. In the foreground, a helmet lies on the ground. The scene is rendered in a detailed, etched style.

I.
WAnneer dat yemandt gaet den Vygen-boom bevvegen,
De soete blaeuwve vrucht, der rijpe Vyghen plegen
Gheloft van haren tack, te vallen nedervvaerdt,
Om van een graghen mondt te vverden opgegaerdt.

II.
Soo vallen haestelijck veel Steeden en veel Landen,
Als rijpe Vyghen, in der Svveeden Konings handen:
Mit dat hy maer eens heeft gheschut: des Vyandts moet,
En Mueren door 't geschut, hy daetlijck vallen doet.

III.
Sijn inval, sijnen tocht, op dees' en ghene vvegen
Vermeerdert sijne macht: de Deucht en stalen Degen
Keert nimmer leedigh vveer; maer komt noch meer gelaen
Met eer en buyt, als hy daer henen vvas gegaen.

IV.
Gelyck de silvre Maen, met meerder Licht verschonet,
En Volder aenghesicht des avonds vveer verthonet.
Soo komt Gustavus oock, vvanneer hy vveder keert,
Komt hy, gelyck de Maen, met meerder glans vereert.

*Nahu. 3. 12.
Amos. 8. 2.
Apoc. 14. 18.*

*Luna redit
semper sed lu-
mine plenior
aucto,
Prada Rex vi-
do plenior hu-
ste redit
G. Rollenhagenii
Embl. 48.*

Hier

30. Embleem achtenveertig uit Rollenhagens *Selectorum Emblematum*. Afbeelding overgenomen uit Rollenhagen 1613, fol. [Q2]r.

I.

Hier voeld ick, my ontstelt, myn geest begon te dvyalen,
 Also ick my vermadt sijn Deuchden te verhalen,
 Te noemen yder Stadt, en yder bloedige Slagh
 Daer hy staegh boven, en sijn Vyand onder lagh.

II.

Ick vverd, 'k en vveet niet hoe, in't dichten opgehouden,
 Myn Pen vverd hier gestut die billick vloeyen souden
 In sulck een saeck als dit: ick svveeg schier met gevveld
 Tot dat ick had verstaen, de dood van desen Held.

III.

Moet ick dan, laes! ick moet met tranen hier vertellen
 Een dood, die totter dood, een yder sou ontsteliën.
 Is dit 'et ongeval, is dit dien droeven slagh
 Daer my de ziel van sloegh! die my op't Herte lagh?

IV.

't Heeft onsen God behaegt, dies moet 'et ons behagen.
 Nu roept ons vverderom tot treuren en tot klagen
 De dood van desen Held, die midden in't geluck
 En sterft, en eeuvvigh leeft; maer laet ons inden druck.

E

Verhael van
 's Koninghs
 dood, geble-
 ven in sijn
 meeste voort-
 spoed, in No-
 vemb. 1632.
 dese is Ghe-
 luckigh voor
 hem.

*Optimum
 tunc mori cum
 maxime iuvat
 vivere. Seneca.*
 Dese Dood
 is droevig
 voor Duyts-
 land.

Nu

32. Embleem eenendertig uit Rollenhagens *Selectorum Emblematum*. Afbeelding overgenomen uit Rollenhagen 1613, fol. [M1]r.

33. Embleem twintig uit Rollenhagens *Selectorum Emblematum*. Afbeelding overgenomen uit Rollenhagen 1613, fol. [12]r.

35. Embleem vijftien uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. F1r.

I.

GHy bergen daer rondom, noyt moet op uw Land, den w en 2 Samu. 1. 27.
 Meer reeg'nen, noch den dauw u vruchten onderhouwen;
 Want daer is onsen Helt gevallen in den Strydt;
 Hoe zyn daer over Gath, en Askalon verblydt.

I I.

Hoe licht daer Weenen om? Nu durft gansch Brabant vieren,
 En tot'er Afgodts eer opwerpen de banieren; Judic. 16. 23.
 Als of dees gantsche saeck hingh aen de dood van een,
 Van een die sterflijck was. Neen Vyandinne, Neen. Daniel. 5.

I I I.

Verblyd u niet te seer, u vieren en verheughen
 Dat sou in korten tydt, (Godt geveet,) wesen meughen,
 Gelyck een Doornen vuyr dat luy geknetter maect;
 Maer als 't w at heeft gekraect, seer snelten eynde raect. Triumphus ante victoriã.

I V.

Of als een misgeboort' ontydelijck gekomen,
 Die haest daer henen valt: of als de vroege blomen;
 Die 't hooft wel steecken op met d'eerste Sonne schijn,
 Maer door de bittre koud wel haest vernieticht zijn. Ecclef. 7. 6.
 Daniel. 5.
 Psal. 58. 2.
 9. 10.

F

Al is

I.

AL is den Koning dood, de Heer is noch in 't leven,
 Ons Hoop is niet te min: God is met onsgebleven:
 Die is ons hulp alleen, hem geven wy de eer,
 Van 'sKonings leste daed, en soo veel andre meer.

Troost van
 Gods kercke
 in dit ver-
 lies.

II.

God heeft door hem ghe wroght : dees hand, die sonder roeren,
 Daergantsch onmachtigh leyt, heeft wapens konnen voeren;
 Dat stof, dat ghy daer siet, heeft *Ferdinandi* macht
 Ghedempt, ja heel tot stof, en schier tot niet gebracht,

*Hoc restat ex
 victoria Bo-
 reali*

*Psál. 118. 23.
 Mira canam,
 sicut occubuit
 nox nulla se-
 cuta est.*

III.

Dees Worm die heeft verschriekt al Oostenrijcx Tyrannen:
 Bemerct, vviens vverck vvas dit? geen sterffelijcke mannen;
 Maer 't vvas *Iehovahs* daet, die kan, en sal oock weer
 Vervvecken, in de plaets van dees, een andren Heer.

*Vno auxilijs
 non deficit
 alter, &c.*

Gods arm is
 niet verkort.
Esa: 59. 1.

IV.

De Vogel van de Son, de Phœnix, out van jaren,
 Door 't vuyr sijn leven laet, om 't leven te bevaren:
 Want uyt sijn doode asch stracx vveer een nieuwe spruyt,
 Dit troost ons: vvant Gods macht, siet, die is nimmer uyt.

*1 Samu: 2. 6.
 Regnum ut
 floreat divini-
 tus ipsi dantur
 viri Heroici.*

F 3

Dus recht *Cor. 1. Flor. 15.*

Embl. 17°   DES ROOMSCHEN ARENTS.   49

I.

DVs recht sich vveder op de droeve Kerck des Heeren,
Nu sal ick, tot besluyt, vveêr tot den Koningh keeren:
Alis sijn Lichaem dood, sijn Name, door de Deucht,
Leeft eeuuvich hier op aerd, sijn Ziel in's Hemels vreucht.

I I.

Wie soude dese Deucht niet loven, lieven, pryfen?
Gods vreesse boven al, onnodigh te bevvyfen.
Dit heeft dien grooten Held bevvesen in dien slach,
Doe hy het Sacsche volck al aen het vluchten sach.

I I I.

Oock ^{daer} en overal : sijn Vyanden getuyghen,
Dat het groot vvoordeel vvas sich onder hem te buyghen,
Te vallen, om verlost te vverden, in sijn hand,
Van's Keyfers tyranny bekend heel 't Duytsche land.

I V.

Elck land kreech doe sijn Heer, elck Heer sijn eygen landen,
En vvie sich vwilligh boogh, of sijn ghevreesde handen
Quam kussen, daer vviert volck en land en al verschoont,
Soo dat hy sich gestaegh heeft als een Leuvv bethoont.

Kort verhael
van eenighe
deuchden
des Konings
rakende:
1 Sijn ziele.
2 sijn Li-
chaem.

In d'eerste
Leipsiger
Slach.

In sijn 'leste
Slach voor
Leipsich.

G   Syn

38. Embleem XVI uit Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*. Afbeelding overgenomen uit Zingref 1619, fol. D4v.

39. Embleem achtien uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. G3r.

Embl. 18. DES ROOMSCHEN ARENTS. 53

I.
Sijn Lichaem gingh in schoont' veel anderen ^{te} ~~te~~ ^{booven,}
 W^{as} ^o ^g ^a ^u ^v ^e ^r ^e ^t, ^a ^d ⁱ ^a ⁱ ^o ^r ^a ^t ^a ^h ^e ^l ^{te} ^l ^o ^o ^v ^e ⁿ?
 Soo heeft hy't oock verdient door schoonheyt, maer *sijn* geest
 Verklaerde als een Licht dit Lichaem aldermeest.

I I.
 Hier vvas't, al hier het vvas daer alle Deuchden vvoonden,
 Die haer door 's Lichaems leën als vwapenen vertoonden:
 Rechtvaerdich, Matigh, vol van Moed en Stadigheyt,
 Voorfichtigh, en vvat meer, 't is noch maer niet geseyt.

I I I.
 Ey Leser! doet soo veel en vviltse self af-meeten,
 Indien het moghelyck is, die al te konnen vveeten.
 Myn dicht is een Tapyt, vvel kostelijck bereyt,
 Maer dat hier toegerolt en op ghevouven leyt.

I V.
 Myn Dicht sal zijn een Gloob', of kaerte die voor d'ooghen
 De gantsche vveerelt poogt in't kleyn ute vertoghen;
 Of even als een glas daer 't oogh vry ver door siet,
 Vervvondringh stut de Pen, my Rijm kan verder niet.

I Sam: 10. 24.
 I Sam: 14. 25.
 2 Sam: 21. 18.

*Non mihi s
 lingua cantum
 fuit.*

Wat

G 3

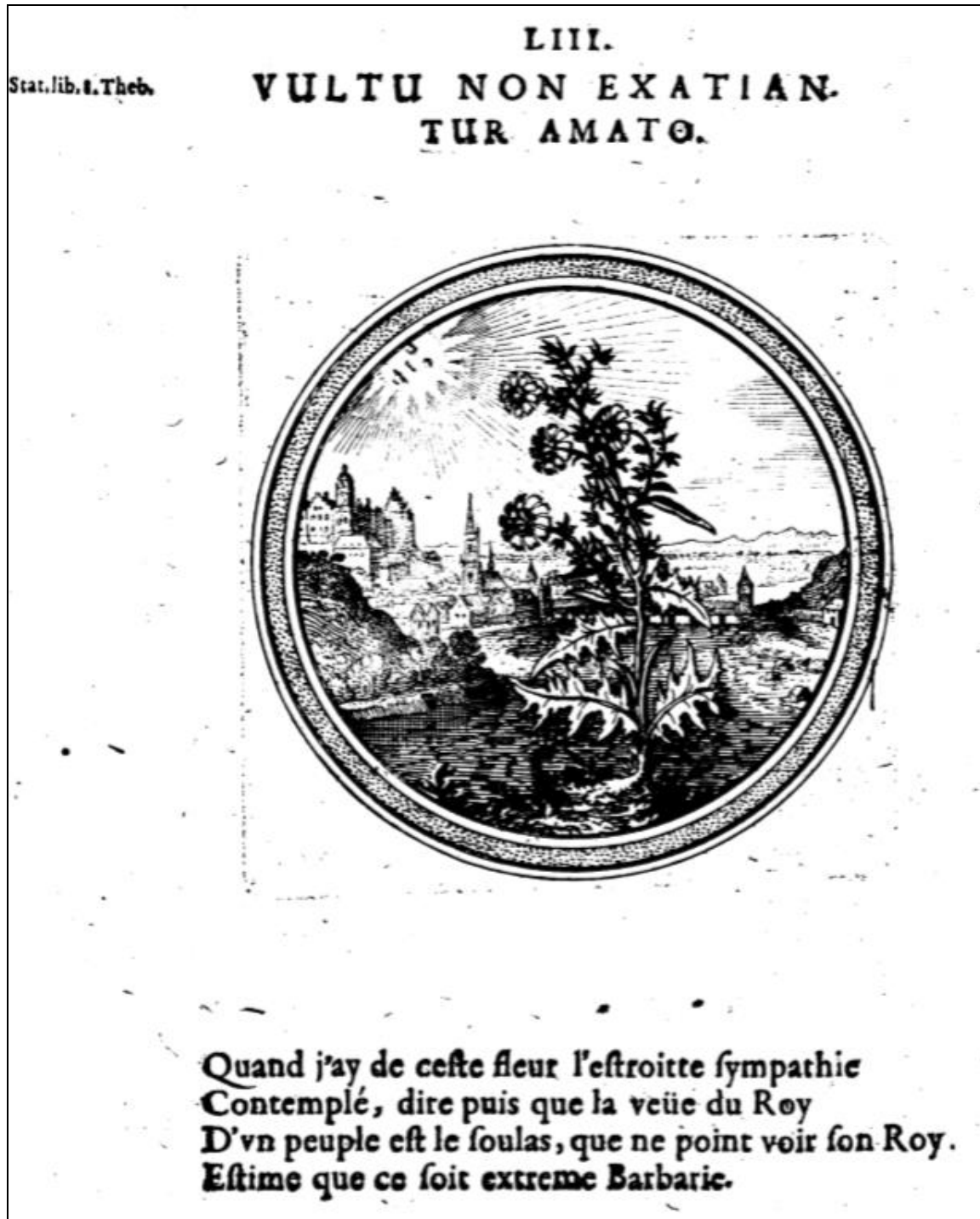

41. Embleem eenenvijftig uit Rollenhagens *Selectorum Emblematum*. Afbeelding overgenomen uit Rollenhagen 1613, fol. [R1]r.

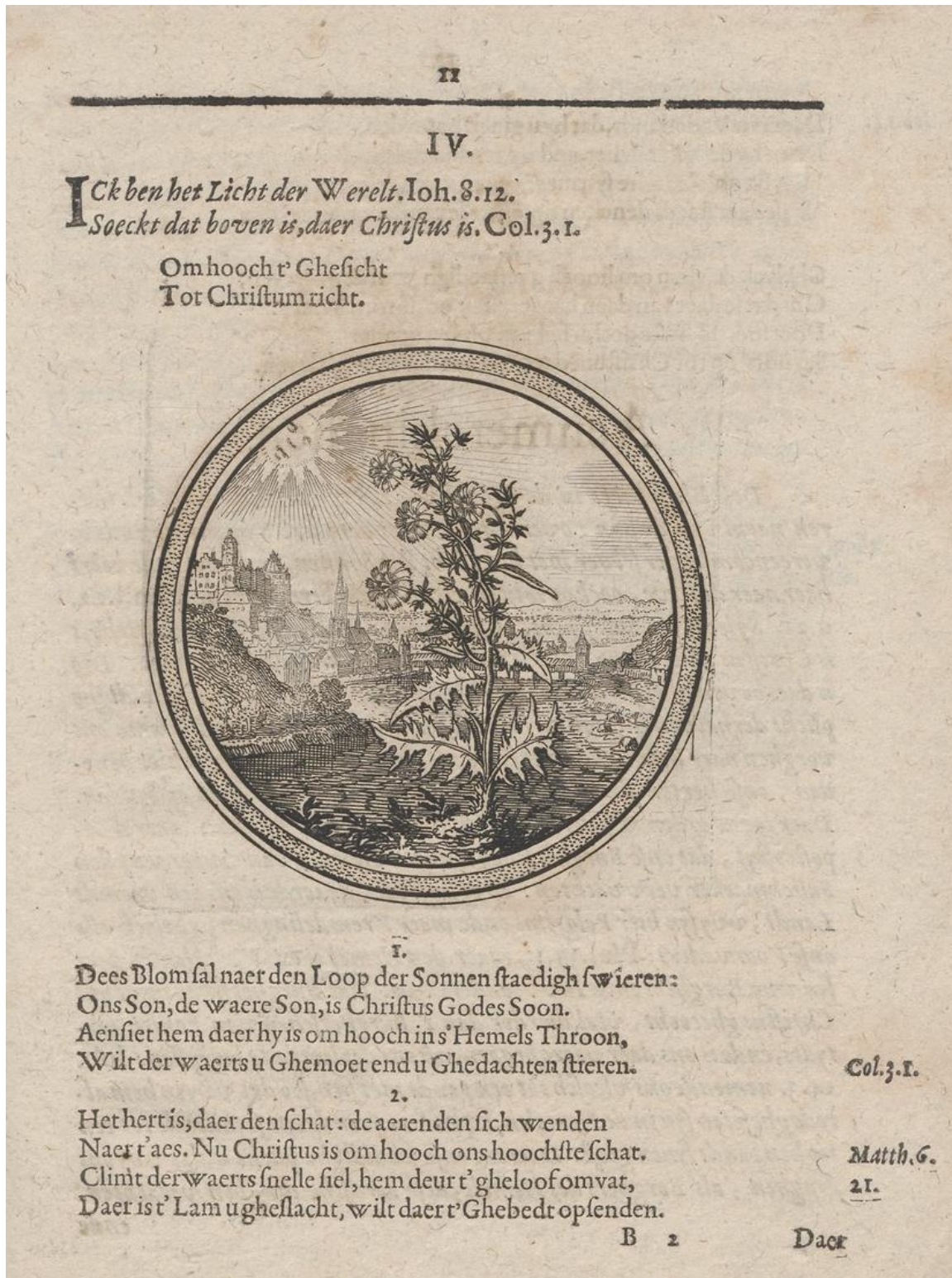

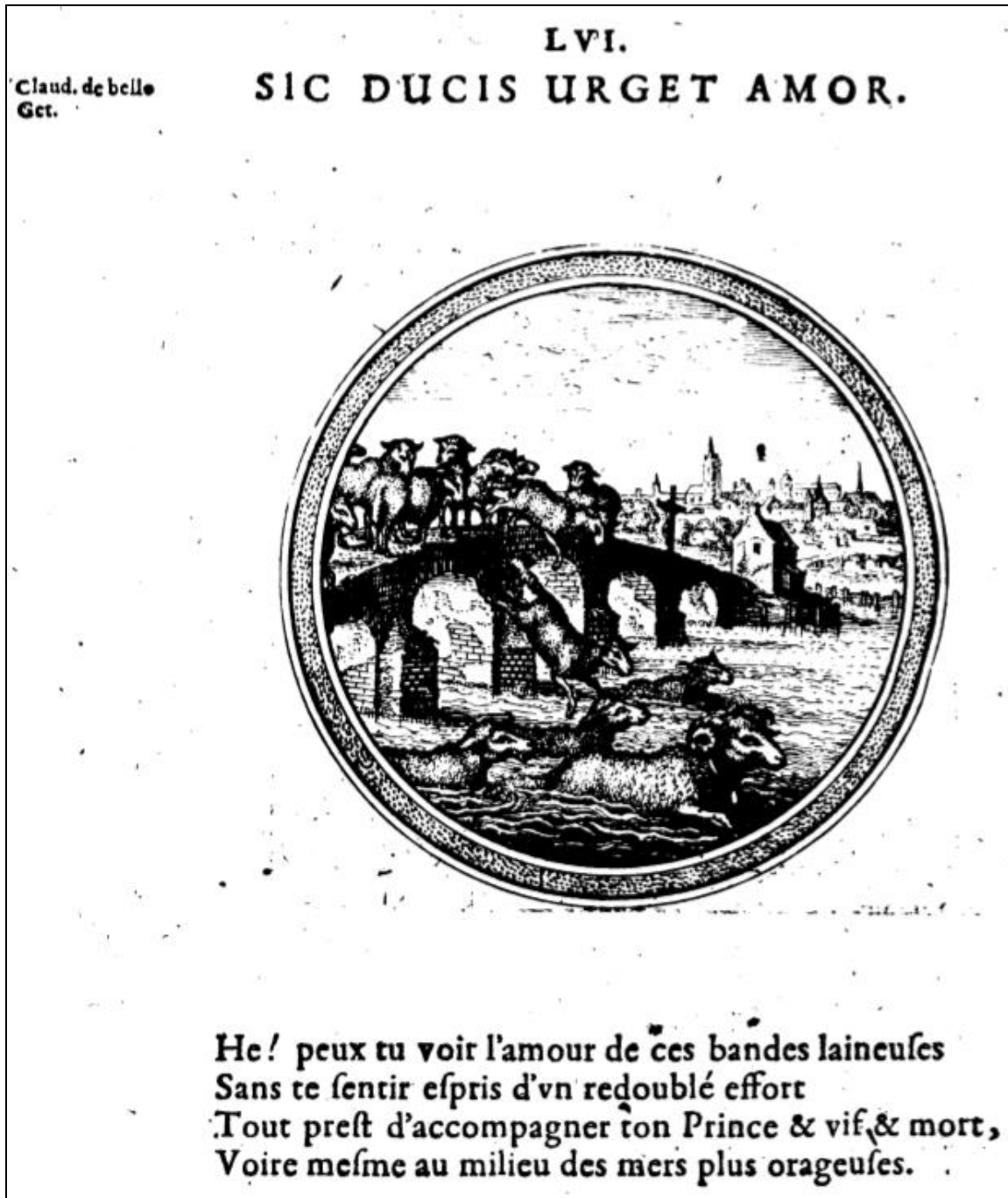
42. Embleem LIII uit Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*. Afbeelding overgenomen uit Zingref 1619, fol. O1v.

43. Embleem IV uit Hulsius' *Emblemata Sacra*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1631, fol. B2r.

44. Embleem LVI uit Zingrefs *Emblematum Ethico-Policorum Centuria*. Afbeelding overgenomen uit Zingref 1619, fol. O4v.

XXXVI.

EN volght de Menichte niet ten quaeden. Exod. 23. 2.
Ghy wandelder in voortyden in de Sonden en Misdaeden, naer
den Loop deser Werelt. Ephes. 2. 2.

Die op den meesten hoop vvil staen,
Sal met den meesten hoop vergaen.

Men vindt veel menschen domm, die sonder t' onderscheyden,
Het goede van het quaet, geduerigh volghen naer,
De menichte van t' volck, daer naer sy voeghen haer,
S'en letten niet daer op, waer dat s'hun henen leyden.

R 2

De

I.

DE Liefde van het Volck, die can een Prins bevaren
Van Duyfenderley schrick, voor anxsten, en ghevaren:
Dit is de belte wacht, en 't seeckerste bolwerck,
Dat hem in al sijn doen, naest God, can maecken sterck.

Vvat faecke
van gewich-
te 't is dat
een Prins
van sijn on-
derdanē be-
mind svort.

I I.

De Liefde stercker is dan selfs de doodt can wesen,
't Was dese die hem dee schier gantsch geen onheyl vresen:
In 't midden daer het swaerd en Stale-wapen blonck,
In 't midden daer Geschut, Trompet en Trom'len klonck.

I I I.

Daer sach m' hem onverfaeght en sonder schrick in 't midden.
Men hoord' al het Volck om sijn langh leven bidden.
Elck riep daer, Goede God den Koningh doch behoedt;
Elck diend' hem even graegh met moed, met goed en Bloedt.

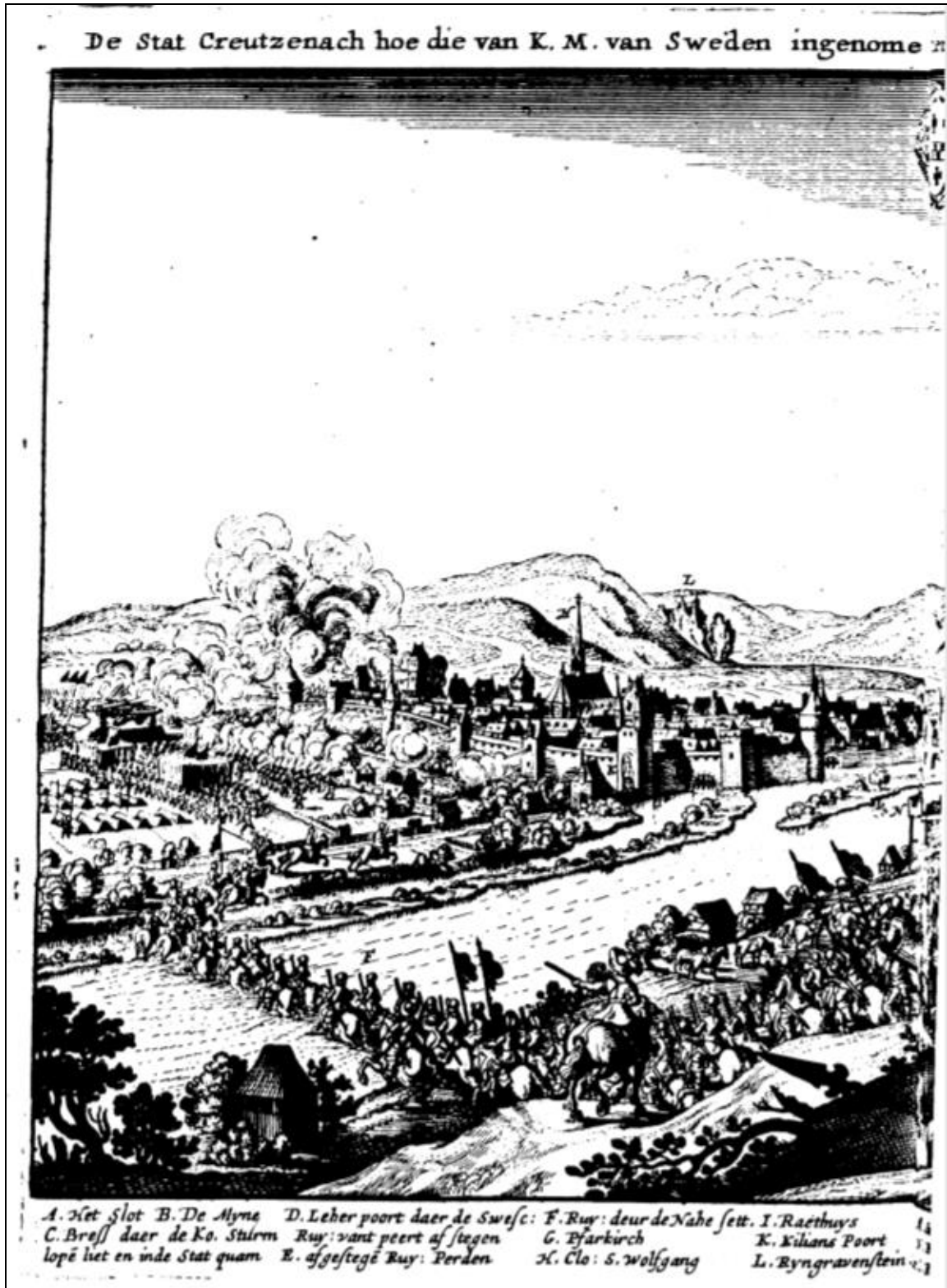
I V.

Die d'onderdanen dus met liefde trou beminnen
Can menichmael door schrick sijn Vyanden verwinnen;
Soo dat, in plaets van Spiets, geschut, musquet of swaerd
't Gheruchte van sijn Naem die maecken can verwaerd.

H 3

En

47. 'De Stat Creutzenach hoe die van K. M. van Sweden ingenome wiert'. Gravure toegeschreven aan Matthäus Merian de Oude. Als dubbelgevouwen blad ingevoegd in Abelin e.a. 1642 tussen blz. 26 en 31.

wiert

M. Swartz Clo: P. Palz hoff
N. Butterfals
Slot O. Ridesheimer Poort

48. Embleem eenentwintig uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. 11r.

Embl. 21. DES ROOMSCHEN ARENTS. 65

I.

EN dat'et even soo sal voort aengaen, vvy Hoopen ;
 Maer vvat vveet ghy, of ick, hoe 't eynde aff sal loopen.
 Ghedenct maer eens aen Praag hoe 't daer verandert is ;
 En aen des Konings doot: Och 't gaet geheel onvvis.

I I.

De faecken van den krijgh; ja van ons gantsche leven,
 Die vallen alshet Lot, nu even, dan oneven,
 Nu vvinst, en dan verlies, nu minder, en dan meer:
 Men siet soo menigh vvorp, soo menigh and're keer.

I I I.

Voor u en mijn verstant dit recht te vwillen vveten ;
 Of van den Duytschen krijgh den uytgangh af te meten,
 Dat vvaer vermetenheyt: de kans vliegt als een Bal:
 Wie vveet hoe dat dit Spel noch keren kan, en sal.

I V.

Edoch vvy zijn getroost: vvie sach dat oyt vervvonnen
 Een saeck vverd die met God den Heer selfs vvas begonnen?
 Ia Godes eyghen saeck: Neen, selden ymand sach,
 Dat Gods saeck onder, en de quade boven, lach.

I

Al is de uyt-
 komt van
 den oorlogh
 onvvis ; soo
 leyt doch ge-
 meenelijck
 de goede
 saecke bovē.
 Ofte inbreng-
 inge tegens
 dese vastigh-
 heyt, van ho-
 pe van d'on-
 seckerheyt
 des oorlogs.

't Harnas is
 noch niet af
 gheleyt.
 1 Reg. 20 12.
 God sal de
 goede saeck
 vorder se-
 genen, oock
 nae de doot
 des Konings,
 soo vvy hem
 betrouven
 en aenroep-
 pen.

Het

49. Embleem XX uit Zingrefs *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*. Afbeelding overgenomen uit Zingref 1619, fol. E4v.

50. Embleem tweeëntwintig uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. 13r.

Embl. 22. DES ROOMSCHEN ARENTS. 69

I.
HEt valle soo het vvil : vv hebben dit betrouvven,
 Dat aende goede saeck de Heer sijn Hand sal houvvven;
 Sijn eyghen, soo geseyt, dees Hand van onsen Godt,
 Die stiert, endie beleydt dit eens gevvorpen Lodt.

Prov. 16.33.

II.
 Dees maeft des Konings volck, oock na sijn dood, voorspoedigh,
 Dees is 't die ons bevveeght te blyven even moedigh:
 Want d'overvvinningh is 't die tot de billickheyt,
 Meeft altydt vverd van God ghevoeght en toegheleyt.

De gode saecke is als oly die altoos boven drijft.

III.
 Hy, die rechtvaerdigh is, sou die het onrecht stercken
 En niet op ons gheroep, en 't recht ghestadigh mercken:
 Ia op de goede saeck? met d'armen opghespreydt,
 Ontfanght hy ons, en is ghestaegh tot hulp bereydt.

IV.
 Ghy die een Heylandt zijt der geen die op u stellen
 Hun hoop: een Vyand van die uvv ghemeynthe quellen:
 Bevvijs aen al het volck, door d'uytkomst van 't gevecht,
 Des Vyands onghelijck, en uvves Konings Recht,

Psal. 17. 1.
 Psal. 26. 1.
 Psal. 4. 2.
 1. Samu: 4. 2.
 Acto: 9.
 Psal. 68. 1. 8.

III 3 En ghy

51. Embleem drieëntwintig uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. K1r.

Embl. 23. DES ROOMSCHEN ARENTS. 73

I.
ENghy die langhen tydt bedruet hebt moeten fuchten,
 En deerlijck hier en daer, en gints, en hervvaerts vluchten;
 Schept eenen goeden moet, ey komt, u hert ontsluit,
 En vverpt van Goede Hoop den vasten Ancker uyt.

I I.
 Den Schipper, als't in zee hart stormt, vvacht beter vveder,
 Krycht metter tydt goe ty, de vvinden legghen needer.
 Den Landman moet niet min vvervachten met gheduldt
 Naer Son en Regen, tot dat hy sijn schueren vuldt.

I I I.
 Een Wachter die in vorst en regen lange nachten
 Moet staen op sijne Wacht, sal met verlangen Wachten,
 Naer't blye Morgen-root, vvant naer dit helder Licht
 Des Hemels, hy, om hooch, dick vvijls slaet sijn gesicht,

I V.
 Stiert oock *het oogh om hoogh*, en bid dat God den Heere
 Eens na soo'n droeve nacht sijn aenschyn tot ons keere,
 En altoos lichten laet, en laet ons Dachen Nacht
 Sions behoudenis bevaren in't ghedacht.

K **Ey**

Aensprake tot Gods kercke en volck, en vermaninge om goedē moet te scheppen. 2 Samuel. 10. 12.
 Jacob. 5. 7.
 Psal. 150.
 Psal. 137.

52. Embleem vierentwintig uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. K3r.

I.

EY bid doch t'famen dus : Heer onse God, ghy grooten
 God, die ons had verstrooyt, en over al verstootten,
 En op onstoornich vvaert, vertroost ons vveer, ey kom,
 De Breuck van uyve Kerck verbind en heelt vveerom.

Vermaninge
 tot Gebeden
 en besuyt
 met een ge-
 bed ghenom-
 men uyt den
 60. Psal.

II.

Ghy hebt een hert gelaet aen ons, u volck, bevvesen,
 Om onse Droncken-schap, en ander God-loos vvesen;
 Hebt ghy ons soo een dranck geschonken, door vviens kracht,
 Wy zijn tot tuymelen en struyckelen gebracht.

Num. 20.9.
 Ps. 74. 7.8.9.

III.

Nu hebt ghy vvederom een teycken ons ghegheven,
 Door uyven Koningh, (Heer,) dat doet ons vveder leven;
 Een teycken meer alseen : Wy gronden ons daer op,
 En bidden dat ghy voorts verbreken wilt den kop

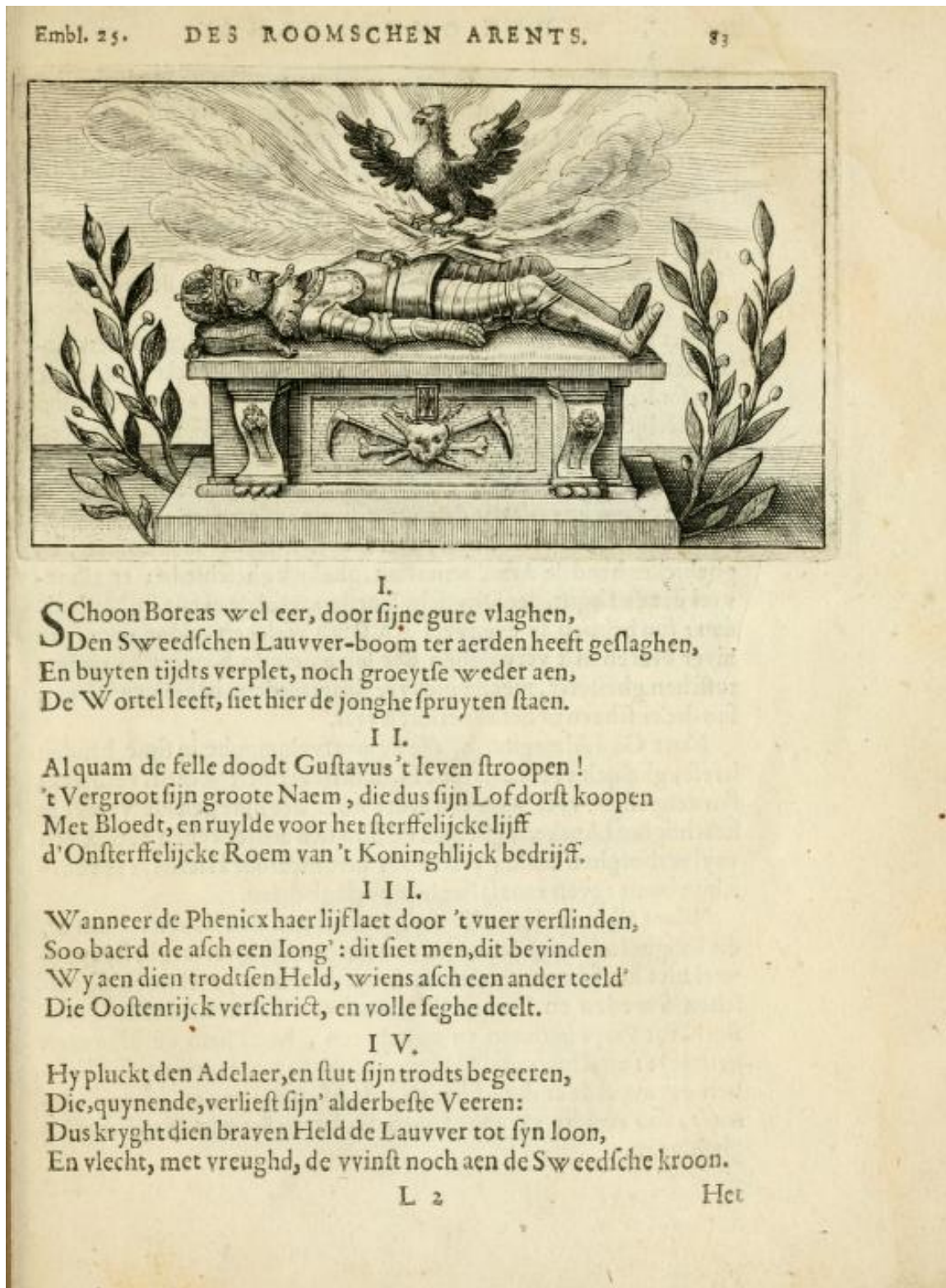
IV.

Van't seven-hoofdigh beest, en al die't beest aenhatghen,
 Soo sullen wy, *Niet ons, Niet ons, Maer u,* Lof-sanghen;
 Van eer, en Prys, en Roem, in alle eeuwigheyt,
 Met mondt, uyt's Herten grondt, te singhen zyn bereyd.

Psal. 115.

K 3

53. Embleem vijfentwintig uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. L2r.

54. Embleem zeventwintig uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. L4r.

55. Embleem achtentwintig uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. M1r.

Embl. 28.

DES ROOMSCHEN ARENTS.

89

I.

DE Wijn-ruyt spreyt haer kruyn heel vvyd, en schielijck, open,
En vvaft in vveelden op : soo vaerdigh voort gelopen;
Tot een vol-komen Stam? met vwapens toegheruyst,
Wiens silv're vveer-schyn staegh de groene Lauvver kufft.

II.

De Lely, met de geur van Wijn-ruyt, maeft de mannen
Svvaer-hoofdigh, als haer kracht tefamen vvorde ghespannen,
't Is vvonder hoe dit kruyd nu met de Lely speeld,
En soo vereenight vvaft, als van Natuer gheteeld.

III.

Dit Sinne-beeld dat schynt ons vvonderen te segghen;
Men fiet'er onder een verscheyden vwapens legghen.
't Is 't Duytsch en Franse rijk, door Gods gerechte Hand
Ghebonden, in 't verbond, met d'eendrachts vaste band'.

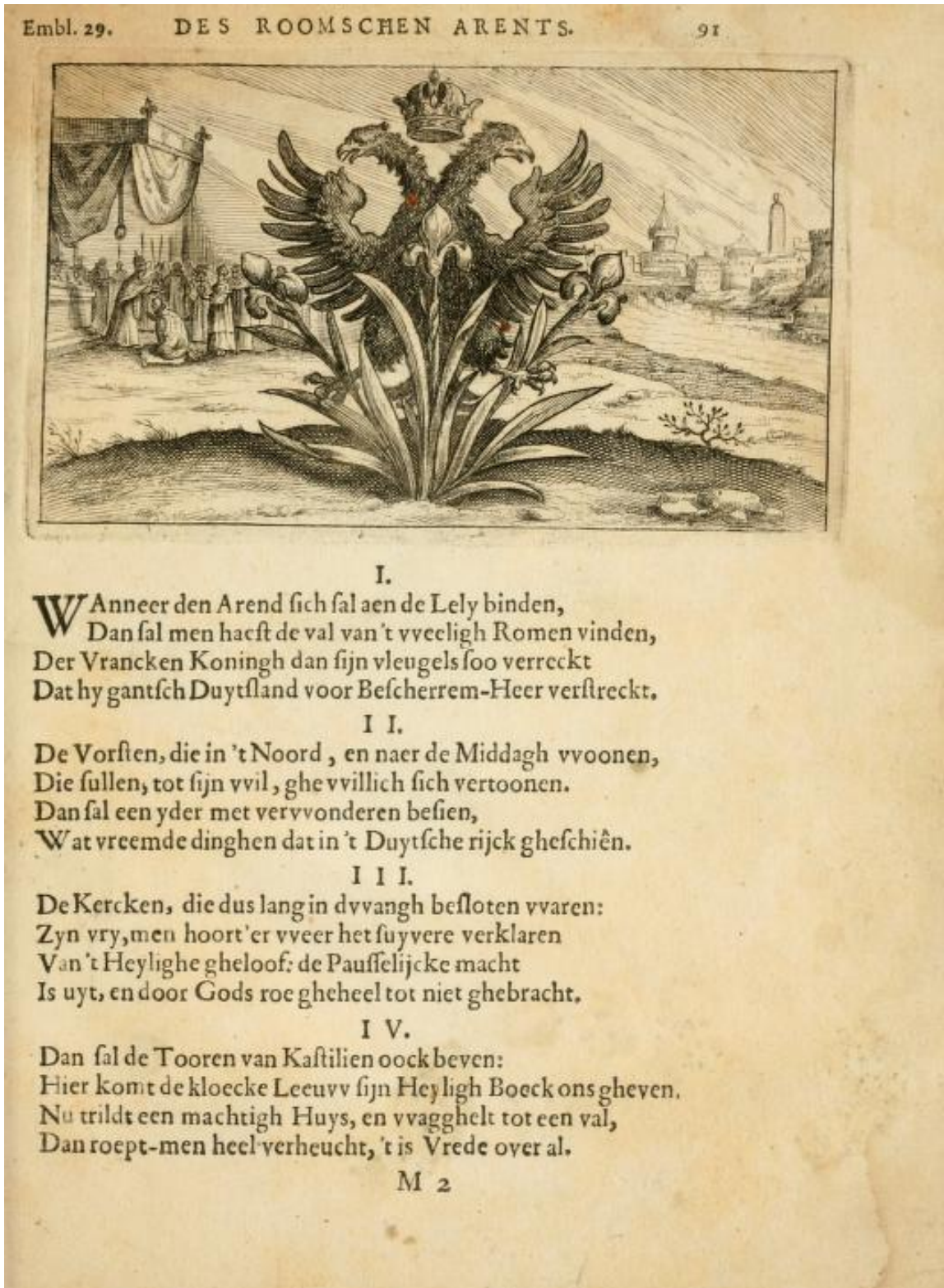
IV.

De Ruyt kan vvonderlijck het vuyl vergif verdryven;
De Lely, soet van geur, kan dese kracht verstyven.
Dees twee, dien Baselisk, die Duytsland heeft besmet,
't Fenyn af-dryven hem : soo vvord syn kracht belet.

M

Wanneer

56. Embleem negentwintig uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. M2r.

57. Embleem zesentwintig uit Hulsius' *Den Onderganck*. Afbeelding overgenomen uit Hulsius 1642, fol. L3r.

B. Formele opbouw van *Den Onderganck*

- Fol. [π1]r: Titelplaat.

Bijgevoegd blad met titelplaat, gegraveerd (British Library z.j., A).

Op het centrale, met een vruchtenguirlande geornamenteerde paneel staat deze tekst gegraveerd: 'Den Onderganck // des // Roomschen Arents, // door den // Noordschen Leeuw. // Alles met Kunstrycke Sinnebeelden, // ende de verklaringe van dien, // soo in Reym als Prose, uytgedrukt, // door Weylandt [wijlen] Barth[olomaeus] Hulsius // Dienaer des God[delijke] W[oord] ende // nu aent Licht gebrocht // door Crispin de Pas.'

Centraal bovenaan en op de sokkel met de gegraveerde titel staat een allegorische verbeelding van de Faam weergegeven. De gevleugelde Faam houdt in de linkerhand de vrijheidshoed vast (met als onderschrift 'Patria Libertas' [vaderland - vrijheid]) en in de rechterhand haar gebruikelijke attribuut: de gebogen bazuin (met daaronder de gegraveerde tekst: 'Volat Fama per orbem' [Faam vliegt door de wereld]). Een belangrijk detail is ook het naar voren gekamde haar en de lange haarlok die in de wind lijkt te wapperen. Dit attribuut behoort tot Occasio, de allegorische voorstelling van de gelegenheid of opportuniteit. Traditioneel beeldt men Occasio af met deze opvallende streng haar aan de voorkant van haar hoofd, en met een kaalgeschoren achterhoofd. Hiermee wordt aangetoond dat men een goede kans moet grijpen voor het te laat is. De Faam vliegt niet alleen op de kracht van haar eigen vleugels, maar ook met behulp van de zwaan waarop ze zit. De zwaan zelf strekt de hals uit in de richting van de Zweedse koning Gustav Adolf die zich links onder het dier bevindt. De zwaan, een dier geassocieerd met Apollo, wordt overigens ook in verband gebracht met de gave van de voorspelling, wat dan verwijst naar de profetie van Paracelsus. Paracelsus had immers de interventie van de Zweedse koning Gustav voorspeld (McKeown 2000, 76). De bek van de vogel is ook geopend waardoor het dier lijkt te zingen. Het gegeven dat een zwaan enkel zingt in het uur van zijn dood slaat dan wellicht op het droeve lot dat de Zweedse vorst uiteindelijk moet ondergaan. Gustav Adolf wordt als militaire bevelhebber in wapenrusting en met getrokken zwaard uitgebeeld. Hij staat op een verhoog waarbij op één van de sokkels ook zijn wapenspreuk aangebracht is: 'cvm deo et victribvs armis' [met god en zegevierende wapens]. Onder de voeten van Gustav ligt een overwonnen adelaar, een symbool in de vlag van het Heilig Roomse Rijk en een heraldisch element in het wapen van de Oostenrijkse Habsburgers. Aan de rechterzijde van het centrale titelpaneel staat een treurende vrouw gehuld in rouwkledij. Ze kijkt vragend naar Gustav Adolf terwijl ze wijst naar de drie dode en zwaar verminkte kinderen aan haar voeten. Het is naar hen dat koning Gustav met droeve blik kijkt. De treurende vrouw en de vermoorde kinderen symboliseren het achtergebleven Duitsland, de 'desolata Germania' zoals dit ook op de sokkel wordt vermeld (vgl. McKeown 2000, 73-76). In de cartouche onder het centrale paneel tenslotte wordt

de naam van de uitgever ('Crispin vande Pas'), alsook het jaar en de plaats van uitgave ('t Amsterdam', 'In 't Iaer 1642') weergegeven.

- Fol. [π1]v: Blanco pagina.

- Fol. *[1]r: Gedrukte titelpagina.

'Den Onderganck // des // Roomschen Arents, // door den Noordschen Leeuw. // Af-ghebeeldt in verscheyden konstige Figuren, met sin-rijcke // Verklaringhen der selver, beydes in en buyten rijm, vertoonende, in 't kort, // de gedenckvvaerdighste saken, die van den beginne, tot noch toe, // in dese oorlogen zyn omgegaen. // Met een verhael van den Doodt des Konings. // Door // Bartholomevs Hvlsivs. // Hier zyn noch by ghevoeght de Victorien der Croon Sweden, // sedert de doodt des Autheurs vercreghen. // [Vignet]- koperplataafdruk met opschrift 'Gloria eius immotalis' // VVanneer ghy danoch in de hoochten voerdt als eenen Arendt, ende maekedet // uvven Nest tusschen de Sterren, soo vvil ick u doch van daer hier onder stoten, // spreeckt de Heere. Obadia. 1. 4. // t' Amsterdam, // Voor Crispin vande Pas. // In't Iaer 1642.

Het vignet – de afdruk van een koperplaatgravure – toont centraal het wapenschild van koning Gustav Adolf. Rondom het wapen slingert zich een ouroboros, het symbool voor oneindigheid en cyclische vernieuwing. Links en rechts van het wapenschild staan twee cherubijntjes afgebeeld. Zij houden in hun ene hand een palmtak en met hun andere hand houden ze een lauwerkrans boven het wapenschild. Zowel de palmtak als de lauwerkrans symboliseren succes en overwinning. Onderaan de gravure bevindt zich een cartouche met de spreuk 'Gloria eius immortalis' [zijn onsterfelijke glorie]. Het geheel wordt afgesloten door een citaat uit het Bijbelboek *Obadja* (Ob. 1. 4) waar ook in embleem zes naar verwezen wordt, alsook de vermelding van de uitgever, de plaats en het jaar van uitgave.

- Fol. *[1]v: Blanco pagina.

- Fols. *2r-*3v: Dedicatie.

'Aen de Door-luchtighe Edele Hoogh- // Moghende Heeren, myn Heeren de Staten // Generael der vrye-vereenighde Nederlandsche Provincien'.

Ondertekend op fol. *3v met 'B. Hvlsivs.'

- Fols. *4r-**[1]r: Latijns lofdicht.

'D.[omino] B.[artholomeo] H.[ulsio] // Gesta Magni Gustavi, Regis Suecia, Emblematicè // describenti.'

Ondertekend op fol. **[1]r met 'Ioannes VVesterburg.'

De auteur van dit lofdicht is ongetwijfeld Johannes Westenburgh (°1599-†1636). Westenburgh was een godsgeleerde en Latijnse dichter. Hij studeerde theologie te Leiden rond dezelfde periode dat Hulsius daar godsgeleerdheid studeerde (Molhuysen e.a. 1937, 1176-1177). Hij schreef ook een Latijnse zegezing voor Frederik Hendrik bij diens succesvolle beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 (Van der Aa e.a. 1877, 133).

- Fols. **[1]r-**2r: Nederlands lofdicht.

‘Op de Sinne-beelden des Auteurs.’

Ondertekend op fol. **2r met ‘Ioannes Ruytingius.’

Nederlands lofdicht op de daden van koning Gustav Adolf en het werk van Hulsius. Het heeft voornamelijk betrekking op de eerste 24 emblemen van de bundel en niet op de laatste vijf.

De auteur ‘Ioannes Ruytingius’ of Johannes Ruytinck (°1608-†na 1660) was een zoon van Simon Ruytinck (cf. hoofdstuk 2) en dus familie van Hulsius. In 1641 werd hij verkozen tot predikant van de Austin Friars, maar onder druk van enkele invloedrijke leden van de gemeenschap werd zijn verkiezing tenietgedaan. In hetzelfde jaar werd hij prediker van de Nederlandse kerkgemeenschap te Yarmouth en vanaf 1645 te Colchester (Grell 1989, 67-69, 84, 282; Molhuysen e.a. 1918, 1181-1183).

- Fol. **2v: Inhoudsopgave of *Aenvvysinghe*.

‘Aenvvysinghe van d’ordre, t’samen-hanginghe, ende inhoud der // Sinne-beelden in dit tractaetjen begrepen.’

De tekst lijst de diverse emblemen uit de bundel per nummer op en geeft telkens een korte beschrijving van de inhoud van de emblemen. De beschrijving van elk nummer uit deze *Aenvvysinghe* zal verder in deze bijlage worden weergegeven bij elk embleem.

- Fol. [A1]r = [p. 1]: Franse titelpagina.

‘Den Onderganck des Roomschen Arents door den Noortschen Leeuw.’

Deze titel wordt ook herhaald bovenaan en voorafgaand aan de prozatekst bij embleem een op p. 2.

- Embleem een – p. 2-3 (fols. A1v-A2r)

Omschrijving in de *Aenvvysinghe* (fol. **2v): ‘Het 1. Dient tot Inleydinge aenvvysende de bevvegende oorsaecken, vvaerom dit vvercxken beschreven is, ende ’t oogh-merck des schryvers daerin’ (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 2 (fol. A1v): prozatekst.

p. 3 (fol. A2r): 'Embl. 1.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem twee – p. 4-5 (fols. A2v-A3r)

Omschrijving in de *Aenvyvinghe* (fol. **2v): 'Het 2. Vervat den inhoudt van 't gheheele vverck' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 4 (fol. A2v): prozatekst.

p. 5 (fol. A3r): 'Embl. 2.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem drie – p. 6-7 (fols. A3v-A4r)

Omschrijving in de *Aenvyvinghe* (fol. **2v): 'Het 3. Is eene beschryvinge van 's Keyzers tyranny ende onrechtveerdicheyt' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 6 (fol. A3v): prozatekst.

p. 7 (fol. A4r): 'Embl. 3.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem vier – p. 8-9 (fols. A4v-B1r)

Omschrijving in de *Aenvyvinghe* (fol. **2v): 'Int 4. VVerdt ghetoont dat dese vvreetheyt, het middel niet en is om langhe te heersschen' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 8 (fol. A4v): prozatekst.

p. 9 (fol. B1r): 'Embl. 4.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem vijf – p. 10-11 (fols. B1v-B2r)

Omschrijving in de *Aenvyvinghe* (fol. **2v): 'Het 5. Is eene beschryvinghe van s'Keyzers hoochmoet' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 10 (fol. B1v): prozatekst.

p. 11 (fol. B2r): 'Embl. 5.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem zes – p. 12-13 (fols. B2v-B3r)

Omschrijving in de *Aenvyvinghe* (fol. **2v): 'Het 6. Beschryvinghe van sijnen val daerop ghevolcht' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 12 (fol. B2v): prozatekst.

p. 13 (fol. B3r): 'Embl. 6.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem zeven – p. 14-15 (fols. B3v-B4r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): 'Het 7. Naerder verhael van desen sijnen val, door den Svveedschen Koninck, ende van de veelderhande oorsaecken, die de Keyser hem gegeven heeft tot desen oorlogh' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 14 (fol. B3v): prozatekst.

p. 15 (fol. B4r): 'Embl. 7.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem acht – p. 16-17 (fols. B4v-C1r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): 'Int 8. Hoe dat de Koninck naer lange verdraeghsaemheyt, gereetschap tot desen oorlogh gemaect, ende sich en de sijnighe daertoe opgevveekt heeft' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 16 (fol. B4v): prozatekst.

p. 17 (fol. C1r): 'Embl. 8.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem negen – p. 18-21 (fols. C1v-C3r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): 'Het 9. Is een beschryvinge van s'Konincx voorspoedige comste over de Baltische zee, ende Godes merckelijcken bystant, al van den beginne' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 18 (fol. C1v); p. 20-21 (fols. C2v-C3r): prozatekst.

p. 19 (fol. C2r): 'Embl. 9.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

Drukfout in katernsignatuur: B2 -> C2; B3 -> C3.

- Embleem tien – p. 22-25 (fols. C3v-D1r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): 'Int 10. Den-vvelcken, (Godt,) alleen voornementlijck de eere toecomt' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 22 (fol. C3v); p. 24-25 (fols. C4v-D1r): prozatekst.

p. 23 (fol. C4r): 'Embl. 10.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem elf – p. 26-29 (fols. D1v-D3r)

Omschrijving in de *Aenvysinghe* (fol. **2v): 'Int 11. Den snellen voort-ganck des Koninckx int veroveren ende herstellen van verscheydene Landen en Steden, hoe snel hy die heeft in gekregen' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 26 (fol. D1v); p. 28-29 (fols. D2v-D3r): prozatekst.

p. 27 (fol. D2r): 'Embl. 11.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

Drukfout in paginering: 21 -> 29.

- Embleem twaalf – p. 30-31 (fols. D3v-D4r)

Omschrijving in de *Aenvysinghe* (fol. **2v): 'Int 12. hoe licht hyse meesten-deels veroverert heeft' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 30 (fol. D3v): prozatekst.

p. 31 (fol. D4r): 'Embl. 12.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem dertien – p. 32-35 (fols. D4v-E2r)

Omschrijving in de *Aenvysinghe* (fol. **2v): 'Int 13. Comt hier-tusschen 't verhael van s'Koninckx doot gebleven in dese sijnen grooten voorspoet op den 15. Novembris, 1632. Vvesende dit eene doot: 1 Geluckigh voor hem' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 32 (fol. D4v); p. 34-35 (fols. E1v-E2r): prozatekst.

p. 33 (fol. E1r): 'Embl. 13.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

Korte inhoudsbeschrijving in marge ('Dese Dood is droevig voor Duyts-land' (Hulsius 1642, fol. E1r)) behoort volgens de inhoudsopgave bij embleem veertien.

- Embleem veertien – p. 36-39 (fols. E2v-E4r)

Omschrijving in de *Aenvysinghe* (fol. **2v): 'Int 14. 2 Maer bedroeft voor Duytsch-lant' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 36 (fol. E2v); p. 38-39 (fols. E3v-E4r): prozatekst.

p. 37 (fol. E3r): 'Embl. 14.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

Korte inhoudsbeschrijving in marge ('De dood des Konings verheugt onse vyanden die daer over geviert hebben' (Hulsius 1642, fol. E1r)) behoort volgens de inhoudsopgave bij embleem vijftien.

- Embleem vijftien – p. 40-43 (fols. E4v-F2r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): 'Int 15. 3 Ende blyde voor onse Vyanden' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 40 (fol. E4v); p. 42-43 (fols. F1v-F2r): prozatekst.

p. 41 (fol. F1r): 'Embl. 15.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem zestien – p. 44-47 (fols. F2v-F4r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): 'Het 16. Vervat eene vertroostinge hier over aen Godts Kercke in Duytsch-lant' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 44 (fol. F2v); p. 46-47 (fols. F3v-F4r): prozatekst.

p. 45 (fol. F3r): 'Embl. 16.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem zeventien – p. 48-51 (fols. F4v-G2r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): 'Het 17. Is eene corte beschryvinge van verscheydene Deuchden des overledenen Konincx' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 48 (fol. F4v); p. 50-51 (fols. G1v-G2r): prozatekst.

p. 49 (fol. G1r): 'Embl. 17.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem achttien – p. 52-55 (fols. G2v-G4r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): 'Het 18. Is van den selven inhoudt' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 52 (fol. G2v); p. 54-55 (fols. G3v-G4r): prozatekst.

p. 53 (fol. G4r): 'Embl. 18.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem negentien – p. 56-59 (fols. G4v-H2r)

Omschrijving in de *Aenwysinghe* (fol. **2v): 'Het 19. Verhael van de Liefde sijner onderdanen tot sijnvvaerts' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 56 (fol. G4v); p. 58-59 (fols. H1v-H2r): prozatekst.

p. 57 (fol. H1r): 'Embl. 19.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem twintig – p. 60-63 (fols. H2v-H4r)

Omschrijving in de *Aenwysinghe* (fol. **2v): 'Het 20. Door de Liefde sijner onderdanen vvas hy sijner Vyanden schrick' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 60 (fol. H2v); p. 62-63 (fols. H3v-H4r): prozatekst.

p. 61 (fol. H3r): 'Embl. 20.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem eenentwintig – p. 64-67 (fols. H4v-I2r)

Omschrijving in de *Aenwysinghe* (fol. **2v): 'Int 21. 22. VVert ghetoot, dat alhoevvvel de uytcomste van den oorlogh, oock van den desen, onseecker is, doch eyndelijcken de goede saecke gemeynelijcken boven leght' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 64 (fol. H4v); p. 66-67 (fols. I1v-I2r): prozatekst.

p. 65 (fol. I1r): 'Embl. 21.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem tweeëntwintig – p. 68-71 (fols. I2v-I4r)

Omschrijving in de *Aenwysinghe* (fol. **2v): 'Int 21. 22. VVert ghetoot, dat alhoevvvel de uytcomste van den oorlogh, oock van den desen, onseecker is, doch eyndelijcken de goede saecke gemeynelijcken boven leght' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 68 (fol. I2v); p. 70-71 (fols. I3v-I4r): prozatekst.

p. 69 (fol. I3r): 'Embl. 22.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

Drukfout in paginering: 98 -> 68.

- Embleem drieëntwintig – p. 72-75 (fols. I4v-K2r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): 'Int 23. Aenspraecke tot Godes volck, om op hem te betrouvven' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 72 (fol. I4v); p. 74-75 (fols. K1v-K2r): prozatekst.

p. 73 (fol. K1r): 'Embl. 23.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem vierentwintig – p. 76-81 (fols. K2v-L1r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): '24. Besluyt met een ghebedt tot Godt' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 76 (fol. K2v); p. 78-81 (fols. K3v-L1r): prozatekst.

p. 77 (fol. K3r): 'Embl. 24.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem vijfentwintig – p. 82-83 (fols. L1v-L2r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): '25. By-voeghsels van de Victorien der Croon Svveden, sedert de doodt des Auteurs verkregen' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 82 (fol. L1v): prozatekst.

p. 83 (fol. L2r): 'Embl. 25.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem zesentwintig – p. 84-85 (fols. L2v-L3r)

Omschrijving in de *Aemvysinghe* (fol. **2v): '26. Hoe Gustavus Hoorn vvederom tot Generael vercoren, ende door hem de seghen vervolght is' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 84 (fol. L2v): prozatekst.

p. 85 (fol. L3r): 'Embl. 26.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem zevenentwintig – p. 86-87 (fols. L3v-L4r)

Omschrijving in de *Aenvysinghe* (fol. **2v): '27. Van Ian Banier, ende sijn Victorie bij VVitstock' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 86 (fol. L3v): prozatekst.

p. 87 (fol. L4r): 'Embl. 27.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem achtentwintig – p. 88-89 (fols. L4v-M1r)

Omschrijving in de *Aenvysinghe* (fol. **2v): '28. Van Hertogh Barent van VVeimaren ende sijn t'samen-spanninghe met Vranckrijck' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 88 (fol. L4v): prozatekst.

p. 89 (fol. M1r): 'Embl. 28.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Embleem negenentwintig – p. 90-91 (fols. M1v-M2r)

Omschrijving in de *Aenvysinghe* (fol. **2v): '29. Van Ian Lichten-bergs Prophetye nopende den Koninck van Vranckrijck, dat die vvel vveder de Keiserl. Throon mocht te besitten komen' (Hulsius 1642, fol. **2v).

p. 90 (fol. M1v): prozatekst.

p. 91 (fol. M2r): 'Embl. 29.': *Pictura* en *subscriptio* (vier genummerde strofen met telkens vier versregels; rijmschema *aabb*).

- Fol. M2v: Blanco pagina.

7. Bibliografie

Abelin e.a. 1642

J.P. Abelin & C. Danckaerts (vert.), ‘Sommarie of kort inhoud van’t jaer 1632.’, in: J.P. Abelin & C. Danckaerts (vert.), *Historis oft Waerachtich Verhael vanden Gantschen tostant van Oorlooge Soo die ghevoert is in Druytshlandt, door den Grootmachtichsten en onverwinnelicksten Koningh Gustavus Adolphus Coninck der Sweeden [...]*. Amsterdam: C. Danckaerts, 1642. Geraadpleegd via Google Books: https://books.google.be/books?id=0WbMPAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Laatst geraadpleegd op 11 juli 2020.

Allgemeine Deutsche Biographie 1881

Allgemeine Deutsche Biographie. Hrsg. durch die Historische Commission bei der Konigl. Academie der Wissenschaften. Band 13. Leipzig, 1881.

Allgemeine Deutsche Biographie 1885

Allgemeine Deutsche Biographie. Hrsg. durch die Historische Commission bei der Konigl. Academie der Wissenschaften. Band 21. Leipzig, 1885.

Bakker 2012

H.E. Bakker, *Tijdingen uit Duitsland. Nieuws over de Dertigjarige oorlog in de Republiek der Verenigde Nederlanden (1618-1632)*. Leiden, 2012.

Barbonius 1641

J. Barbonius, *LVII Morale Sinne-Beelden, Aen sijne hoogheydt, Den Doorluchtigen ende Hoogh-gheboren vorst, Fredrick Hendrick, Prince van Orangien, Grave van Nassauw, &c [...]*. Amsterdam: Theunis Iacobsz, 1641. Geraadpleegd via Google Books: <https://books.google.be/books?id=i9mfRYvdTT4C&pg=PP7&dpq=PP7&dq=barbonius+57+moral e+sinnebeelden&source=bl&ots=4g0DMfumh-&sig=ACfU3U1rkLJ6zxImBGW5LO5cJUk7CiVfxQ&hl=nl&sa=X&ved=2ahUKEwjDxrear8DqAhUIzKQKHXC-D00QQ6AEwC3oECAgQAQ#v=onepage&q=barbonius%2057%20morale%20sinnebeelden&f=false>. Laatst geraadpleegd op 9 juli 2020.

Berbara 2001

M. Berbara, ‘Civic Self Offering: Some Renaissance Representations of Marcus Curtius’, in: J.L. de Jong (ed.), J. de Landtsheer (ed.), K.A.E. Enenkel (ed.), A.C. Montoya (contr.), *Recreating Ancient History. Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period*. Intersections: Yearbook for Early Modern Studies; 1. Leiden, 2001, 147-165.

Both e.a. 2010

B. Both & E. Stronks, ‘Acceptatie van het vreemde. Pers- en geloofsvrijheid in de Republiek vanuit internationaal perspectief’, in: *Nederlandse Letterkunde*, 15, 2, 2010, 73-96.

Britannica Academic, A

Gunpowder Plot. Geraadpleegd via Britannica Academic: <https://academic-eb-com.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/levels/collegiate/article/Gunpowder-Plot/38535>. Laatst geraadpleegd op 14 maart 2020.

Britannica Academic, B

Massacre of St. Bartholomew's Day. Geraadpleegd via Britannica Academic: <https://academic-eb-com.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/levels/collegiate/article/Massacre-of-St-Bartholomews-Day/64808>. Laatst geraadpleegd op 14 maart 2020.

British Library z.j., A

Den onderganck des Roomschen Arents, door den Noordschen Leeuw. Af-ghebeeldt in verscheyden konstige figuren [mainly by Crispin de Passe the Younger], met sin-rijcke verklaringhen der selver, beydes in en buyten rijm ... Met een verhael van den Doodt des Konings [i.e. Gustavus Adolphus] ... Hier zyn noch by ghevoeght de victorien der croon Sweden, sedert de doodt des autheurs vercreghen. [Edited by Crispin de Passe.]. Geraadpleegd via British Library: [http://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=moreTab&ct=display&fn=search&doc=BLL01001763844&indx=1&recIds=BLL01001763844&recIdxs=0&elementId=0&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&frbg=&frbrVersion=&dscnt=0&scp.scps=scope%3A%28BLCONTENT%29&vl\(2084770704UI0\)=any&tb=t&mode=Basic&vid=BLVU1&srt=rank&tab=local_tab&dum=true&vl\(freeText0\)=den%20onderganck&dstmp=1590906655152](http://explore.bl.uk/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=moreTab&ct=display&fn=search&doc=BLL01001763844&indx=1&recIds=BLL01001763844&recIdxs=0&elementId=0&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&frbg=&frbrVersion=&dscnt=0&scp.scps=scope%3A%28BLCONTENT%29&vl(2084770704UI0)=any&tb=t&mode=Basic&vid=BLVU1&srt=rank&tab=local_tab&dum=true&vl(freeText0)=den%20onderganck&dstmp=1590906655152). Laatst geraadpleegd op 31 mei 2020.

Cats e.a. 1996

J. Cats & H. Luijten (ed.), *Jacob Cats, Sinne- en minnebeelden. Studie-uitgave met inleiding en commentaar, verzorgd door Hans Luijten*. Deel 1: Teksten. Monumenta Literaria Neerlandica; 9. Den Haag, 1996.

Claydon 2007

T. Claydon, *Europe and the Making of England, 1660 – 1760*. Cambridge Studies in Early Modern British History. Cambridge, 2007.

Chovanec 2018

K. Chovanec, 'The German Liberty in England and the Dutch Republic: On the Pan-Protestant Literary Field and the Circulation of a Loaded Epithet', in: *Renaissance Studies*, 32, 3, 2018, 406-426.

Daly 2005

P.M. Daly, 'The Pelican-in-Her-Piety', in: P.M. Daly & G. Hornstein (contr.), *Emblem Scholarship Directions and Developments: A Tribute to Gabriel Hornstein*. Imago Figurata, Studies; 5. Turnhout, 2005, 83-108.

De Bie e.a. 1931

J.P. de Bie (ed.) & J. Loosjes (ed.), *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland onder redactie van J. P. De Bie en J. Loosjes*. Deel 4. 's-Gravenhage, 1931.

De Boer 2019

D.R. de Boer, *Religious Persecution and Transnational Compassion in the Dutch Vernacular Press 1655–1745*. Leiden, 2019.

Dietz 2012

F. Dietz, *Literaire levensaders. Internationale uitwisseling van woord, beeld en religie in de Republiek*. Hilversum, 2012.

Dodge 1895

T.A. Dodge, *Gustavus Adolphus. A History of the Art of War from its Revival after the Middle Ages to the End of the Spanish Succession War, with a Detailed Account of the Campaigns of the Great Swede, and of the Most Famous Campaign of Turenne, Condé, Eugene and Marlborough. With 237 Charts, Maps, Plans of Battles and Tactical Manoeuvres, Cuts of Uniforms, Arms, and Weapons*. Boston, New York; 1895. Geraadpleegd via Archive: <https://archive.org/details/gustavusadolphus01dodg/page/n11/mode/2up>. Laatste geraadpleegd op 5 april 2020.

Dünnhaupt 1993

G. Dünnhaupt, *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*. 2. verbesserte und wesentlich vermehrte Auflage des Bibliographischen Handbuches der Barockliteratur, Band 6. Hiersemanns bibliographische Handbücher; 9. Stuttgart, 1993.

Dutch Revolt Leiden z.j., A

Pro lege, rege et grege. Geraadpleegd via Dutch Revolt Leiden: <https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/spreuken/Pages/pro%20lege.aspx>. Laatste geraadpleegd op 4 juni 2020.

Elliott 1998

J. Elliott, 'Krieg und Frieden in Europa, 1618-1648', in: K. Bußmann (ed.) & H. Schilling (ed.), *1648: Krieg und Frieden in Europa*. Textbd. I, Politik, Religion, Recht und Gesellschaft. Münster, 1998, 23-40.

Foster 2012

D.P. Foster, *Foreign Heroes and Catholic Villains. Radical Protestant Propaganda of the Thirty Years' War (1618-1648)*. Exeter, 2012.

Franken 1881

D. Franken, *L'œuvre gravé des Van de Passe*. Amsterdam, Parijs, 1881.

Frederiks e.a. 1891

J.G. Frederiks & F.J. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. 2de omgew. dr. Amsterdam, 1891.

Geïntegreerde Taalbank

Geïntegreerde Taalbank: Historische woordenboeken Nederlands en Fries, geraadpleegd via het Instituut voor de Nederlandse taal op <http://gtb.inl.nl/>. Laatst geraadpleegd op 28 mei 2020.

Gilly 2000

C. Gilly, 'The 'Midnight Lion', the 'Eagle' and the 'Antichrist': Political, Religious and Chiliastic Propaganda in the Pamphlets, Illustrated Broadsheets and Ballads of the Thirty Years War', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 80, 1, 2000, 46-77.

Grell 1989

O.P. Grell, *Dutch Calvinists in Early Stuart London: The Dutch Church in Austin Friars, 1603 – 1642*. Publications of the Sir Thomas Browne Institute Leiden. New Series; 11. Leiden, 1989.

Grieb 2007

M.H. Grieb (ed.), *Nürnberger Künstlerlexikon: bildende Künstler, Kunsthandwerker, Gelehrte, Sammler, Kulturschaffende und Mäzene vom 12. bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*. Band 2. München, 2007.

Grootes 1986

E.K. Grootes, 'Goede raad voor Frederik Hendrik. Een emblematische vorstenspiegel uit 1641', in: *Literatuur: magazine over Nederlandse letterkunde*, 3, 3, 1986, 144-151.

Harms 1985

W. Harms, 'Gustav Adolf als christlicher Alexander und Judas Makkabaeus. Zu Formen des Wertens von Zeitgeschichte in Flugschrift und illustriertem Flugblatt um 1632', in: *Wirkendes Wort: deutsche Sprache in Forschung und Lehre*, 35, 4, 1985, 168-183.

Harms 1998

W. Harms, 'Das illustrierte Flugblatt als meinungsbildendes Medium in der Zeit des Dreissigjährigen Krieges', in: K. Bußmann (ed.) & H. Schilling (ed.), *1648: Krieg und Frieden in Europa*. Textbd. II, Kunst und Kultur. Münster, 1998, 323-327.

Harrison e.a. 2018

D. Harrison & G. Meesters (vert.), *De Dertigjarige Oorlog: de allereerste wereldoorlog 1618-1648*. Utrecht, 2018.

Henkel e.a. 1967

A. Henkel (ed.) & A. Schöne (ed.), *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1967.

Hillgaertner 2017

J. Hillgaertner, 'The King is Dead. German Broadsheets Printed on the Death of Gustavus Adolphus and Charles I', in: A. Pettegree (ed.), *Broadsheets: Single-sheet Publishing in the First Age of Print*. Leiden, 2017, 295-315.

Horden 1993

J. Horden, 'The Connotation of Symbols', in: M. Bath (ed.), J. Manning (ed.) & K.J. Hölftgen (contr.), *The Art of the Emblem: Essays in Honor of Karl Josef Hölftgen; Ed. by Michael Bath; John Manning e. a.* AMS Studies in the Emblem; 10. New York, 1993, 71-101.

Hulsius 1631

B. Hulsius, *Emblemata Sacra, Dat is, Eenighe Geestelicke Sinnebeelden, met nieuwe Ghedichten, Schrifftuerlycke Spreucken, ende Bedenckingen, Daerin Verscheydene Leerstukken cortelyck tot Stichtinge van alle Menschen, met aenbenaem vermaeck worden, verhandelt, Door B. H.* 1631. Geraadpleegd via Universiteit Utrecht: <http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-37312&lan=en#page//13/32/83/133283988540649934327987053894533289484.jpg/mode/1up>. Laatst geraadpleegd op 9 juli 2020.

Hulsius 1642

B. Hulsius, *Den Onderganck des Roomschen Arents door den Noordschen Leeuw. Alles met Kunstrycke Sinnebeelden, ende de verklaringe van dien, soo in Rym als Prose, nytgedruckt, door Weylandt Barth. Hulsius Dienaer des God. W. ende nu aent Licht gebrocht door Crispin de Pas.* Amsterdam: Crispin vande Pas, 1642. Geraadpleegd via Archive: <https://archive.org/details/denonderganckdes00huls/page/n113/mode/2up>. Laatst geraadpleegd op 3 maart 2020.

Israel 1995

J. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*. Oxford, 1995.

Janssen 2014

G.H. Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*. Cambridge, 2014.

Kriewald 2000

C.S. Kriewald, *Propaganda in the Protestant Reformation*. Texas, 2000.

McCall Probes e.a. 2014

C. McCall Probes (ed.) & S. Mödersheim (ed.), *The Art of Persuasion: Emblems and Propaganda*. Glasgow Emblem Studies; 17. Glasgow, 2014.

McKeown 2000

S. McKeown, 'A Reformed and Godly Leader: Bartholomaeus Hulsius' Typological Emblems in Praise of Gustavus Adolphus', in: *Reformation*, 5, 1, 2000, 55-101.

Mödersheim e.a. 1994

S. Mödersheim & D. Cramer (contr.), *Domini Doctrina Coronat: die geistliche Emblematic Daniel Cramers (1568 - 1637)*. Mikrokosmos: Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung; 38. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Parijs, Wenen, 1994.

Molhuysen e.a. 1918

P.C. Molhuysen (ed.), P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 4. Leiden, 1918.

Molhuysen e.a. 1930

P.C. Molhuysen (ed.), P.J. Blok (ed.) & F.K.H. Kossmann (ed.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 8. Leiden, 1930.

Molhuysen e.a. 1937

P.C. Molhuysen (ed.), P.J. Blok (ed.) & F.K.H. Kossmann (ed.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 10. Leiden, 1937.

Müller 2017

J.M. Müller, 'Transmigrant Literature. Translating, Publishing, and Printing in Seventeenth-Century Frankfurt's Migrant Circles', in: *German Studies Review*, 40, 1, 2017, 1-21.

Nauta 1983

D. Nauta (ed.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Deel 2. Kampen, 1983.

Nieuwe Bijbelvertaling

Nieuwe Bijbelvertaling. Geraadpleegd via het Nederlands Bijbelgenootschap: <https://www.debijbel.nl>. Laatste geraadpleegd op 4 mei 2020.

Paas 1996

J.R. Paas, 'The Changing Image of Gustavus Adolphus on German Broadsheets, 1630-33', in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 59, 1996, 205-244.

Parker e.a. 1997

G. Parker (ed.) & S. Adams, *The Thirty Years' War*. 2de ed. Londen, 1997.

Peil 1986

D. Peil, 'Emblematische Fürstenspiegel im 17. und 18. Jahrhunderts: Saavedra – Les Moyne – Wilhelm', in: *Frühmittelalterliche Studien*, 20, 1, 1986, 54-96.

Piirimäe 2002

P. Piirimäe, 'Just War in Theory and Practice: The Legitimation of Swedish Intervention in the Thirty Years War', in: *The Historical Journal*, 45, 3, 2002, 499-523.

Porteman 1977

K. Porteman, *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*. Nieuwe literaire verkenningen. Groningen, 1977.

Porteman 1992

K. Porteman, 'Cats's Concept of the Emblem and the Role of Occasional Meditation', in: *Emblematica: An Interdisciplinary Journal for Emblem Studies*, 6, 1992, 65-82.

Porteman e.a. 2008

K. Porteman & M.B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1560 – 1700. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. Amsterdam, 2008.

Ripa e.a. 1971

J. Becker (intr.) & C. Ripa, *Iconologia of Uytbeeldinghe des verstands*. Soest, 1971. Geraadpleegd via digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren: https://www.dbnl.org/tekst/pers001cesa01_01/index.php. Laatst geraadpleegd op 7 april 2020.

Rollenhagen 1611

G. Rollenhagen, *Nucleus Emblematum Selectissimorum, Quae Itali Vulgo Impresas Vocant*. Keulen: Crispiani Passaei; Arnhem: Ioane Iansoniu, 1611. Geraadpleegd via Archive: <https://archive.org/details/nucleusemblematu00roll>. Laatst geraadpleegd op 6 juli 2020.

Rollenhagen 1613

G. Rollenhagen, *Gabrielis Rollenbagii Selectorum Emblematum Centuria Secunda*. Utrecht: Crispiani Passaei; Arnhem: Joan Janssoniu, 1613. Geraadpleegd via Archive: <https://archive.org/details/gabrielisrollenh00roll/page/n1/mode/2up>. Laatst geraadpleegd op 4 juni 2020.

Scribner 1981

R.W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*. Cambridge Studies in Oral and Literature Culture; 2. Cambridge, 1981.

Spies e.a. 1998

M. Spies & E. Wiskerke, 'Niederländische Dichter über den Dreissigjährigen Krieg', in: K. Bußmann (ed.) & H. Schilling (ed.), *1648: Krieg und Frieden in Europa*. Textbd. II, Kunst und Kultur. Münster, 1998, 399-408.

Sporschil 1845

J. Sporschil & F.W. Pfeiffer (illustr.), *Der Dreißigjährige Krieg von Johann Sporschil. Illustrirt von F. W. Pfeiffer*. Band 1. Braunschweig, 1845. Geraadpleegd via Google Books: https://books.google.be/books?id=0JpFAQAAMAAJ&pg=PA279&lpq=PA279&dq=stettin+wind+gustav&source=bl&ots=3PYBMU0OaY&sig=ACfU3U1WbwUe93TObaUaXWR18zAyyZcpQg&hl=nl&sa=X&ved=2ahUKEwir_8Pd58zoAhXPm6QKHT-6CRMQ6AEwAnoECAkQLw#v=onepage&q=stettin%20wind%20gustav&f=false. Laatst geraadpleegd op 5 april 2020.

Steringa Kuyper e.a. 1898

B.H. Steringa Kuyper (vert.) & Plutarchus Chaeronensis, *Levens. Alexander en Caesar*. Klassieke schrijvers, 42-43; Deel 2. Amsterdam, 1898. Geraadpleegd via digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren: https://www.dbnl.org/tekst/plut001leve02_01/. Laatst geraadpleegd op 4 april 2020.

Stronks 2009

E. Stronks, 'De kunst van de burens afgekeken: Bartholomeus Hulsius' *Emblemata sacra*', in: S. Kiedron (ed.), *Historische letterkunde uit de Lage Landen: teksten en contexten*. Acta Universitatis Wratislaviensis, 3198; Neerlandica Wratislaviensia, 18. Wrocław, 2009, 41-52.

Stronks 2011A

E. Stronks, *Negotiating Differences: Word, Image and Religion in the Dutch Republic*. Studies in Medieval and Reformation Traditions; 155. Leiden, 2011.

Stronks 2011B

E. Stronks, 'A Publisher Seeking a Change in Religious Practices: The Case of Lucas Jennis', in: A. Adams (ed.), P. Ford (ed.), S.P.J. Rawles (ed.) & A. Saunders (contr.), *Le Livre Demeure: Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*. Cahiers d'Humanisme et Renaissance; 97. Genève, 2011, 275-287.

Ter Haar 1998

C. ter Haar, [ongepubliceerde presentatie, voorgedragen tijdens het *Jesuitsymposium* aan de Ludwig-Maximilians Universität]. München, 1998.

Tschopp 1991

S.S. Tschopp, *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreißigjährigen Krieges: Pro-und antischwedische Propaganda in Deutschland 1628 bis 1635*. Mikrokosmos: Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung, 29. Frankfurt am Main, Bern, New York, Parijs, 1991.

Tucker 2009

S.C. Tucker (ed.), *A Global Chronology of Conflict: From the Ancient World to the Modern Middle East*. Vol. 2. Santa Barbara, Denver, Oxford, 2009. Geraadpleegd via Google Books: https://books.google.be/books?id=h5_tSnygvbIC&pg=PA590&lpg=PA590&dq=treaty+of+compiegne+1635&source=bl&ots=X-ZlxkPC1N&sig=ACfU3U1epa2jFXzrlsb67GyaM7Ob3DoYNQ&hl=nl&sa=X&ved=2ahUKEwirj4Gir4TpAhUC26QKHWt9B90Q6AEwBHoECAgQAQ#v=onepage&q=treaty%20of%20compiegne%201635&f=false. Laatst geraadpleegd op 25 april 2020.

Van Bork e.a. 2012

G.J. van Bork, D. Delabastita, H. van Gorp, P.J. Verkruijsse, G.J. Vis, L. Bernaerts, P. Dijkstra, F. Willaert, *Lexicon van Literaire Genres*. Deellexicon uit het Algemeen Letterkundig Lexicon. Geraadpleegd via de digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren: https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_06.pdf. Laatst geraadpleegd op 29 april 2020.

Van der Aa e.a. 1877

A.J. van der Aa, K.J.R. van Harderwijk (contr.) & C.D.J. Schotel (contr.), *Biographisch woordenboek der Nederlanden; Van der Aa, A. J.; voortgezet onder red. van K. J. R. van Harderwijk en C. D. J. Schotel*. Deel 20. Haarlem, 1877.

Van der Aa e.a. 1969

A.J. van der Aa, K.J.R. van Harderwijk (contr.) & C.D.J. Schotel (contr.), *Biographisch woordenboek der Nederlanden; Van der Aa, A. J.; voortgezet onder red. van K. J. R. van Harderwijk en C. D. J. Schotel*. Deel 3. Amsterdam, 1969.

Veldman 1999

I.M. Veldman, 'Love Emblems by Crispijn de Passe the Elder: Rollenhagen's 'Emblemata', 'Cupid's Bow', 'Youthful Pleasures' and Other 'Charming and Useful' Prints', in: J. Manning (ed.), K. Porteman (ed.) & M. Van Vaecck (ed.), *The Emblem Tradition and the Low Countries*. Imago Figurata. Studies; 1b. Turnhout, 1999, 111-156.

Veldman e.a. 2001A

I.M. Veldman & M. Hoyle (vert.), *Crispijn de Passe and His Progeny (1564-1670): A Century of Print Production*. Studies in Prints and Printmaking; vol. 3. Rotterdam, 2001.

Veldman 2001B

I.M. Veldman, 'Een riskant beroep. Crispijn de Passe de Jonge als producent van nieuwsprenten', in: *Netherlands Yearbook for History of Art / Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek Online*, 52, 1, 2001, 154-185.

Vierhaus e.a. 2006

R. Vierhaus (ed.), D. von Engelhardt (contr.), e.a., *Deutsche biographische Enzyklopädie*. 2. überarb. und erw. Ausg., Band 5. München, 2006.

Wilson 2009

P.H. Wilson, *Europe's Tragedy: A History of the Thirty Years War*. Londen, 2009.

Wilson 2018

P.H. Wilson, *Lützen*. Great Battles. Oxford, 2018.

Witsen Geysbeek 1822

P.G. Witsen Geysbeek, *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Deel 3. Amsterdam, 1822.

Zincgref 1619

J.W. Zincgref, *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria*. Heidelberg: Johann Theodor de Bry, 1619.
Geraadpleegd via Google Books:
https://books.google.be/books?id=8k0TAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Laatst geraadpleegd op 2 juni 2020.

8. Samenvatting

Centraal in deze masterpaper staat het embleemboek *Den Ondergancke des Roomschen Arents door den Noordschen Leerm*, geschreven door de predikant en schrijver Bartholomaeus Hulsius (°1601-†ca. 1635). De bundel werd gepubliceerd in het jaar 1642 door de graveur en uitgever Crispijn de Passe de Jonge (°1594-†1670) in Amsterdam. *Den Ondergancke* is op verschillende vlakken een opmerkelijk literair werk. Ten eerste is het vooralsnog het enige bekend gebleven Nederlandstalige embleemboek waarin verslag gedaan wordt van de militaire interventie van de Zweedse koning Gustav II Adolf (°1594-†1632) in het Heilig Roomse Rijk tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Daarnaast werd de bundel pas zo'n zeven jaar na de dood van Hulsius en tien jaar na het overlijden van de protagonist Gustav Adolf uitgegeven. Ook wordt in *Den Ondergancke* het embleemgenre aangewend met als doel het verspreiden van een propagandistische boodschap die voornamelijk is gekant tegen de keizer van het Heilig Roomse Rijk, Ferdinand II (°1578-†1637). Ondanks het unieke karakter van deze embleembundel is er op dit werk slechts in zeer beperkte mate academisch onderzoek uitgevoerd. De meest gedegen studie die ingaat op *Den Ondergancke* is een artikel geschreven door McKeown, getiteld 'A Reformed and Godly Leader: Bartholomaeus Hulsius' Typological Emblems in Praise of Gustavus Adolphus' (McKeown 2000). In deze masterpaper vormt Hulsius' embleembundel het onderzoeksobject. Waar *Den Ondergancke* in het schaarse voorgaande onderzoek eerder aan een oppervlakkige analyse onderworpen werd, is het de intentie om in deze masterpaper enkele emblemen diepgaand te bestuderen. De klemtoon van dit onderzoek ligt voornamelijk op het propagandistische karakter van *Den Ondergancke*, maar er wordt eveneens aandacht besteed aan de historische achtergrond van de bundel, alsook aan de wijze waarop de emblemen en hun verschillende onderdelen (*motto*, *pictura*, *subscriptio* en prozacommentaar) geconstrueerd zijn.

De onderzoeksvraag van deze analyse valt uiteen in twee segmenten. Ten eerste is het doel om na te gaan op welke wijze het propagandistische discours van Hulsius tot stand gebracht wordt in het samenspel van *motto*, *pictura*, *subscriptio* en prozacommentaar. Ten tweede wordt er gefocust op de manier waarop *Den Ondergancke* een positie inneemt binnen het genre van de vroegmoderne protestantse propagandaliteratuur. Voor de analyse werden vijf emblemen geselecteerd die naar mijn mening gelden als representatieve casussen van de wijze waarop Hulsius zijn emblemen een polemisch karakter geeft. De emblematische componenten (*motto*, *pictura*, *subscriptio* en prozacommentaar) van de uitgekozen emblemen worden geanalyseerd en becommentarieerd met bijzondere aandacht voor hun retorische eigenschappen.

De retorische analyse van de emblemen toont aan dat er in Hulsius' *Den Ondergancke* duidelijk enkele propagandistische technieken terug te vinden zijn. Zo wordt er ten eerste een bijzonder positief beeld van de

Zweedse koning Gustav Adolf geschetst. Hij wordt voorgesteld als een *miles christianus*, een strijder voor het juiste geloof. Hij is een martelaar die zijn leven heeft gegeven voor de protestantse gemeenschap en de Duitse vrijheid. Daartegenover staat het beeld van keizer Ferdinand II, de vijand van koning Gustav (en bij uitbreiding van de protestanten in het Heilig Roomse Rijk). Hij wordt beschreven aan de hand van een zeer negatief woordgebruik. Een laatste propagandatechniek die uit de embleemanalyse naar voor komt, is het gegeven dat Hulsius de leefomstandigheden van de onderdrukte Duitse protestanten vergelijkt met de geschiedenis van de Israëlieten zoals die weergegeven wordt in het Oude Testament. Eveneens blijkt dat Hulsius door het gebruik van de hierboven opgesomde retorische technieken zich met zijn embleembundel positioneert binnen een internationaal veld van protestantse propagandaliteratuur.

Naast deze bevindingen is uit de analyse van *Den Onderganck* ook naar voor gekomen dat zowel Hulsius als Crispijn de Jonge bij de constructie van respectievelijk de tekstuele en de picturale componenten in grote mate hebben teruggegrepen naar reeds bestaande emblematische werken, waaronder de *Nucleus Emblematum Selectissimorum* en *Selectorum Emblematum Centuria Secunda* van Rollenhagen, de *Emblematum Ethico-Politicorum Centuria* van Zincgref en Hulsius' eigen *Emblemata Sacra*.